

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

Романова Ірина Василівна

УДК 821.161.2 – 31 Багряний. 09

**ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКІ МОТИВИ В РОМАНІСТИЦІ
ІВАНА БАГРЯНОГО**

10. 01. 01 – українська література

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Борзенко Олександр Іванович,
доктор філологічних наук, доцент

Харків – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОМАНІСТИКИ І. БАГРЯНОГО	
1. 1. Романістика І. Багряного в оцінках критиків і літературознавців.....	7
1. 2. Екзистенціалізм як філософське та літературне явище: категорії та мотиви.....	26
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ І. БАГРЯНОГО-РОМАНІСТА: ПОШУК ІДЕЙНО- ХУДОЖНІХ ОРІЄНТИРІВ	
2. 1. Романи І. Багряного “Скелька” та “Тигролови” в контексті ідейних тенденцій української літератури першої половини ХХ століття	41
2. 2. Герої І. Багряного у протистоянні зі світом (на матеріалі романів “Скелька” та “Тигролови”).....	51

2. 3. “Воля до життя” як чинник самотворення особистості (на матеріалі роману “Тигролови”).....	64
Розділ 3. ГЕРОЇ І. БАГРЯНОГО В АСПЕКТІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИХ КАТЕГОРІЙ СВОБОДИ І СМЕРТІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ “ЛЮДИНА БІЖИТЬ НАД ПІРВОЮ” ТА “САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ”)	
3. 1. Мотив “закинутості” особистості в дисгармонійне середовище.....	75
3. 2. Герої І. Багряного в “межових ситуаціях”	91
3. 3. Мотив свободи вибору.....	106
Розділ 4. ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ ІСНУВАННЯ В РОМАНІ І. БАГРЯНОГО “МАРУСЯ БОГУСЛАВКА”	
4. 1. “Маруся Богуславка” в контексті романістики І. Багряного.....	119
4. 2. Екзистенціалістське прочитання мотивів ролі та маски.....	131
4. 3. Український “резистанс” і метафізичний бунт особистості.....	146
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	172

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Романістика І. Багряного є примітним явищем вітчизняного літературного процесу ХХ століття. Вона являє собою перспективний матеріал для літературознавчих розвідок з огляду на її місце серед інших феноменів українського письменства означеного періоду.

Українська література 20-х рр. ХХ століття засвідчила певні ідейно-художні перегуки з європейською культурною парадигмою, у якій у цей час з’являється кардинально новий погляд на людину та її місце у світі. Рефлексії філософів-екзистенціалістів щодо пріоритету індивідуально-особистісного буття над зовнішнім стали предметом роздумів провідних західноєвропейських митців. Уповні мотиви, близькі до екзистенціалістських, розвинулися у творчості А. Камю та Ж.-П. Сартра під час Другої світової війни, яка загострила суперечності попереднього періоду, пов’язаного з процесами механізації соціумів та утвердження тоталітарних режимів. І. Багрянний, дебютувавши в українській літературі як поет наприкінці 20-х рр. ХХ століття, виявив більшу художню майстерність у романістиці. Характерно, що вже в перших творах, значною мірою перебуваючи під впливом неоромантичних та експресіоністичних тенденцій 20-х рр., письменник зробив крок до засвоєння екзистенціалістської проблематики. Утім, розкриття екзистенціалістської доміанти в романістиці І. Багряного відбувається після Другої світової війни в Німеччині. Відчувши своєрідну “закинутість” у чуже середовище, письменник разом з іншими митцями прагнув художньо розкрити існування особистості в ситуації “без ґрунту”, ширше – поза національним простором.

Доцільність та актуальність створення комплексного дослідження, спрямованого на вивчення романістики І. Багряного, пояснюється тим, що на сьогодні вона не студіювалася у зв’язку із виділенням у ній екзистенціалістських мотивів. Разом із цим уже маємо певну кількість розвідок (М. Балаклицького, Т. Марцинюк, М. Сподарця), які створюють підґрунтя для

роботи, присвяченої дослідженню філософської основи романістики І.

Багряного. Вивчення кореляції багряннівських романів з основними категоріями та мотивами екзистенціалізму сприятиме формуванню ціліснішого уявлення про місце творчості цього митця в українському літературному процесі ХХ століття.

Мета роботи полягає в розкритті філософського підґрунтя романістики І. Багряного з огляду на її співвіднесеність із європейським екзистенціалізмом та українським екзистенціалістським дискурсом.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити своєрідність вираження мотиву бунту в романах І. Багряного “Скелька” та “Тигролови”;
- розкрити роль “межових ситуацій” у художньо-філософських пошуках І. Багряного;
- простежити художню реалізацію екзистенціалістських категорій свободи та смерті в романах І. Багряного “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський”;
- з'ясувати специфіку вираження проблеми автентичності існування в романі “Маруся Богуславка”.

Об'єктом наукового дослідження є романістика І. Багряного (“Скелька”, “Тигролови”, “Людина біжить над прірвою”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка” (перша частина запланованої трилогії “Буйний вітер”). Крім того, залучено як додатковий матеріал повість “Огненне коло”, повість-вертеп (авторська дефініція) “Розгром”, публіцистичну й епістолярну спадщину І. Багряного, літературу біографічного та автобіографічного характеру.

Предметом дослідження виступають основні екзистенціалістські мотиви та їх своєрідне вираження в романістиці І. Багряного.

Теоретико-методологічну базу дисертації складають праці провідних фахівців з історії української літератури – Г. Грабовича, В. Гришка, Н. Михайловської, С. Павличко, Ю. Шереха та ін., теорії літератури (Б. Гаспарова, Є. Мелетинського, І. Силантьєва), філософів М. Гайдегера, А. Камю, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса, роботи з вітчизняної етнопсихології В. Антоновича, М. Костомарова, М. Шлемкевича та ін.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні елементів міфологічного, герменевтичного, культурно-історичного методів, методики мотивного аналізу.

Наукова новизна дисертації зумовлюється тим, що в ній уперше:

- розкрито основні етапи становлення екзистенціалістської концепції в романістиці І. Багряного;
- простежено специфіку реалізації окремих екзистенціалістських мотивів у межах аналізованих творів І. Багряного;
- схарактеризовано філософську основу романістики І. Багряного у зв'язку з ідейно-художніми пошуками літератури та філософії екзистенціалізму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за

програмою “Жанрово-стильові особливості та поетика української літератури ХІХ–ХХ ст.”.

Практичне і теоретичне значення одержаних результатів зумовлюється тим, що основні положення та результати дисертації можуть бути використані під час викладання курсів історії української літератури у вищих та середніх навчальних закладах, у спецкурсах та спецсемінарах, у процесі написання курсових і дипломних робіт, а також при подальшому вивченні романістики І. Багряного.

Апробація результатів дослідження здійснена на засіданнях кафедри історії української літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також на таких конференціях: Міжнародна наукова конференція “Творчість І. Багряного як культурний феномен. До 100-річчя від дня народження” (Харків, 27–28 вересня, 2006 р.), Міжнародна науково-практична конференція “Харків і Харківський університет у розвитку української журналістики: від тижневика “Харьковские известия” до газети “Харківський університет” (до 190-річчя університетської преси)” (Харків, 19–20 грудня, 2006 р.), ІХ Міжнародна наукова конференція молодих учених (Київ, 19–21 червня, 2007 р.), Всеукраїнська наукова конференція “Актуальні проблеми сучасної компаративістики” (Бердянськ, 10–12 вересня, 2007 р.), Міжнародна наукова конференція “Етнопростір мови та культури: актуальні проблеми етнолінгвістики й лінгвокультурології” (Харків, 5–6 жовтня, 2007 р.).

Основні результати дослідження викладені в таких **публікаціях**:

1. Романова І. В. Мотив свободи в романі Івана Багряного “Тигролови” / І. В. Романова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 48–54.

2. Романова І. В. Романістика І. Багряного в рецепції критиків і літературознавців (в аспекті художніх пошуків літературного екзистенціалізму) / І. В. Романова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 765. – Серія Філологія. – Вип. 50. – Х., 2007. – С. 163–167.

3. Романова І. В. Роман “Людина біжить над прірвою” та публіцистика І. Багряного 1940 – початку 1960-х років: ідейно-філософські кореляції / І. В. Романова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 766. – Серія Філологія. – Вип. 51. – Х., 2007. – С. 217–220.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури. **Обсяг дисертації** становить 171 сторінку основного тексту та 22 сторінки списку використаних джерел, що містить 240 позицій.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОМАНІСТИКИ І. БАГРЯНОГО

1. 1. Романістика І. Багряного в оцінках критиків і літературознавців

Доробок І. Багряного хронологічно розвивався в межах ХХ століття. Яскраво дебютувавши в 20-х роках як поет, митець пізніше виявив себе в драматургічних, публіцистичних творах. Утім, найбільш повно світоглядна позиція І. Багряного реалізувалась у його романістиці, яка представлена такими творами: “Скелька” (1930), “Тигролови” (1944), “Людина біжить над прірвою” (написано 1949, надруковано 1965), “Сад Гетсиманський” (1950), “Маруся Богуславка” (1956) (перша частина запланованої трилогії “Буйний вітер”).

На початку 30-х років із виходом “Скельки” посилилася увага дослідників до творчості І. Багряного. Перші рецензенти підійшли до роману з тенденційних позицій. Так, О. Правдюк зарахував І. Багряного до адептів “теорії безкласовості української нації, яка намагалась соціальну боротьбу підмінити національною” [150, с. 93]. Рецензент помітив таку важливу рису роману, як індивідуалізм героїв, що виявляє прагнення особистості протиставити себе натовпу: “Поета приваблює “сильна вдача”, здатна до протесту, до боротьби; ладна йти на все, а не маса. Такі сильні одиниці, що можуть вести за собою, є Данило і Гармаш” [150, с. 93]. Осмислення індивідуального начала безпосередньо корелюється з таким важливим компонентом, як бунт. Саме бунт як перманентна можливість протистояння соціуму робить із людини особистість, яка в такий спосіб виявляє своє існування та розкриває свою індивідуальну неповторність. Отже, як зазначив О. Правдюк, джерело непокори героїв І. Багряного – крайній індивідуалізм: “Для нього важить боротьба проти “чужих”, йому потрібне бунтарство” [150, с. 97].

Приблизно в цей час з’являється рецензія І. Ярмолинського на перший багрянівський роман, яка, на відміну від оцінки О. Правдюка, є схвальною. Критик наголосив на струнності композиції, культурі версифікації, тематиці та ідейному спрямуванні твору, що витримано в позитивному ключі [234].

Інтерес до творчості І. Багряного посилювався в період МУРу – Мистецького українського руху, що виник у Німеччині 1945 р. і проіснував до 1948 р. Він став тимчасовим літературним осередком української інтелігенції. До складу МУРу входили літератори, які стояли на різних естетичних платформах, та науковці, багато з яких продовжили дослідницьку діяльність в еміграції. Серед них – Ю. Шерех (Ю. Шевельов), розвідки якого були присвячені вивченню творів, написаних у період МУРу (серед них – і багрянівських).

У його статті “Стилі сучасної української літератури на еміграції” (1946) зроблено спробу наголосити на необхідності вироблення “національно-органічного стилю”: “Ми є свідки і учасники початку нової хвилі нашого літературного процесу, що веде до витворення глибоко своєрідного, глибоко українського літературного стилю” [223, с. 190]. У цьому контексті дослідник говорив про “Тигролови” І. Багряного: “Тигролови – типовий

західноєвропейський або навіть американський пригодницький роман. Перенесення цього жанру в українську літературу, поєднання його з українською войовничою ідеологією – річ дуже добра і варта навіть наслідування. Але неблаганно стоїть завдання: українізувати не тільки ідею, а і образи, стиль, композицію” [223, с. 199–200]. Розглядаючи перший роман І. Багряного “Скелька”, науковець акцентував увагу саме на національному компоненті як провідному. В інших своїх статтях “Українська еміграційна література в Європі в 1946 – 1949” та “Року Божого 1947” він констатував: “Головним своїм завданням Іван Багряний вважає дати образ українця як свідомого й цілеспрямованого борця проти советської системи” [224, с. 219]; “у Багряного доба набирає рис конкретного політичного режиму, а його персонажі – героїчні борці з режимом” [222, с. 16]. Ю. Шерех наголосив на особливостях роману “Тигролови”: “Герої... більше сконструйовані відповідно до того, як, на думку письменника, має бути, ніж узяті з дійсності в повноті життєвих проявів” [224, с. 219]; “всі його герої – плакатні...” [222, с. 16].

У розвідці пізнішого часу “Оболонь між порогами: відступ” науковець порівняв “Сад Гетсиманський” І. Багряного та “Архіпелаг Гулаг” О. Солженіцина. Він простежив ряд спільних рис: “Кістяк обох творів – доля їхніх авторів під арештом. Від цього обоє раз у раз відходять, щоб нагромадити фактичний матеріал про радянську в’язничну систему” [219, с. 344]; “подібна й кінцева реакція обох авторів: ствердження людяності крізь тваринність в’язничного побуту” [219, с. 345]. Та попри схожість, Ю. Шерех підкреслив специфіку “Саду Гетсиманського” І. Багряного: “Книжка... писалася в обставинах примусової репатріації й полювання на людей, в обставинах зухвалого виклику людоловам... Героїчність Багряного... інша від героїчності Солженіцина <...> Книжка Багряного більше “народна”, ніж Солженіцина” [219, с. 347]. Прагнення дослідника вписати творчість І. Багряного (насамперед роман “Сад Гетсиманський”) у контекст еміграційної літератури простежується в його мемуарах, у яких він так згадував про цей твір: “Політичний роман (точніше – романізовані спогади) про радянські в’язниці і терор” [225, с. 115].

У статті “Поезія, вічність, час” (1946) Б. Подоляк (Г. Костюк) звернув увагу на національний елемент у першому романі І. Багряного “Скелька”: “Весь твір проймає глибокий, властивий Багряному, патріотизм, любов до нашого народу, ненависть до його ворогів” [90, с. 632]. Окрім того, дослідник виділив таку важливу рису твору, як оптимізм, що став знаковим для усієї спадщини І. Багряного. Саме оптимізм набуває особливого звучання насамперед у порівнянні з песимістичними поглядами представників європейської інтелектуальної думки цього періоду. В іншій своїй розвідці Г. Костюк схарактеризував “Сад Гетсиманський” як “першу в історії української літератури річ, де сумна і трагічна доля українського народу доби кривавого сталінського сатрапа Єжова знайшла своє досить детальне відтворення” [91, с. 547]. Дослідження буття української людини в умовах тоталітаризму безпосередньо пов’язується в дослідника з “межовою ситуацією”, яку він назвав “пробою людини”, доводячи в такий спосіб неможливість уникнути випробування особистості на духовну міцність.

Вважаючи “Тигролови” пригодницьким романом, Б. Романенчук визнав, що твір тримає читача в напрузі. Але незважаючи на це, дослідник у ньому побачив схематичність, що, на його думку, позбавила права віднести “Тигролови” до “великої літератури”: “З великої декламації про велику літературу виходить ... пригодницька повість” [152, с. 89].

Наприкінці 40-х років ХХ століття МУР припинив свою діяльність. Наступний етап розвитку української літератури за кордоном можна умовно назвати “постмурівським”. Примітно, що саме в цей час з’являється значна кількість розвідок, присвячених романістиці І. Багряного. “Стаття про роман” І. Костецького є зразком фахової оцінки “Марусі Богуславки”. Аналізуючи цей твір, науковець наголошує на тому, що “у романі Багряного хибують елементи форми. Хибує... царина самого слова” [87, с. 225]. Це дає підстави І. Костецькому зробити висновок, що “роман Багряного ігнорує європейського читача. Це роман позаєвропейський, бо він має вади письма... Західний читач може проковтнути що завгодно, але воно повинно блищати” [87, с. 243–244]. Утім, акцентовано увагу й на виграшних моментах “Марусі Богуславки”: “Її позитив – те, що це, либонь, перша сюжетна річ з-поміж усіх, появлених на еміграції, які призначено не для експерименту, а для читання широкою публікою” [87, с. 225]. У “Статті про роман” зроблено спробу визначити тему багрянівського твору “як... сумління в її конкретизації різними релігійними площинами” [87, с. 242]. Крім того, наголошено на значенні національного складника у творчості І. Багряного і в “Марусі Богуславці” зокрема: “Національну тему вирізняє... якістю добору і різко відмежовано від будь-якого звеличування “позасвідомого гону до самовияву” [87, с. 242].

Більшість дослідників так званого “постмурівського” періоду в романістиці І. Багряного виділили проблему “закинутості” людини в дегуманізований світ. Не випадково О. Тарнавський визначив багрянівського героя як “скитальця”, позбавленого будь-якої підтримки. У цій ситуації він особливо гостро переживає відчуття самотності. Але саме такий екзистенційний (особистісний) досвід допомагає багрянівському герою усвідомити відповідальність не лише за себе, а й за всю людську реальність, – переконаний науковець [185, с. 600].

Аналітику роздумів О. Тарнавського в цьому контексті продовжив Л. Нигрицький, стверджуючи, що концептуального значення в романі “Сад Гетсиманський” набула проблема духовної порожнечі. Стан пустки, у якому перебувають більшість героїв, став синонімічним до екзистенціалістського “ніщо”, перед яким опиняється кожен. На думку автора статті, існування людини в подібній атмосфері спричинено тим, що вона живе в ситуації “без Бога”, звідси – її богозалишеність. Це дало підстави Л. Нигрицькому доводити “ахристиянський” зміст “Саду Гетсиманського”, хоча він і зазначив: “Усі персонажі тужать за правдою, за вищим життям, за відродженням, за справедливістю, словом, за усіма тими правдами й чеснотами, що ними є Бог” [131, с. 198]. За словами дослідника, стан пустки головного багрянівського героя не дає змоги зарахувати його до когорти “надлюдей”. Серед основних рис твору він виділив його “ахристиянськість” та “анаціональний” зміст: “Саме брак духовної постави, а тільки завжди підкреслювана розумова й вольова постава

до усього, брак, що є впливом пустаря, не дає можливості розгорнути авторові ідею національну” [131, с. 199].

До протилежного висновку прийшов В. Черногай, аналізуючи “Тигролови”. Як зазначив дослідник, письменникові не лише вдалося підкреслити національну специфіку роману, але й показати можливість виходу вітчизняної літератури на загальноєвропейський культурний простір: “Цей твір... залишається цілком у сфері нашої літератури, але й поширює її до меж трансконтинентальних зацікавлень. У ньому українська література заявляє про свої претензії бачити й змальовувати не тільки свій закуток, а весь світ, і тим увійти у вселюдськість” [214, с. 23]. В. Черногай обґрунтував думку про те, що саме виділення національної домінанти в романі забезпечило йому загальний успіх: “Національна форма цього твору не лише в словесному вислові думок, а і в душі всього його” [214, с. 23].

Рецензуючи роман І. Багряного “Сад Гетсиманський”, В. Карпова так окреслила роль твору: “Ця книжка має далеко більше значення, як тільки обвинувачувальний акт проти більшовизму, вона – голосник гуманістичних і загальнолюдських ідей” [73, с. 281]. Розвиваючи цю тезу, дослідниця побачила моральну вищість головного героя Андрія Чумака в глибокій вірі в незнищенність людського духу, яка пов’язана з вірою в першорідну ідею творіння. І. Багряного передусім цікавило питання постійного наближення людини до “небуття”. В. Карпова визначила його як “пекельне підсоветське “небитіє” [73, с. 282], яке змушує людину робити із себе “нову” людину, замість того, щоб просто існувати.

Виникненню “нового” українця присвячена й розвідка В. Сварога: “Нова українська людина, яку синтезує І. Багрянний, уже існує як реальний фактор нашого національного життя” [163, с. 11]. Представники цієї генерації (насамперед Ата Дахно, Петро Сміян, Харитон) відокремлені від людей-равликів, поширенню яких сприяла радянська ідеологія. Потяг до свободи, за якою стужилася особистість, – це те, що відрізняє носіїв багрянівської концепції від тих, хто виконує ролі “добропорядних” громадян. Як бачимо, В. Сварог безпосередньо вказав на перегуки в осмисленні проблеми людського існування із філософією екзистенціалізму. У цьому контексті слушною, як на його думку, є екзистенціалістська теза про те, що існування передуює сутності, тобто людина народжується, існує і протягом усього життя робить із себе людину. Мотив “ставання людиною”, як зазначив В. Сварог, – це процес, яким рухає сама особистість. Свобода і бунтарський дух проголошуються пріоритетами буття кожного: “Назавжди подавити інстинкт свободи неможливо ; прийде час, коли він прокинеться... Про це вже тепер свідчить бунт молоді, який тимчасово притих, але не погас” [163, с. 10].

Не випадково подібну рецепцію вбачаємо у статті М. Овчаренко: “Українська молодь... серцем бунтувалася проти всякого насильства” [138, с. 26]. З огляду на це бунт виступає своєрідним каталізатором до дії, виходом із ситуації духовної порожнечі та байдужості. Як зазначила дослідниця, відчуття багрянівськими героями внутрішньої пустки стимулює їх до пошуку Бога: “Вони – подвижники справедливості і якоїсь ірраціональної абстрактної правди

, що породжує тугу за красою і за визволенням божественного первня в людині” [138, с. 27]. Тому зовсім не випадковим бачиться звернення письменника до показу духовного життя особистості в умовах тоталітарної системи. Особливо переконливо це відображається при порівнянні світоглядних позицій головних героїв роману “Маруся Богуславка” та їхніх антиподів – людей у футлярі. Не можна не погодитися з М. Овчаренко, що Ата Дахно та Петро Сміян здатні нести відповідальність за вибір свого способу існування, на відміну від своїх ідеологічних супротивників. Підсумовуючи, автор розвідки зазначила, що зацікавлення твором викликане вдалим поєднанням релігійної та національної проблематики: “Паралельно із шуканням Божої правди герої... горять бажанням знайти вкрадену національну правду” [138, с. 27].

Стаття, підписана криптонімом Н. З.-ко, подала аналіз двох романів – “Маруся Богуславка” І. Багряного та “Темнота” У. Самчука. Рецензентом досить критично інтерпретовано перший твір, названо недоліки другого, на які свого часу акцентували увагу й інші дослідники. У розвідці простежуються перегуки з думками В. Сварога стосовно такого поняття, як “інстинкт свободи” [58, с. 112].

У доповіді “Живий Багрянний”, виголошеній В. Гришком, зроблено спробу схарактеризувати І. Багряного як письменника, політичного діяча, громадянина. Щодо внеску митця в літературу, то критик виділив таку рису, як “глибока віра... в те, що потворна совєтська дійсність... не знищила й не знівечила людського й національного духу української підсовєтської людини” [42, с. 35]. Одне слово, віра в людину – це і є той авторський гуманізм, на якому акцентували увагу більшість дослідників. Зважаючи на особливу місію багряннівських героїв (вони перебувають у перманентному пошуку справедливості у світі абсурду), досліднику цілком логічним видалося їхнє існування в “межових ситуаціях”, які він назвав життєвими випробуваннями: “Вони... приречені на страждання й боротьбу, проходять через найбільші іспити” [42, с. 35].

У статті В. Гришка “Невгасна віра в людину” наголошується на тих мотивах, які цілком правомірно можна визначити як екзистенціалістські [43]. Ним зроблено спробу не лише схарактеризувати окремих творів письменника, а простежити постійну багряннівську тему-ідею, як-от: “тема-ідея тріумфу людської гідності на іспиті людини в межовій ситуації боротьби й страждань серед нелюдськості підневільної дійсності” [43, с. III–IV]. Незважаючи на абсурд, який продукує тоталітарна система, у роботі звучить теза про незнищенність людського духу, яка тісно пов’язана з оптимістичним світоглядом автора. Окрім того, дослідник наголосив на “нерозривності віри в Бога з вірою в людину, тобто в “божеське в людині” [43, с. VII]. Розвиваючи думку про “межові ситуації” в романах І. Багряного, В. Гришко відзначив: герої “мусили рятуватися... у відчайдушному “бігові над прірвою” поміж фронтами й смертями з усіх боків, не маючи, власне, куди бігти серед божевілля й хаосу в цілому світі, будучи тим світом приречені на повну самотність і загин” [43, с. IX]. Екзистенціалістський мотив самотності виділяється автором статті як

головний саме в романі І. Багряного “Людина біжить над прірвою”, у якому “історична ситуація трагічної самотності української людини в Другій світовій війні” [43, с. IX] поглиблюється “ситуацією трагічної самотності людини як одиниці в цій війні й у визначуваному цією війною світові взагалі” [43, с. XI]. Підсумовуючи, дослідник констатував: письменник у своїх творах показав приклад величч людини в дії [43, с. XIV].

Аналізуючи роман І. Багряного “Людина біжить над прірвою”, В. Л.-ч наголосив: “Це не лише документ одного вирізку тієї страхітливої доби, що її пережив сам автор, але й ще один документ великої стихійності і внутрішньої правди його письменницького хисту. А це в літературі... – документація чи не найосновніша” [99, с. 48].

У більшості розвідок “постмурівського” періоду дослідники зосередили свою увагу на проблемі гуманізму, яка бачиться центральною в романістиці І. Багряного. На думку Р. Рахманного (Олійника), “Тигролови”... насичені незвичайною життєвою снагою, оптимізмом, вірою в людину взагалі, а в українську людину та її стійкий характер зокрема” [151, с. 21].

О. Пошиваник доводив, що письменник плекає “почуття й переживання та любов зокрема до української людини і свого народу” [149, с. 10]. Це дало підстави досліднику виділити гуманістичну складову авторського світогляду, що корелюється з національною. Як влучно зазначив О. Пошиваник, світовідчуття багрянівських героїв багато в чому визначається їхньою християнською позицією, оскільки вони впевнені в перемозі добра над злом.

На переконання І. Губаржевського, у творчості І. Багряного розуміння віри в Бога безпосередньо пов’язане з вірою в людину: “Насамперед віра в людину, в можливість розкриття божеського в людині” [44, с. 11]. Це, на думку І.

Губаржевського, відрізняє світоглядну позицію українського письменника від поглядів представників атеїстичного екзистенціалізму (перш за все від концепції Ж.-П. Сартра). Позитивна оцінка роману І. Багряного “Маруся Богуславка” доповнилася в нього тезою: “Ідея Багряного – перемога в окремій індивідуальності духу Бога живого, справжнього, з великої літери” [44, с. 9]. Це дало змогу досліднику зробити висновок про наближеність багрянівської концепції до поглядів філософів-екзистенціалістів релігійного напрямку.

Ю. Лавріненко прагнув визначити місце І. Багряного як політичного діяча та письменника. Аналізуючи його внесок у розвиток української літератури, дослідник констатував: “Написані ще в Україні “Тигролови” зробили велике діло. Вони здерли з радянського раба шкуру зека, оста, “советського человека” і показали під нею незломлену, горду людину, повну життєвої снаги, волі до життя і боротьби” [100, с. 189]. Як зазначив Ю. Лавріненко, завдяки досвіду перебування в ув’язненні та його творчому осмисленню І. Багряному вдалося створити образ людини-борця з тоталітаризмом.

У статті “Проводжаючи Івана Багряного” М. Шлемкевич зосередив увагу на філософській основі багрянівської романістики. Аби краще усвідомити літературний феномен письменника, дослідник виділив три сфери, на яких тримається його мистецький процес: слово – образ – емоції. За словами М. Шлемкевича, їхньому виникненню передувало фундаментальне авторське

світовідчуття, яке зрештою перетворилося на кругозір та філософію. Досліджуючи погляди І. Багряного, автор розвідки в такий спосіб прагнув наголосити на чинниках, що вплинули на формування його світогляду. По-перше, це антитеза раціоналізму та ірраціоналізму. На думку М. Шлемкевича, І. Багрянний жив у ту добу, коли ірраціоналізм не тільки був усвідомлений, але й оформлений в ідеології націонал-соціалізму чи фашизму, які прагнули заперечити попередні здобутки культури. На переконання дослідника, у творчості митця простежується стихійна любов і повага до релігійності та державності. За М. Шлемкевичем, іншою антитезою багряннівського світогляду є “антитеза екзистенціалізму і нових... шукань, які залишають усе найцінніше з екзистенціалізму, передусім його відречення від філософських абстракцій і перехід до людських проблем, шукають вихід із його песимістичних темряв” [228, с. 40]. “Герої... знаходяться перманентно в межових ситуаціях” [228, с. 42], – зауважив автор статті. Але попри це, “праматерією їхньої душі не є безнадійність, тривога, розпач. Навпаки, вони борються, вони вірять в перемогу” [228, с. 42]. Герої І. Багряного прагнуть вийти з будь-якої ситуації переможцями, і в цьому дослідник убачає національну специфіку творів письменника. “Таке світовідчуття і така постава до світу, – підсумував дослідник, – це глибоко українські” [228, с. 43]. Як бачимо, М. Шлемкевич одним із перших наголосив на співвіднесеності багряннівських поглядів з основними тезами філософії екзистенціалізму, указавши при цьому на їх творче переосмислення письменником.

Автор розвідки “Солженіцин і Багрянний” Р. Василенко порівняв творчість О. Солженіцина та І. Багряного і при цьому зауважив: “Обидва письменники однаково трактували тему трагедії підсоветської людини” [25, с. 9]. На думку дослідника, звернення митців до такого питання зумовлене не тільки досвідом від перебування в тюрмах та концентраційних таборах, але і їхнім прагненням донести до людства правду про ті злочини, які послідовно чинилися проти людей. Тому, як доводив Р. Василенко, популярність героїв О. Солженіцина та І. Багряного не є випадковою. Вони уособлюють приклади протистояння людини та системи, яке можливе за умови усвідомлення особистістю своєї відповідальності не тільки за власні дії, а й дії інших. Узагальнюючи спільні риси у творчості О. Солженіцина та І. Багряного, дослідник указав на основну відмінність: “Герої Багряного більше національні, українські” [25, с. 8]. Окрім того, за словами Р. Василенка, у полі зору українського романіста особливого звучання набуває релігійна проблематика: розкриття божественного стрижня в людині.

Досліджуючи творчість І. Багряного, Д. Нитченко (Д. Чуб) указав на спільну тему його романістики: “Тема боротьби нашого народу проти окупанта” [133, с. 9]. Так, у “Скельці” змальовано давні часи в Україні, “коли Московія захопила Україну, провадила великий наступ на все українське” [133, с. 14]. Дослідник прийшов до висновку, що весь цей твір сприймається як показ боротьби українського народу проти тиранії. У романі “Сад Гетсиманський” простежується “яскравий образ советської тюрми і облудного фальшивого правосуддя” [133, с. 20]. За словами автора праці, герої І.

Багряного перебувають у “межових ситуаціях”, серед яких – насамперед різного роду випробування. Як і всі багрянівські герої, Максим Колот “проходить через безліч страждань, допитів, тюрем” [133, с. 23].

Узагальнюючи роздуми дослідників про роль “межових ситуацій” у житті багрянівських героїв, М. Вірний обґрунтував тезу про те, що у випробуваннях комуністичною дійсністю підтверджується або спростовується здатність людини робити із себе особистість. У цьому контексті варто розглядати творення людини як процес, що відбувається протягом усього життя. Не випадковим бачиться М. Вірному те, що людина з романів І. Багряного “живе з отим вічним франківським духом” [29, с. 6]. На переконання дослідника, настанова багрянівського героя на зміну ситуації співвідноситься з його прагненням “творити майбутнє для своєї родини, для свого народу, щоб потім новій людині бігти не над прірвою” [29, с. 7].

У статті Я. Славутича “Сила Івана Багряного” говориться про те, що талант митця найповніше розкрився у прозових творах, які “відбили в собі трагедію України під нищівним московсько-радянським устроєм” [168, с. 360]. Також зауважується, що “показ того часу... потрясає страхітливим нищенням української нації та безперервним спротивом кращих її синів” [168, с. 360–361].

У розвідці “... і четвертий вимір сюжету” І. Качуровський схильний уважати роман І. Багряного “Тигролови” пригодницьким (на зразок “Золотої петлі” Кервуда). Серед спільних рис, що еднають такі твори, дослідник назвав екзотику нового краю та мотив переслідування. За словами І. Качуровського, відрізняє багрянівський роман “ідеологічна спрямованість: як позитивні, так і негативні персонажі виступають як носії певних ідеологічних комплексів” [74, с. 6].

Аналізуючи роман “Сад Гетсиманський”, він так визначив його проблематику: “Книга про зраду і відступництво, про вірність, про непохитність і незламність” [74, с. 6]. Як підкреслив І. Качуровський, збереження багрянівським героєм людського в собі безпосередньо пов’язане з його настановою на зміну дійсності. Не випадковим бачиться авторові студії у творах письменника пріоритет суб’єктивності індивіда, усвідомлення значущості та відповідальності за свій вибір. На думку дослідника, ці положення реалізуються насамперед у романах І. Багряного. Так, герой твору “Людина біжить над прірвою” заперечує саму можливість ототожнювати його з піщинкою в самумі, у такий спосіб доводячи провідну роль особистості у творенні навколишньої дійсності. Виокремлення людини з-поміж безликої маси стає знаковим у творчості І. Багряного, – у підсумку додав І. Качуровський [74, с. 6].

На відміну від так званого “постмурівського” періоду розвитку українського діаспорного літературознавства, радянське літературознавство, згадуючи романістику І. Багряного, доводило неможливість вироблення адекватної оцінки його творів. Власне, у цьому дусі витримані спогади Ю.

Смолича, який розглядав творчість письменника з офіційних радянських позицій [169, с. 160]. У схожому ключі написана й стаття, уміщена в Українській літературній енциклопедії. Вона обмежується констатацією факту

активної націоналістичної діяльності письменника та його антирадянських творів [60, с. 108].

На початку 90-х років ХХ століття творчий доробок І. Багряного повернувся до українського читача. Тоді ж предметом посиленої уваги вітчизняних літературознавців стала його романістика.

М. Жулинського по праву можна назвати першовідкривачем І. Багряного. Його стаття “Іван Багряний”, датована 1991 р., сприяла подальшому вивченню творчості цього митця. У ній не тільки окреслено підходи до характеристики усього доробку І. Багряного, але й уперше розкрито деякі автобіографічні моменти письменника. Аналізуючи романістику митця, М. Жулинський наголосив на значенні “межових ситуацій” для багрянівських героїв: “Іван Багряний... кидає людину у вогненну пащу диявола” [57, с. 11].

Важливим внеском у розвиток багрянознавства середини 90-х років ХХ століття стала праця М. Сподарця “Іван Багряний – письменник і громадянин”. По суті, це була перша вагома вітчизняна студія, у якій науковець ґрунтовно проаналізував доробок митця.

Серед статей М. Сподарця на особливу увагу заслуговує робота “Екзистенціальні пошуки української людини в романі І. Багряного “Людина біжить над прірвою”. Аналізуючи твір, дослідник звернувся до вивчення його філософської основи. Такою, на його переконання, виступає екзистенціалізм. Літературознавець вибудував понятійний ряд філософії екзистенціалізму, проектуючи його на багрянівський твір: “закинутість” людини у світ, абсурдність, співбуття людини з іншими людьми, опозиція “маса – індивідуальність”, мотиви смерті та свободи, вибору, самотності тощо. Цікавою є думка М. Сподарця про те, що випробування, які “проходить головний герой, можна розглядати як свідомий “бунт” проти законів світобудови” [171, с. 266]. Адже, згідно із філософією екзистенціалізму, бунт та “межові ситуації” сприяють самозаглибленню особистості. Незважаючи на суголосність багрянівських та екзистенціалістських мотивів, роман українського митця, як помітив М. Сподарець, має національну специфіку. Насамперед йдеться про “відчуття ворожості світу до людини певної національності, проблему безґрунтяства, вироблення бунтом в українській людині позитивних моральних цінностей” [171, с. 268]. Своєрідним підсумком статті можна вважати тезу про те, що “І. Багряний звільнив “свій” екзистенціалізм від доміанти трагічності, утверджуючи свою оптимістичну версію розв’язки конфлікту – гармонізацію людини і світу” [171, с. 267].

Порушення проблеми людини в абсурдному світі є однією з найважливіших у більшості розвідок, присвячених романістиці І. Багряного. Скажімо, у подібному ключі витримано статті Ю. Мариненка [115], І. Михайлина [125], О. Шугая [231].

Так, І. Михайлин наголосив, що центральна тема творів митця – “людина, ...тема ставання людиною, становлення людини, лишення людиною” [125, с. 335]. Схожий підхід простежуємо в Ю. Мариненка: “Маємо справу з однією й тією самою особою, яка проходить важкий... шлях, зазнає протягом нього значної еволюції, щоразу стає стомленішою, сказати б, екзистенціальнішою” [

115, с. 10]. Як влучно зазначив О. Шугай, у романі І. Багряного “Маруся Богуславка” відображено “існування української людини як виразника своєї неповторності” [231, с. 8].

Осмилюючи проблему буття людини у творах письменника, дослідники наголосили на тому, що погляди митця є суголосними із філософією екзистенціалізму. Такі підходи окреслили у своїх працях Т. Батенко [18], Т. Марцинюк [119], Т. Хом’як [203]. У розвідці Т. Батенка “Світи із “Саду Гетсиманського” (український підмурівок світового екзистенціалізму)” наголошується на тому, що в центрі уваги І. Багряного – “плекання нового типу української людини, яка увібрала б усі філософські напрямки, що витримали іспит часу” [18, с. 151]. У романі простежується тенденція “завести із читачем дискусію над проблемами людської екзистенції” [18, с. 152]. На думку Т. Батенка, багрянівським героям удалося відкрити справжній сенс свого існування, що різниться від тих його заміників, які вважаються єдино правильними в радянській системі. Як зазначив автор студії, можливість віднайдення людиною власної екзистенції стимулюється такими невід’ємними категоріями, як страх, що мислиться як прозріння, та нудота, що ототожнюється з повним прозрінням, самозаглибленням у світ реальності [18].

Т. Марцинюк акцентувала увагу на тому, що письменник у своїх творах подав “філософський образ людини, яка повинна постійно “винаходити”, створювати себе аж до найменших деталей, виходячи з розуміння буття як випадковості” [119, с. 120]. У такий спосіб Т. Марцинюк довела перегуки багрянівської прози з поглядами французьких екзистенціалістів, що простежується на рівні виділення таких важливих компонентів, як суверенність свідомості, безумовна свобода і відповідальність людини. На переконання дослідниці, у художньо-філософських пошуках І. Багряного відчувається “проникнення в глибину душі в найтрагічніший момент, коли людина “на межі” [119, с. 122].

Продовжуючи аналітику роздумів у цьому контексті, Т. Хом’як наголосила на близькості багрянівських поглядів основним екзистенціалістським постулатам: “У “Тигроловах” постає оригінальний філософський образ людини, яка не обирає своє буття, світ, у якому живе, проте приречена “вибирати” себе в цьому жахливому світі” [203, с. 46].

Стаття О. Ковальчука “Пекельні дзвони у “царстві свободи” присвячена осмисленню мотиву свободи в романі І. Багряного “Сад Гетсиманський”. На переконання літературознавця, удавана свобода радянського суспільства не має нічого спільного зі свободою, що усвідомлюється як можливість обирати самій людині. Не випадково головний герой Андрій Чумак позиціонує себе як людину виняткової духовної і фізичної стійкості: “Він... кинув виклик історії, намагаючись на згарищі Російської імперії збудувати “царство свободи” [79, с. 621]. На переконання О. Ковальчука, відчуття багрянівським героєм свободи варто сприймати не як подарунок, а як випробування.

Атмосфера несвободи в тоталітарному суспільстві сприяла виробленню людських “сутностей”, що суперечили власній екзистенції. У розвідці М. Кодака розглядається проблема продукування “масок”. За влучним

спостереженням дослідника, “явище викрадення людей полягає не тільки у вихоплюванні окремої особи із суспільного середовища, його глибинна суть полягає у викраденні людського, людяного єства в людини” [80, с. 29].

Дотичною до цієї є думка О. Шугая про утворення радянською дійсністю особливої категорії людей, яку він визначив як *homo soveticus* і схарактеризував як “равликів” – змімікрізованих людей із замкненими вустами [231, с. 8].

Заперечення штучно нав’язаних “масок” можливе за рахунок бунту, який передбачає випробування багрянівських героїв на духовну та фізичну міцність. На роль випробувань у житті багрянівських героїв вказували багато дослідників. Так, Л. Чуркіна відзначила “екзистенціальну приреченість людини на страждання” [215, с. 136]. У мучеництві багрянівських героїв М. Балаклицький убачив “ставання” людьми, їхнє сходження до божественних висот” [17, с. 109]. Подібні роздуми простежуємо й у дослідженні О. Хмель: “Мотив “мучеництва” постає невід’ємним елементом звернення до національної пам’яті, котре в контексті творів І. Багряного послідовно виступає як внутрішня опора насильству з боку дегуманізованого середовища” [202, с. 58].

Можливість перенесення випробувань, які доводиться пережити багрянівським героям, – центральна теза кількох розвідок. У цьому контексті слушною вважаємо таку думку: “Письменник таку нелюдську витривалість ... показує як реальне природне явище...” [35, с. 18]. Із цього приводу в роботі В. Дмитренко говориться: “Герої... наділені автором особливою душевною чистотою, чуйністю й вразливістю, ...які проте не заважають їм вистояти в найжахливіших обставинах” [50, с. 27]. “Духовно Людина здатна вивищитися над матеріальним світом і перемогти його, перемогти навіть себе, власну неміч і недосконалість” [81, с. 225], – підсумувала Н. Колошук, пишучи про твори митця.

Таким чином, огляд науково-критичної літератури показав, що більшість авторів розвідок виділили екзистенціалістський складник багрянівських романів. Одним із перших таких дослідників був М. Шлемкевич. Він обґрунтував думку про кореляцію багрянівської та екзистенціалістської концепцій, указавши при цьому на ряд відмінностей, серед яких насамперед національна специфіка творів вітчизняного письменника [228, с. 43].

Аналізуючи романи І. Багряного, дослідники зосередили увагу на центральній проблемі, яку порушив автор, – проблемі людини, яка є своєрідною вихідною точкою філософії екзистенціалізму. Виділенню гуманістичної складової в романістиці І. Багряного присвячені розвідки І. Губаржевського [44], О. Пошиваника [149], Р. Рахманного (Р. Олійника) [151].

У рецепції дослідників проблема людини безпосередньо пов’язана з мотивом абсурду, на який свого часу вказували більшість авторів статей, серед яких на особливу увагу заслуговує студія В. Гришка [43].

Досліджуючи романістику І. Багряного, науковці розглядали у зв’язку із його творчістю мотив “закинутості” людини у світ поза її волею. Показовою в цьому плані є розвідка Т. Хом’як [203]. На думку авторів ряду статей, із мотивом “закинутості” корелюються мотиви безґрунтянства (Л. Нигрицький [131], О. Тарнавський [185]), самотності, страху, відчаю (В. Гришко [43]),

“ніщо” (В. Карпова [73]).

Порушенню ролі “межових ситуацій” у доробку українського митця присвячені роботи М. Балаклицького [17], Ю. Мариненка [115], Б. Подоляка (Г. Костюка) [91], Ю. Шереха (Ю. Шевельова) [219]. На можливість перенесення випробувань вказали О. Головій [35], В. Дмитренко [50], Н. Колошук [81]. Деякі дослідники обґрунтували думку про те, що “межові ситуації” сприяють становленню та реалізації особистості (Т. Марцинюк [119], І. Михайлин [125]).

Осмилення мотиву свободи простежується у працях Н. З.-ка [58] та О. Ковальчука [79]. На безпосередній зв'язок із цим мотивом мотивів вибору та відповідальності вказала М. Овчаренко [138]. На переконання О. Правдюка, вибір багрянівських героїв не є можливим без такої риси, як індивідуалізм [150]. Аналітику роздумів у цьому контексті продовжили М. Кодак [80] та О. Шугай [231], які зазначили, що вибір у творах українського митця відбувається між справжнім та несправжнім людським існуванням, між сприйняттям та запереченням “сутностей” та масок особистістю. На думку Т. Батенка, вибір у багрянівській концепції сприяв віднайденню його героями власної екзистенції [18, с. 152].

Окреслюючи основні екзистенціалістські мотиви у творчості письменника, дослідники акцентували увагу на бунті, що мислиться як бунт проти світобудови. Власне, про це йдеться в розвідках В. Гришка [43] та В. Сварога [163]. На думку І. Качуровського, бунт багрянівських героїв співвідноситься з настановою на дію, а отже, і на зміну ситуації [74].

У деяких студіях, присвячених аналізу романістики І. Багряного, вказується на виділення національної специфіки його творчості. Так, у дослідженнях Р. Василенка [25] та Ю. Шереха [219] зроблено спробу порівняти доробок українського письменника та “Архіпелаг Гулаг” О. Солженіцина. Не можна не погодитися з авторами статей, що твори І. Багряного відзначаються національною домінантою.

Проблема віри в людину та оптимістичне багрянівське світовідчуття – предмет пильної уваги розвідок В. Гришка [43], Б. Подоляка (Г. Костюка) [91] та М. Сподарця [171]. Наприклад, М. Сподарець, аналізуючи філософські аспекти світоглядної концепції І. Багряного, зазначив, що “позасвідома сила багрянівських героїв асоціюється з потягом до життя” [173, с. 138].

Таким чином, огляд критичної літератури показав, що науковцями створено підґрунтя для вивчення екзистенціалістського складника в романістиці І. Багряного. Незважаючи на те, що найчастіше в розвідках автори наголошують на категоріях свободи та смерті, а також на значенні випробувань, які випадають на долю багрянівських героїв, утім, помітним є їх прагнення схарактеризувати філософську основу цього літературного феномена. З огляду на подібне зауваження дослідження екзистенціалістських мотивів у романістиці І. Багряного має широку перспективу.

1. 2. Екзистенціалізм як філософське та літературне явище: категорії та мотиви

У середині 20-х рр. ХХ століття в європейській інтелектуальній думці виділився напрям, який дістав назву екзистенціалізм (від лат. *existentia* – існування), або “філософія кризи” [137]. Його виникнення пов’язують із глибокими духовними потрясіннями та змінами в соціальному житті Західної Європи між двома світовими війнами. У цьому контексті слушною бачиться теза іспанського мислителя Х. Ортеги-і-Гассета: “Західна людина захворіла на яскраво виражену дезорієнтацію, не знаючи більше, за якими зірками жити” [142, с. 203]. У такій атмосфері посилилася зацікавленість провідних інтелектуалів проблемами сенсу буття людини. Прикметно, що екзистенціалізм, зародившись як філософський напрям, поширився і на художню творчість, утілюючи в такий спосіб важливу особливість цього періоду розвитку культури, а саме: максимальне зближення філософської думки та письменства. Відтак стало можливим активне взаємопроникнення ідей “філософії існування” та літератури, що дозволяє інтерпретувати екзистенціалізм як явище філософсько-естетичне. Серед інтелектуалів, які вказали на подібні перегуки, були А. Камю та Ж.-П. Сартр – філософські мотиви екзистенціалізму вони реалізували в художній творчості. У контексті такого “вічного” діалогу слід наголосити на тому, що філософія та література як два культурні феномени, хоча і порушують спільні проблеми, але реалізують їх по-своєму (виходимо з

того, що вони перш за все різні за своєю природою). Тому в цьому ключі коректніше говорити не про ототожнення мотивів філософії екзистенціалізму та мотивів, реалізованих у літературі, а про їх певну суголосність. На нашу думку, цю тезу яскраво проілюстровано в художній практиці А. Камю та Ж.-П. Сартра: екзистенціалістські концепти розкрито в письменстві за допомогою образів. Аналіз найпримітніших творів цих митців свідчить, що письменники далекі від думки продублювати зміст своїх трактатів. Радше йдеться про реалізацію категорій та мотивів екзистенціалізму в письменстві, які в художньому світі літературних феноменів набувають нового звучання.

Послугуючись поняттям “мотив”, варто конкретизувати його значення. Сучасний погляд на мотив найбільш чітко представлений у працях Б. Гаспарова та І. Силантьєва. Б. Гаспаров наголошує на принципі лейтмотивної побудови оповіді: “Мається на увазі такий принцип, при якому певний мотив, яким виникнувши, повторюється потім кілька разів, виступаючи при цьому в новому варіанті, нових обрисах і в новій взаємодії з іншими мотивами. При цьому в ролі мотиву може виступати будь-який феномен, будь-яка змістова “пляма” – подія, риса характеру, елемент ландшафту, будь-який предмет... єдине, що визначає мотив, – це його репродукція в тексті, оскільки, на відміну від традиційної сюжетної оповіді... тут немає заданого “алфавіту” – він формується безпосередньо в розгортанні структури і через структуру” [32, с. 30–31]. Мотив як інтертекстуальний повтор обґрунтовано в концепції І.

Силантьєва: “Як інтертекстуальний повтор, мотив може аналізуватися тільки в послідовності своїх реалізацій в системі певного оповідного ряду – таким може бути ряд творів певного письменника, певного жанру чи певної тематики, певного художнього напрямку чи епохи, певної літератури й оповідної традиції в цілому. Ізольований аналіз мотиву на основі його окремо взятої подієвої реалізації (і навіть у межах оповіді окремо взятого твору) суперечить інтертекстуальній природі мотиву” [167, с. 125]. Обидва дослідники акцентують увагу на повторюваності як визначальній прикметі мотиву та визначають специфіку його реалізації. Надалі, ведучи мову про мотив, будемо спиратися на концепції Б. Гаспарова та І. Силантьєва.

Загальновідомо, що зародження “філософії існування” прийнято співвідносити з іменем данського теолога та мислителя С. К’еркегора, який ще в середині ХІХ століття заклав основи екзистенціалізму. С. К’еркегор уперше протиставив екзистенцію системі (мається на увазі гегелівська система). Згідно із Г. Гегелем, увесь світ постає як єдина раціональна система, що являє собою всесвітній розвиток духу. Тому все, що оточує цей світ, піддається розумовому осягненню. На думку С. К’еркегора, екзистенція як існування людини “тут” і “зараз” не співвідноситься з раціональним, хоча екзистенція і є те внутрішнє, що постійно переходить у зовнішнє, тобто предметне буття. Оскільки останнє ототожнюється з неавтентичним буттям, то здатність людини здобути екзистенцію співвідноситься з вибором: “Перше, до чого приводить людину вибір, – повне відокремлення її від світу. Обираючи себе самого, я виділяю своє “Я” із моїх стосунків зі світом. Зробивши вільний вибір самої себе, людина стає діючою особою” [98, с. 290]. Протиставляючи людину безособовій масі,

філософ робить висновок, що Бог бачить одиничне, а не натовп. Поняття “загал” набуває негативної маркованості, бо самі люди перетворилися на речі, утративши суб’єктивність та екзистенцію. Якщо люди прагнуть долучитися до соціуму ціною втрати своєї унікальності, тоді з них сформується натовп (всезагальне), у якому кожен є внутрішньо уніфікованим. Тому С. К’єркегор виводить категорію одиничного з-під сфери впливу категорії загального.

Проблема людського існування у філософа розгортається як антитеза предметного та трансцендентного, відповідно, неавтентичного та автентичного: “Життя кожного... індивіда... поділяється на внутрішнє духовне та зовнішнє. Внутрішнє духовне... належить йому самому” [98, с. 222–223]. Згідно із філософом, екзистенція визначається як “буття-між” (“inter-esse”), указуючи таким чином на проміжний характер людської реальності, її залежності від чогось іншого. Цим іншим є трансцендентність, що може інтерпретуватися як вихід за власні окреслені межі. Саме в пориванні до трансцендентного (у С. К’єркегора воно відкривається в акті віри) людина здобуває своє справжнє існування. І навпаки: якщо вона знаходиться поза прагненням до трансцендентного, то вона приречена розчинитися в повсякденному, предметному світі. Таким чином, людина та її існування стоїть у прямій залежності від неї самої, і цим визначаються якісно нові можливості людського буття.

У філософії С. К’єркегора екзистенційне (особистісне) існування людини стає вихідною позицією для його роздумів. Осмислення найважливіших питань, що хвилюють її (наприклад, життя і смерті, вибору), є її питаннями, а не когось іншого. Тому в данського мислителя відбувається поворот до проблеми людини та її екзистенції, фактично, попередня філософія сутностей із її абстрактністю та статичністю перетворюється на філософію людського існування. На переконання С. К’єркегора, існувати – не означає просто жити, а навпаки: наповнювати своє життя сенсом. Бог створив людей вільними, а не запрограмованими на все життя. Тому від них самих залежить, на якій із трьох стадій існування вони перебувають – естетичній, етичній чи релігійній. Між ними немає переходів, а є лише “стрибок”, який базується на різкому запереченні попередньої стадії. Людина-естетик орієнтується на зовнішнє, оскільки насолода стає вищим принципом її існування. Натомість життя етика як унікальної особистості полягає у виконанні внутрішнього обов’язку, а не зовнішнього по відношенню до себе самого. Етик пропонує естетикові зробити етичний вибір і у такий спосіб відійти від світу задоволень, від духовного рабства, а отже, стати вільною людиною: “Естетичне – це те, чим людина є, етичне – ким вона має стати” [98, с. 299]. Релігійна стадія корелюється з трансцендентним, що відкриває людині справжнє її існування, яке полягає в абсолютному ставленні до Бога. С. К’єркегор позбавляє особистість будь-якої опори та підтримки, окрім віри в Бога. Тому екзистенція – це існування людини перед лицем Всевишнього, а її перебування у страху є “дійсністю свободи як можливість для можливого. У тварини неможливо виявити страх саме через те, що вона не визначена як дух” [98, с. 144]. Філософ першим розмежував поняття страху та жаху. Предметному страху, страху перед чимось він протиставив

страх ніщо – “ніщо, із яким в індивіда немає нічого спільного” [98, с. 13]. Останній безпосередньо пов’язаний із страхом “не-буття”, тобто тривогою смерті. С. К’еркегор заперечує біологічний підхід до смерті, бо “турбота – справжнє ставлення... до нашої особистої реальності” [98, с. 251].

Таким чином, з іменем данського філософа і теолога ХІХ століття С. К’еркегора пов’язаний загальнометодологічний етап екзистенціальної філософії, на якому на фундаментальному рівні була порушена ідея індивідуального людського буття. Крім того, відбулося осмислення онтологічної та танатологічної проблематики, мотиву автономності вибору, що стало близьким для екзистенціалізму ХХ століття, який розвинув погляди свого духовного попередника.

Важливий вплив на екзистенціалізм ХХ століття справив напрям у західноєвропейській філософській думці, який склався в останній третині ХІХ століття в Німеччині й отримав назву “філософія життя”. Він виник у кризову епоху, для якої характерно зростання ірраціональності суспільного життя та поширення суперечностей між соціумом та окремою особистістю. Показово, що “філософія життя” з її виразною антисциєнтистською тенденцією заперечила абстрактний підхід класичної філософії до проблеми людини та її буття. Під впливом посиленої уваги в галузі біології до законів неорганічної матерії зростає зацікавлення представників цього напрямку до сил самого життя з його ірраціональністю. Цей світогляд спирається на новий спосіб філософування, що ґрунтується на повноті переживання життя, у якому предметом роздумів стає людина. Оскільки життя проголошується сутністю всього світу, то і для особистості значущим є саме життя, яке надає людському існуванню сенс.

Одним із засновників “філософії життя” став А. Шопенгауер, який у своїй роботі “Світ як воля та уявлення” (1818 р.) прагнув пояснити світ через саму людину. Згідно із філософом, світ – це і є світ людини в тому сенсі, що він постає таким, яким дозволяє бачити її уявлення. Першоосновою людини та світу стає “воля до життя”, яка мислиться як їх прагнення до активності та зміни. Головною рисою волі є боротьба, яка, за А. Шопенгауером, пронизує як світ живої природи, так і неживої. Ця боротьба постає як протистояння страждання та сил людського егоїзму і зла. Останні перемагають, хоча саме вони й репрезентують несправжнє буття. Оскільки усе обумовлюється “волею до життя”, то світ – утілення мук та страждань: “Доки наша воля залишається старою, доти наш світ не може бути іншим. Усі хочуть знайти порятунок із стану печалі та смерті; усі хотіли б... увійти в царство Боже, – але увійти не власними ногами: їм хотілося б, щоб вони були перенесені туди самою течією природи” [229, с. 143]. Тому саме людина є відповідальною за світ, творцем якого є вона сама, відповідно, від її існування (автентичного чи неавтентичного) залежить моральність чи аморальність цього світу: “Людина живе та існує або добровільно, тобто за власною згодою, або поза своєю волею: в останньому випадку таке існування... було б несправедливим” [229, с. 140]. На думку А. Шопенгауера, єдиний вихід для людини – вистрибнути з несправжнього існування, здобути заспокоєння через відмову від “волі до життя”, бо воля

огорнута певною мрією: “Звільнитися від цієї мрії – це і є те, що в релігії називають самозреченням, запереченням самого себе, оскільки наше автентичне “Я” – це “воля до життя”. Результатом праведності є горе та страждання, – це істинний сенс людського життя” [229, с. 144]. Наслідком морального самовдосконалення людини стає усвідомлення надіндивідуальної цінності її життя. Філософ рятує особистість від суспільства не для того, щоб возвеличити її самість, а для того, щоб указати їй шлях більш повного, чистого самозречення.

Ранні трактати Ф. Ніцше багато в чому корелювалися з думками його попередника – А. Шопенгауера (перш за все йдеться про твори “Виникнення трагедії з духу музики”, “Несвоєчасні роздуми”). Але в пізніших філософських працях (“Так казав Заратустра”, “Сутінки богів”, “Антихристиянин”) простежується відхід від попередньої концепції світу та людини. За Ф. Ніцше, першоосновою світу та людини стає “воля до влади”, на противагу ідеї “волі до життя” А. Шопенгауера. На місце Бога висувається саме життя з його вічним рухом та становленням. Життя як зростання, збільшення міці, боротьба стає основою усіх людських прагнень, більш того, воно протиставляється несправжнім ідеалам сучасного світу. Визначивши “волю до влади” як критерій значущості будь-якого явища світу, філософ проголошує тезу про переоцінку усіх цінностей, які штучно нав’язувалися людині протягом століть. У слова Заратустри “Бог помер” Ф. Ніцше вкладає можливість духовного звільнення особистості від християнської моралі, у якій убачає знак занепаду: “Християнство – форма смертельної ворожості до реальності, форма донині не перевершена” [135, с. 43]; “християнське поняття Бога – він Бог хворих, Бог-павук, Бог-дух – одне з найзіпсованіших... У ньому – і проголошена ворожість до життя, природи, волі до життя” [135, с. 32]. В одне з оповідань Заратустри автор укладає роздуми про метаморфози духу, апофеозом яких стає народження нової людини. У Ф. Ніцше образи-символи верблюда, лева та дитини безпосередньо співвідносяться з певною темпоральністю – минулим, теперішнім та майбутнім. Так, у далекому минулому дух був обтяжений певними моральними цінностями: “Що таке тягар?” – питає витривалий дух, уключаючи, ніби верблюд, і хоче, щоб його добре нав’ючили” [136, с. 24]. Далі він обертається на лева, який “хоче здобути собі свободу й панувати у власній пустелі” [136, с. 25], але ще не здатен творити свої цінності. Відбувається третє перетворення духу – на дитину: “Дитина – це невинність і забуття, новий початок, гра, колесо, що крутиться само собою, перший порух, свята згода з усім” [136, с. 26]. Дитина, яка ототожнюється у Ф. Ніцше з “надлюдиною”, і є повною реалізацією “волі до влади”. На думку філософа, “надлюдиною” не народжуються, бо вона – результат самотворення, удосконалення та оволодіння ірраціональними силами самого життя (у цьому контексті вбачаємо перегуки з мотивом “ставання людиною”, який пізніше обґрунтовано Ж.- П. Сартром). Ніцшеанський ідеал “надлюдини” гармонійно поєднує і синтезує два начала: діонісійське як радісне утвердження інстинктивної жадоби до життя та аполонівське, що надає цьому життю одухотвореної стрункості. Прообраз звільненої людини – сильна особистість, аристократ духу, що протиставляється

натовпу. Посилена увага філософа до індивідуальності була результатом постійного перебільшення значущості загалу. Усвідомлюючи відповідальність за творення себе й навколишнього світу, особистість утверджує свою свободу, яка реалізується лише в індивідуальному протистоянні соціуму.

Розквіт “філософії життя” у Франції в першій половині ХХ століття пов’язується насамперед з іменем А. Бергсона. Вплив його концепції був настільки вагомим, що бергсонізм почав ототожнюватися із “філософією життя”. Обґрунтовуючи пріоритет “сили самого життя”, А. Бергсон сприяв витісненню “філософії розуму”. На думку мислителя, справжнє значення має безперервний потік життя, який збільшується в інтенсивності свого руху вперед, незважаючи на те, що матерія постійно чинить йому опір. Протиставляючи “філософію життя” “філософії розуму”, автор пропонує нове ставлення людини до душі та світу: необхідно повністю покластися на інтуїцію як осягнення життям самого себе [19].

Маючи такі потужні джерела, як філософія С. К’єркегора, “філософія життя”, екзистенціалістська концепція російських філософів (М. Бердяєв, Л. Шестов), послідовний виклад екзистенціалізм дістав у Німеччині після Першої світової війни. М. Гайдеггер та К. Ясперс прагнули не лише розвинути погляди своїх духовних попередників, а й надати своїй філософії нового звучання.

Так, М. Гайдеггер повернув європейську філософію не стільки до проблеми буття взагалі, як до проблеми буття самої людини, яке функціонує в нього як *Dasein*. Згідно з німецьким філософом, перед тим, як оволодіти справжнім існуванням, люди перебувають у стані несправжньому. Неавтентичність – умова, за якої відбувається повсякденне існування. Вона є зворотньою стороною медалі автентичного буття у світі, тому справжня екзистенція має бути “витягнута” з неї. Те, що робить нашу несправжність такою сильною, є “закинутість”. Мотив “закинутості” набуває у філософа особливого звучання: “Закинутість у світ” має на увазі розчинення в “бутті-з-іншим” [197, с. 126]. Категорія “буття-разом-з-іншими” корелюється з поняттям *das Man*, що протиставляється людському буттю (*Dasein*) і мислиться як “серединність”, стандартизація: “Ця “серединність”... стежить за будь-яким винятком... Усе оригінальне придушується” [197, с. 127]. Взаємодіючи з Іншими, людина йде не лише назустріч загальному, але виявляє індивідуально-неповторні риси власної особистості. Тому цілком правомірно говорити, що загальне – не завжди синонім масового. Влада *das Man* небезпечна, та в ній – головна характеристика співбуття людей.

Можливість віднайти своє автентичне буття забезпечується завдяки переживанню тривоги. У цьому розумінні тривога є ключем для нашої справжності. У тривозі структура “їх” світу зникає, як зникають і маски, натомість залишається те, ким людина є. Вона виявляє не стільки автентичність або неавтентичність буття, скільки саму можливість їх обох. Тривога показує уніфіковане буття у світі, власне, те, що мусить хвилювати кожного. Відчуття тривоги означає, що світ та інші люди є важливими для нас.

Турбота мислиться як головна складова людського існування: “На що ж ще спрямована “турбота”, як не на повернення людини до її сутності?” [197, с. 319

]. Вона поєднує три елементи: турботу про речі, які нас оточують, турботу про інших і турботу про збереження власної ідентичності. За М. Гайдеггером, людина не може жити ізольовано від інших, оскільки вона нерозривно поєднана зі світом. Насправді, вихід за межі “Я” у світ і є серцевиною нашого буття. “Я” завжди ззовні, попереду себе, у світі та з іншими. Ідея турботи як “забігання вперед” є важливою для філософа, бо в такому аспекті буття людини перманентно втікає від себе. У цьому контексті пріоритетним модусом людського існування проголошується майбутнє, або, іншими словами, проект. Майбутнє безпосередньо пов’язується з “буттям-до-смерті”. Мотив смерті набуває особливого значення в концепції філософа: “Буття-до-смерті”... визначається як найбільш своя буттєва здатність” [197, с. 240]. Разом із цим танатологічний досвід є каталізатором для роздумів людини про сенс існування, про зміст життя. Загроза смерті змушує людину повернутися від повсякденності до самого буття, до власної екзистенції, тому “смерть ніколи не інцидент” [197, с. 240]. Наближення до “кінечності” дає можливість буттю реалізуватися, відкинути маски, за якими ховаються люди.

На відміну від атеїстичного гайдеггівського екзистенціалізму, К. Ясперс подає варіант релігійного екзистенціалізму. На переконання мислителя, світ поступово втрачає відчуття Бога. Тому на перший план у нього виходить поняття “філософська віра”, що стає своєрідним відповідником релігійної віри. “Філософська віра” має виконувати консолідуючу функцію, а люди – поєднуватися на рівні екзистенційної комунікації. Вибудовуюючи тричленну схему буття (світ – екзистенція – трансценденція), К. Ясперс удається до детального пояснення двох останніх компонентів. Не заперечуючи значення світу реальності, у якому живе людина, він наголошує на постійній орієнтації на трансцендентне, що ототожнюється з абсолютним буттям – буттям Бога. Екзистенція як виключно людський спосіб існування не лише виходить за власні межі, але в такий спосіб утверджує свою самість, індивідуальну неповторність. Екзистенція “висвічується” в ситуаціях: “Людина – це дух, ситуація справжньої людини – її духовна ситуація” [237, с. 290]. Тому “побачити ситуацію – почати панувати над нею. Якщо я шукаю духовну ситуацію часу, це означає, що я хочу бути людиною” [237, с. 301]. За К. Ясперсом, людина завжди знаходиться в певній ситуації. Кожен може працювати над її зміною, але “є такі ситуації, які залишаються незмінними за своєю суттю... Ці ситуації ми називаємо межовими” [235, с. 21]. До них філософ відносить смерть, страждання, боротьбу, провину, страх. Перебування в “межових ситуаціях” показує людині її кінечність, а отже, змушує замислитися над сенсом свого існування: “У межових ситуаціях або віднаходиться ніщо, або стає відчутним те, що є справжнім” [235, с. 25]. К. Ясперс звертає увагу на три способи реакції на ситуацію. По-перше, людина може бачити її як постійну межу власного існування в кожний момент. По-друге, вона хапається за ілюзорне рішення чи заспокоєння. По-третє, чесно зберігає мовчанку перед тим, що не піддається поясненню. Від того, як людина реагує на ситуацію, залежить, урешті, те, ким вона стає.

На відміну від гайдеггівських поглядів, К. Ясперс наголошує на пріоритеті буття-з-іншим (комунікації): “Коли я намагаюся сам один зрозуміти сенс життя чи хотів би мати своє знання з цього приводу, я, однак, звертаюся до інших людей... Коли я один, я – спустошений” [236, с. 137]. Філософ приходять до висновку, що “комунікація відбувається між двома людьми, які пов’язані між собою, але мусять бути самостійними” [236, с. 141]. Взаємодіючи з Іншим, людина несе відповідальність не тільки за себе, але й за Іншого.

Г. Марсель – представник класичного варіанта релігійного екзистенціалізму, який у своїй концепції відображає пошуки людиною втраченого буття. Буття як головна характеристика присутності людини у світі залежить від Бога. У своїй філософії мислитель акцентує на необхідності відмежуватися від дійсності з її приматом розумового, тому в одній із робіт він і наголошує: “Точкою відліку мого дослідження є те, що беззаперечним є не логічне і раціональне, а екзистенційне. Екзистенція не є осягнутою” [118, с. 12]. Разом із тим, удаючись до важливих протиставлень, через які розуміється фундаментальна ситуація людини у світі, Г. Марсель показує розрив між двома світами: автентичним (екзистенція) та неавтентичним (світ об’єктивності). В антитезі “екзистенція – об’єктивність” простежується не лише інакшість людського існування, але і його первісна неспівмірність зі світом реальності. Тому, на думку філософа, цілком справедливим є усвідомлення людиною необхідності протистояння зовнішнім проявам. Зважаючи на відкритість “Я” світу, людина в такий спосіб долає загрозу відірваності від інших.

З огляду на важливість протиставлень у світоглядній концепції Г. Марселя особливого значення набуває антитеза “буття – володіння”. Панування другого компонента в дійсності детермінується її кризовим станом. Світ володіння, у якому домінують принципи земної реальності, позбавляє особистість її автентичності, безпосереднім наслідком якого є відчуття самотності та богозалишеності. За Г. Марселем, єдиний вихід бачиться в трансцендентному – в Богові, і хоча його не можна пізнати, але вся духовна творчість є прагнення до Бога, спробою виразити його.

Значний внесок у розвиток основних екзистенціалістських категорій зробив французький філософ і письменник А. Камю. Центральним мотивом у його світоглядній позиції є мотив абсурду, який виступає не наслідком, а вихідним пунктом його дослідження. Згідно із філософом, “відчуття абсурдності і є розривом між людиною та її життям, актором і декорацією” [70, с. 225]. Досліджуючи джерела абсурду, А. Камю виділяє найсуттєвіше: “Почуття абсурдності народжується не з простого факту чи враження, а вривається разом із порівнянням факту з певною реальністю. Абсурд є розколом. Його немає в жодному з порівнюваних елементів. Він народжується у їхньому зіткненні... Абсурд не в людині і не у світі, а в їхній спільній присутності” [70, с. 242]. Результатом “машинізованого” життя людини є нудьга, реакцією на яку може стати або самогубство, або бунт. Таким чином, людина постає перед вибором між справжнім і несправжнім існуванням. “Покінчити життя самогубством – значить визнати, що життя є незрозумілим” [70, с. 224], – до такого висновку приходять філософ. І, що найголовніше, піти із

життя означає припинити протистояти світу. У “Міфі про Сізіфа” автор подає таке розуміння людства ХХ століття, згідно з яким люди, як і Сізіф, приречені нести камінь на вершину гори, будучи при цьому впевненими, що він впаде звідти і їм знову доведеться продовжувати це заняття до самої смерті: “Сізіф, пролетарій богів, безсилий і бунтуючий, знає про безкінечність свого призначення” [70, с. 306]. За А. Камю, така дія є єдиною формою героїзму, яка можлива для сучасної людини. Її стоїцизм полягає в ясності абсурдної боротьби. В іншому трактаті “Людина, яка бунтує” А. Камю пропонує прийняти таку позицію, як метафізичний бунт – бунт проти наперед визначеної долі людини і разом із тим проти всієї світобудови. У цьому творі говориться про те, що єдина надія полягає не в тому, щоби бути сізіфами та одинаками, а в можливості об’єднати сили з іншими: “У бунті, виходячи за свої межі, людина зближується з іншими, і з цієї точки зору, людська солідарність є метафізичною. Мова йде про солідарність, що народжується в кайданах” [68, с. 130]. Визначаючи мету бунту як зміну, філософ застерігає, що “бунт проти людської долі поєднується зі штурмом неба, мета якого – полонити царя небесного, а потім винести вирок смертної кари. Людський бунт переходить у метафізичну революцію” [68, с. 136].

Окрім бунту, А. Камю наголошує на іншому наслідку, що впливає з абсурду, – свободі: “Проблема “свободи взагалі” не має сенсу, бо пов’язана з проблемою Бога. Щоб дізнатися, чи вільна людина, достатньо знати, чи є в неї пан... Або ми не вільні і відповідальність за зло покладається на Бога, або ми вільні і відповідальні, а Бог не є всемогутнім” [70, с. 262]. Свобода розуміється не у профанному значенні як звільнення від чогось, а як свобода вибору, свобода обирати самому. “Переживати своє життя, свій бунт, свою свободу якомога повніше – означає жити” [70, с. 266], – до такого висновку приходять А. Камю у своїх роботах.

Значний розвиток екзистенціалістські мотиви отримали у філософії Ж.-П. Сартра, погляди якого багато в чому різнилися не лише від концепцій представників релігійного екзистенціалізму, але ставали предметом гострих суперечок між атеїстичними екзистенціалістами. Визначаючи пріоритетне місце цього напряму у філософії, Ж.-П. Сартр ототожнює його з гуманізмом: “Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої... Реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом занурення в саму себе, а шукаючи мету зовні” [159, с. 344]. На переконання мислителя, людина вільна в тому сенсі, що проектує своє буття і себе, не визначаючись нічим, крім власної суб’єктивності.

Домінантним мотивом у його філософії стає свобода. Відмежовуючись від стереотипних поглядів на свободу як вседозволеність, Ж.-П. Сартр позиціонує її як здатність обирати самому і нести за це відповідальність: “Людина, будучи приреченою на свободу, несе увесь тягар світу на власних плечах; вона відповідальна за світ і за саму себе як спосіб буття” [157, с. 557]. Свобода – не дар, а джерело випробувань для кожного, хто прагне обирати між автентичним і неавтентичним існуванням. Осмислення цього мотиву як пріоритетної характеристики людського буття дає всі підстави філософу стверджувати, що

свобода позбавлена ступенів порівняння. З огляду на це людина або вільна, або її немає. Доводячи абсолютність людської свободи, Ж.-П. Сартр говорить про “закинутість” особистості у свободу. Не кожен здатен витримати цей стан абсолютної відповідальності. Коли людина боїться свободи, то вона прагне відійти від неї у світ несправжнього буття. Оскільки з цим мотивом пов’язана відповідальність, то він не може принести щастя. Людина найчастіше знаходить своє філістерське щастя лише тоді, коли позбавляється свободи: “Зробитися пасивним у світі, відмовитися від впливу на речі та інших – це значить ще обирати себе, і самогубство є одним зі способів буття-у-світі” [157, с. 560]. За концепцією Ж.-П. Сартра, відповідальність для-себе поширюється на увесь світ, а отже, це для-себе досягається у тривозі за інших. Звідси – теза про обов’язкове співіснування з людьми як передумову буття особистості.

Свобода “не є ні даниною, ні властивістю, вона може бути, тільки вибираючи себе. Свобода для-себе завжди в дії” [157, с. 488]. Свобода насамперед пов’язується з вибором свого способу буття – автентичного або неавтентичного, а тому “проект свободи взагалі є вибір, який припускає передбачення і визнання будь-яких перешкод” [157, с. 514]. Розглядаючи свободу як умову дії, Ж.-П. Сартр обґрунтовує позицію про те, що в ній обов’язково присутній намір: “Бути вільним – значить бути-вільним-щоб-змінювати” [157, с. 514]. У цьому контексті показовою бачиться теза про те, що існування передує сутності, тобто дитина народжується, живе, а потім робить із себе людину. Напевно, мотив “ставання людиною” особливо точно відтворено у словах філософа: “Свобода – це і є те ніщо, яке знаходиться в серці людини і яке змушує людську реальність робити себе, замість того, щоб бути” [157, с. 452]. Згідно із Ж.-П. Сартром, трансценденція є тим ніщо, яке мислиться, з одного боку, як вияв екзистенції, а з другого, – як недосяжна повнота всіх екзистенцій. Ніщо – це пустка, відсутність: “Людина завжди відділена за допомогою ніщо від власної сутності” [157, с. 71].

У полі зору філософа знаходиться мотив смерті, який корелюється з мотивом свободи. Вступаючи в полеміку з релігійними філософами на предмет того, що життя є своєрідною підготовкою до смерті, екзистенціаліст наголошує: “Якщо сенсом нашого життя стає очікування смерті, то остання, з’являючись неочікувано, може лише покласти відбиток на життя” [157, с. 539]. Утверджуючи абсурдність смерті і розглядаючи її як заперечення людських реальних можливостей, він наполягає на тому, що внаслідок своєї кінечності людина має вільно приймати рішення і тим самим обирати себе: “Якщо я себе роблю, я роблю себе кінечним, і завдяки цьому моє життя унікальне” [157, с. 551]. Ж.-П. Сартр зазначає: сенс іде від самої людини, буття якої ототожнюється зі свободою: “Свобода залишається повною і безкінечною; смерть у жодному разі не є перешкодою для моїх проектів” [157, с. 552].

Мотив свободи у філософа безпосередньо пов’язується з мотивом Іншого, який функціонує як “співбуття-з-Іншим”. На думку Ж.-П. Сартра, важко переоцінити роль тих, хто нас оточує: “Мені потрібен Інший, щоб цілісно зрозуміти всі структури свого буття; справжнє буття “Я” можливе лише як “буття-з-П’єром” або “буття-з-Анною”, тобто яке у своєму бутті містить буття

Іншого” [157, с. 525]. Відтак Інший стає джерелом свободи “Я”.

Таким чином, такі екзистенціалістські мотиви, як абсурд, “закинутість” у дегуманізований світ, вибір, екзистенція, бунт, “межова ситуація” (випробування, боротьба, страждання), “ніщо”, страх, тривога, мотив “ставання людиною”, становлять сукупність взаємопов’язаних категорій свободи та смерті.

Підсумовуючи цей підрозділ, відзначимо, що екзистенціалізм, зародившись спершу як філософський напрям, пізніше поширився і на літературу. Взаємодія двох феноменів – філософії та художньої практики – дає підстави стверджувати, що це філософсько-естетичне явище, яке має дифузійний характер. Утім, подібне зауваження не означає, що мотиви екзистенціалізму тотожні мотивам, утіленим у письменстві. Реалізуючи певні філософські концепти у творі, письменник удається до їхнього художнього переосмислення. Одне слово, у цьому й полягає художність екзистенціалістських категорій та мотивів.

Розділ 2

СТАНОВЛЕННЯ І. БАГРЯНОГО-РОМАНІСТА: ПОШУК ІДЕЙНО-ХУДОЖНІХ ОРІЄНТИРІВ

2. 1. Романи І. Багряного “Скелька” та “Тигролови” в контексті ідейних тенденцій української літератури першої половини ХХ століття

Процес творчого становлення І. Багряного припав на середину 20-х рр. ХХ століття, коли він дебютував як поет із збіркою “До меж заказаних” (1927). Прагнення віднайти себе та розкрити свій потенціал стимулювало митця звернутися до іншого жанру – роману, що відзначався масштабністю та сконденсованістю задуму. Так, у 1928 р. з’являється “Скелька”, у якій, за словами Д. Нитченка (Чуба), “автор робить новий і великий крок вперед” [133, с. 14]. Засвоєння І. Багряним нового жанру пов’язане не лише з експериментаторством, яке є важливим чинником становлення світогляду будь-якого початківця, але й з усвідомленням переваг романного мислення, специфіку якого доволі влучно схарактеризував В. Халізов: “Роман як жанр, схильний до синтетичності, різко відрізняється від інших, які йому передували... і діяли на певних локальних “ділянках” художнього осягнення світу. Він... виявився здатним зблизити літературу та життя з його багатоплановістю та складністю, протиріччями та багатством. Романна свобода осягнення світу не має меж” [200, с. 369].

Саме “Скелька” стимулювала подальші пошуки І. Багряного в жанрі роману, який у нього пізніше досягнув “справжньої епічної глибини, особливо у висвітленні складної картини буття народу, його змагань з антигуманною чи то фашистською, чи то радянською ідеологією” [187, с. 366].

Характеризуючи романістику І. Багряного, дослідники вказували на одну особливість творчої манери письменника. Зокрема, Н. Колошук відзначила: “Парадоксальність становища І. Багряного в нашій літературі у тім, що, будучи традиціоналістом за переконаннями, декларованими в публіцистиці, й естетичними смаками, виявленими у власних художніх творах, будучи щиро прихильним до класичних традицій українського письменства, – він є водночас одним із яскравих модерністів за психологією творчості, за творчим методом, який виявляє себе у сприйнятті людини та її призначення у світі, у поетичній формі, в яку це сприйняття виливається – ця форма у Багряного гранично суб’єктивна, зосереджена на внутрішній діяльності” [81, с. 207].

Більшість дослідників творчості письменника пов’язують романи “Скелька” та “Тигролови” з українським модернізмом, який реалізувався у творчості І. Багряного з виразною неоромантичною домінантою [50], [156]. Уже перші рецензенти виділили такий тип героя, який характерний для естетики неоромантизму: “Поета приваблює “сильна вдача”, здатна до протесту, до боротьби..., а не маса” [150, с. 93]. Хоча в романі бунт і не співвідноситься з протиставленням ідеального та реального, притаманного романтизму як такому, проте ще не носить виразного метафізичного характеру, який І. Багряний продемонструє у своїх пізніших творах “Людина біжить над прірвою” (1949), “Сад Гетсиманський” (1950), “Маруся Богуславка” (1956).

У “Скельці” І. Багряний “змалював давні часи в Україні, зокрема на Полтавщині, коли після поразки під Полтавою, Московія... провадила великий наступ на все українське. Як засіб швидкого змосковлення вона насаджувала російські церкви та монастирі. Ґрунтом до написання цього твору була легенда... про Куземинський монастир, який люди колись спалили” [133, с. 14]. В іншому джерелі знаходимо згадку не про Куземинський монастир, а про Пустинно-Скельський [176, с. 32]. Засвоєння митцем історичної тематики набуває особливого звучання: значною мірою через звернення до епізоду боротьби української спільноти з поневолювачами у XVIII столітті він прагне розкрити національні колізії 20-х рр. XX століття.

Уже в романі “Скелька” простежується тенденція І. Багряного до сприйняття дійсності в міфологічних параметрах. Цим може пояснюватися звернення митця до опозиції “*славетне минуле – ганебне сучасне*”, яка увиразнює міфологічні уявлення про циклічне оновлення життя, вічної динаміки розвитку. Минувшина як образ “золотого віку” української вольниці пов’язується в романі з народною легендою про звитяжного ватажка повстанців Данила Чорного. Натомість осмислення безправного сучасного корелюється з роздумами провідних українських інтелектуалів цього періоду щодо національної невлаштованості як результату поразки національно-визвольних змагань. Осягнення національних катаклізмів революційної та пореволюційної України реалізувалося насамперед у творах М. Хвильового, позначених

експресіоністичними художніми пошуками. Органічно ввійшовши у творчість вітчизняних митців, експресіоністські риси набули певної національної специфіки. Більш того, концепція, вироблена представниками українського експресіонізму, виявилася напрочуд адекватною системою поглядів, яка пізніше оформилася як екзистенціалістська.

Поза всяким сумнівом, вивчення характеристикних ознак світовідчуття окремої нації є важливим кроком до усвідомлення специфіки її філософської думки. У цьому контексті витримана теза Г. Гачева: “Кожен народ бачить Єдину будову Буття (інтернаціональне) в особливій проекції, яку я називаю “національним образом світу” [33, с. 11]. Науковий досвід, накопичений у класичних працях ХІХ століття (М. Костомарова [88]) та дослідженнях ХХ століття (І. Грабовської [39], С. Грабовського [40], О. Кульчицького [95], В. Храмової [204], М. Шлемкевича [227], М. Яніва [233] та ін.), створив основу для осмислення українського менталітету. Узагальнюючи роздуми цих дослідників, виділимо такі риси національного характеру, як *антеїзм*, *індивідуалізм* та *кордоцентризм*. Не можна не погодитися з думкою Н. Михайловської про те, що “українська ментальність – найсприятливіший ґрунт для розвитку екзистенційно-кордоцентричного типу філософствування, який можна беззастережно вважати домінуючим в Україні” [126, с. 7].

Питання виділення науковцями екзистенціалістської складової в українському культурному середовищі 20-х рр. ХХ століття можна розцінювати як підготовчий етап у розумінні специфіки екзистенціалізму як “плоду інтеграції літературно-художнього і філософського мислення” [126, с. 8]. Не буде перебільшенням зауважити, що в цей період мотиви, дотичні до екзистенціалістських, простежуються в доробку Б. Антоненка-Давидовича [202], М. Могилянського [97], В. Підмогильного [146], Є. Плужника [239], М. Хвильового [82]. Г. Токмань, осмислюючи екзистенціалістську складову творчості Є. Плужника, зазначила: “Екзистенціалізм прийшов у поетову творчість не з філософських трактатів, а з джерел української ментальності. Отже, завдяки проведеному діалогу можна довести іманентність екзистенціального світовідчуття для української ментальності” [188, с. 65]. У цьому руслі цілком виправданою бачиться й думка Т. Кононенко: “Оскільки рецепція цих філософських ідей в українській літературі 20-х рр. ХХ століття загалом сумнівна, то доцільно говорити про типологічні збіжності, спільний ідейний конгломерат” [82, с. 80].

Незважаючи на те, що початковий етап творчості І. Багряного позначений пошуками ідейно-художніх орієнтирів і в ньому ще немає виразного екзистенціалістського стрижня, можемо стверджувати, що вже у “Скельці” намічено підходи до засвоєння екзистенціалістської моделі. Мотиви бунту, страждання як своєрідного особистісного та національного катарсису, смерті, оптимістичне світовідчуття будуть розвинені письменником у так званих “мурівському” та “постмурівському” періодах.

Своєрідну ідейно-художню еволюцію творчості І. Багряного вповні можемо простежити в романі “Тигролови” (його скорочене видання під назвою “Звіролови” вийшло у Львові 1944 р.). Повністю твір було надруковано в

еміграції 1946 р. За словами самого митця, поштовхом до його створення стала суперечка з А. Любченком на предмет того, чи І. Багряний може написати роман. У порівнянні зі “Скелькою” “Тигролови” відзначаються більшою художньою майстерністю, на що звертали увагу читачі, серед яких – відомий український митець В. Винниченко: “Я читав... “Тигролови” і вважаю, що Багряний може виробитись на серйозного й дуже цінного письменника” [132, с. 35]. Уже в цьому відгуку відчувається не лише схвальне слово авторитета на адресу романіста-початківця, але й усвідомлення перспективи І. Багряного як письменника. Водночас варто зазначити те, що органічне засвоєння митцем романного мислення можна пов’язувати з поступовим розширенням проблемно-тематичних рівнів його творчості. На думку М. Ткачука, “проблематика роману (“Тигролови”) ширша, забарвлена філософією екзистенціалізму. В ньому з’ясовуються справжні причини трагічності буття людини в тоталітарному суспільстві” [187, с. 367]. На зміну неоромантичній доміні, яскраво заявленій у “Скельці”, приходять екзистенціалістські елементи. Неоромантичний бунт, зумовлений полярною протилежністю ідеального та реального начал, трансформується в екзистенціалістський і пов’язується з настановою головного героя Григорія Многогрішного утвердити себе у ворожому світі. Відтак, на перший погляд, неоромантичний конфлікт людини і світу прочитується в контексті екзистенціалізму, згідно з яким детерміноване буття нівелює особистість. У романі абсолютна свобода трансформується у свободу зумовлену, передусім власним вибором героя, що полягає у свідомому опорі – зовнішньому та внутрішньому. Разом із тим очевидним стає вироблення основних уявлень, які є суголосними з екзистенціалістськими, як-от: “закинутість” у чуже середовище, страждання, наближення до смерті, “ставання людиною” тощо. Водночас можемо говорити про те, що в “Тигроловах” простежуються елементи абсурду, які стають відчутними в сумнівах та ваганнях головного героя. Безумовно, формування екзистенціалістської концепції І. Багряного, елементи якої вже представлені в “Тигроловах”, можемо співвідносити з українською ментальністю та досвідом українських письменників 20-х рр. ХХ століття, який можна інтерпретувати як початковий етап засвоєння екзистенціалістської моделі.

Більш докладне ознайомлення з екзистенціалізмом відбулося в 40-х рр. ХХ століття, у так званому “мурівському” періоді, який засвідчив ідейну спорідненість із літературним процесом 20-х рр. ХХ століття: “Традиції бурхливих 20-х рр. із самого початку наклали свій відбиток на діяльність представників МУРу. Цей рух підтвердив свою співзвучність із концепцією вітаїзму” [154, с. 15]. Важливо відзначити, що І. Багряний до сприйняття “мурівської” естетичної платформи приходив шляхом апробації екзистенціалістських ідей у своїй ранній творчості. Проте саме участь письменника в цій організації сприяла його ідейній еволюції, остаточному оформленню власної художньої концепції.

У МУРі в середовищі української інтелігенції, яка перебувала на території Німеччини, екзистенціалізм став предметом посиленої уваги внаслідок полеміки навколо питання модернізації українського письменства. Висуваючи

гасла “великої літератури” та творення “національно-органічного стилю”, емігранти порушили проблему європеїзації вітчизняної літератури. Українські митці, серед яких були В. Домонтович, Ю. Косач, У. Самчук, гостро сприйняли ті духовні зміни, які сталися в суспільстві після Другої світової війни: “По-перше, емігранти, перебуваючи в центрі Європи, на собі відчули кризу тогочасного суспільства; по-друге, комплекс “уцілілого”... об’єднував світовідчуття українців і представників інших європейських націй” [26, с. 70–71]. Утрату власної держави можна порівняти із своєрідною “закинутістю у ворожий світ, тобто втягнутістю у світ, за який кожен несе повну відповідальність, не в змозі піти, хоча б на мить, від цієї відповідальності” [157, с. 559]. Осмислення такого досвіду втілювалося в художній спадщині українських письменників, а філософія екзистенціалізму стала предметом пильної уваги інтелектуалів, які опинилися поза власною державою.

Ю. Косач, аналізуючи такі нові напрями в європейській культурі, як сюрреалізм та екзистенціалізм, одним із перших залучив до обговорення відповідний науково-понятійний апарат, посилався на праці представників цих напрямів. Таким чином він прагнув познайомити українського читача з новаторськими тенденціями європейської літератури. Завершуючи статтю запитанням “Чи шляхи українського театру можуть зустрітися з шляхом екзистенціалізму” [85, с. 9], Ю. Косач у такий спосіб хотів дати ствердну відповідь.

Осмислення питання екзистенціалізму в західноєвропейській та українській літературах пов’язане із провідним учасником МУРу (Мистецького українського руху) Ю. Шерехом (Ю. Шевельовим). Відзначаючи спільність екзистенціалістської моделі, яка полягала у “свободі людини і активно-трагічному гуманізмі” [220, с. 538], він констатував: “Ми у вищих проявах нашої духовності творимо явища, паралельні зі світовими. Ми маємо свій, із свого кореня, не з чужих впливів і не порядком наслідування зрослий екзистенціалізм...” [222, с. 16]. Провідний мотив екзистенціалізму – свобода – “виростає... з песимізму, з скептицизму, з усвідомлення чорноти й негативності” [220, с. 514], – до таких висновків прийшов Ю. Шерех. Аби вказати на специфіку реалізації екзистенціалізму в нашій літературі, науковець назвав його “антеїстичним”. На противагу західному варіанту, український екзистенціалізм, на переконання вченого, відзначається оптимістичною, життєствердною позицією, оскільки він “має свій ґрунт в українському резистансі і в кризі українського резистансу” [220, с. 514]. У контексті зазначеного очевидною є думка про те, що оптимістичне світовідчуття, яке сповідував І. Багряний, правомірно співвідносити з “концепцією вітаїзму”.

Аналізуючи роман Ю. Косача “Еней і життя інших” крізь призму екзистенціалістських уявлень, Ю. Шерех цілком доречно виділив таку його рису, як “безґрунтність”, що, у свою чергу, співвідноситься в західноєвропейській традиції з мотивом “закинутості”. В українському літературознавстві це питання не раз ставало предметом пильної уваги: “Проблема “безґрунтності” висвітлюється у двох аспектах. Перший з них – це втрата ґрунту як втрата рідної землі <...> Другий – це усвідомлення

абсурдності буття, страх перед неминучістю, самотність, зневіра й відчай...” [26, с. 71]. У європейському екзистенціалізмі проблема “закинутості” також нерідко пов’язувалася з безґрунтянством, на що, вивчаючи проблему людини у французькому екзистенціалізмі, вказувала Г. Таврізян: “У філософії Марселя часто звучить тема “людини з бараку”. (Йдеться про емігрантів, засланих, біженців, переселенців). Це людина, в якій забрано життєвий простір” [182, с. 127].

Отже, саме в період МУРу окреслилися підходи до наукового осягнення феномену екзистенціалізму. Як зазначила С. Павличко, в емігрантському середовищі навколо цього напрямку точилися запеклі дискусії: “Екзистенціалізм... став одним із пунктів конфлікту, в якому, з одного боку, виявлявся інтерес до цієї філософської доктрини і літературної практики, бажання інтегрувати її у свій дискурс, а з іншого – висувалася ідея про те, що екзистенціалізм – доктрина чужа, до українства безвідносна й у цілому сумнівна” [145, с. 328]. Полеміка не обмежилася студіюванням екзистенціалістських праць. Українські митці так само вийшли на потребу художнього осмислення екзистенціалістських категорій.

Інтерес до питання екзистенціалізму в цей період поглиблювався завдяки тезі про заангажоване мистецтво, яку вперше широко обґрунтував Ж.-П. Сартр. На його думку, література повинна долучитися не лише до вирішення художньо-естетичних проблем, але й навіть соціальних. Під заангажованістю Ж.-П.

Сартр розумів активне, зацікавлене ставлення людини до сучасних їй подій. На його переконання, митець не може бути пасивним спостерігачем певних реалій, оскільки через свій твір має конституювати “тотальний вибір”: “Письменник схильний до рішення викривати світ і, в першу чергу, людину перед іншими людьми для того, щоб вони, опинившись перед лицем викритого в такий спосіб об’єкта, взяли на себе повну відповідальність” [162, с. 24]. У схожому ключі розвивалися й погляди А. Камю: “Часи безвідповідального мистецтва минули. Але ми повинні визнати, що це випробування побільшує наші шанси усвідомити свою автентичність, і ми приймаємо виклик” [72, с. 413]. Отже, вибір у письменників-екзистенціалістів погоджується з почуттям відповідальності перед іншими людьми, із причетністю до світу, творцем якого є сама особистість.

Не випадковим бачиться і той факт, що дискусії навколо питання заангажованості української літератури мали місце саме в період МУРу. Одним із прихильників цієї ідеї був І. Багрянний, який у статті “Думки про літературу” запропонував власні роздуми щодо призначення мистецтва. Подаючи чотири погляди на письменство (“література як зброя; література як лімонада, щоб усолоджувати життя; “мистецтво для мистецтва”; література як відображення дійсності” [7, с. 584]), митець обрав першу позицію: “Література мусить мати допоміжну роллю як засіб самоствердження сорокап’ятимільйонової нації” [7, с. 587]; “я прибічник життєрадісної, самостверджуючої, пробоевої літератури” [7, с. 595]. Очевидно, така авторська концепція потребує певного пояснення. Жодною мірою не заперечуючи естетичний аспект літератури як виду духовно-практичної діяльності людини, І. Багрянний доводить: в умовах бездержавності

та упослідженості слово стає синонімом боротьби за утвердження національного. Більш того, роздуми романіста над онтологічними проблемами безпосередньо перегукуються з проблемою буття особистості в національному просторі, оскільки “національний космос, відзеркалений у внутрішньому світі особи, володіє потужною силою, спрямованою на одухотворення” [23, с. 69]. Осмислюючи цю проблему, сучасний дослідник Ю. Бондаренко констатував: “Український літературний екзистенціалізм, створений на національному ґрунті, увесь комплекс питань, пов’язаних із існуванням індивіда, розв’язує крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної, які, зливаючись, утворюють філософський ракурс під загальною назвою “буття української людини в умовах колоніальної агресії” [23, с. 64]. Порівнюючи західноєвропейський та вітчизняний екзистенціалізм, дослідник приходять до такого висновку: “На противагу західним екзистенціалістам, українські розгортають дещо іншу модель стосунків між індивідумом та соціумом. Якщо для перших світ ворожий щодо особи апріорно, то для других конфлікт часто виростає через неспівмірність духовних організацій свідомого українця й агресивно до нього налаштованого оточення людей-маси” [23, с. 66]. Власне національної специфіки набуває й інший мотив: “Абсурд колоніального суспільства багатомірний, хоча його творців лише двоє – держава-загарбник і поневолена людина” [23, с. 67]. В українських митців образ стоїчної особистості інший, оскільки вона здатна не відчужуватися від національного, а навпаки – черпати з нього енергію: “Національне стає адекватним індивідуально-особистісному, а особистісне – національному” [23, с. 64].

Таким чином, “Скелька” та “Тигролови” були важливим етапом становлення І. Багряного-романіста. Будучи залежним від традицій раннього українського модернізму, значною мірою перебуваючи під ідейним впливом М. Хвильового, митець проходить шлях, що позначений увиразненням екзистенціалістських мотивів. Неоромантична домінанта, представлена в романі “Скелька”, зазнає змін, і вже в “Тигроловах” окреслюються підходи до засвоєння екзистенціалістського складника. Подальша кристалізація нових ідей, суголосних пошукам провідних європейських інтелектуалів, відбувається в період МУРу. На нашу думку, саме цей етап визначив остаточне формування світоглядних орієнтирів письменника. Примітно, що художнє вираження ключових екзистенціалістських мотивів відбувається в багрянівських романах “Людина біжить над прірвою”, “Сад Гетсиманський”, “Маруся Богуславка”.

2. 2. Герої І. Багряного у протистоянні зі світом (на матеріалі романів “Скелька” та “Тигролови”)

У романах “Скелька” та “Тигролови” І. Багряний, значною мірою перебуваючи під впливом раннього українського модернізму (неоромантизму), зобразив героїв, які змагаються зі своїм оточенням, ширше – зі світом.

У “Скельці” письменник звернувся до історичного минулого як тла, на якому відбувається апробація сучасних проблем. Як слушно зазначив М. Балаклицький, “історіософія І. Багряного обертається навколо “розстріляного відродження” 1920-х рр., а історичні паралелі в його творчості служать віддзеркаленням чи можливостями відтінити, виразити, порівняти, знайти схожі елементи в інших періодах історії... – всюди автор шукає причини трагедії “двадцятників” [17, с. 79].

У контексті неоромантизму актуалізацію історичного минулого як проєкції на сучасне становище здійснила Леся Українка у драматичній поемі “Бояриня” [189]. Звертаючись до минулого, авторка порушила питання впливу чужої культури (російської), який на собі відчула її героїня. Усвідомлення Оксаною власного “безґрунтянства” посилює трагізм її перебування в московському теремі. Схожу ситуацію відобразив у “Скельці” І. Багряний: герої його роману також відчують “закинутість”. Прикметно, що у творі, як і в “Боярині” Лесі Українки, загострюється протистояння двох ментальностей – української та російської. Однак в І. Багряного ширше відображено історичне тло. На нашу думку, це стало можливим завдяки засвоєнню письменником романного мислення, яке сприяло “творенню художнього світу – глобальнішого, панорамнішого, не обмежуваного ні в часопросторових вимірах, ні в кількості персонажів та сюжетних ходів, перипетій, переплетінь” [186, с. 87]. Разом із цим “роман – ідеальний жанр для оповіді про події зовнішнього світу, тим паче коли об’єктом зацікавлення митця стає історія, соціальне життя народу” [128, с. 119].

Із неоромантизмом в українській літературі пов’язане ґрунтовніше осягнення проблеми народу й нації. Об’єктом відображення в літературі стає народ-борець, що виконує нову місію. У таких творах змінюється й герой: питомий індивідуалізм та прагнення до свободи стають основою для опозиції особистості та системи.

Події у “Скельці” відбуваються у XVIII столітті й відображають ситуацію поступового насадження російської культури, яке посилювалося після поразки гетьмана Івана Мазепи. Не випадково крізь весь твір проходить образ безмежної ночі як символ постійних манівців українського народу. За І.

Багряним, така ситуація є доволі очікуваною, з огляду на послідовну російську політику денационалізації, яка почала впроваджуватися в життя ще за часів Петра I:

Хай, мов, малороси

Та стануть росами [14, с. 383].

У романі протистояння людини і світу реалізується як опозиція національного та чужорідного, конкретніше – української та російської ментальності. У цьому контексті основна колізія твору полягає в неприйнятті головним героєм Данилом Чорним та іншими скельчанами російської культури, що нав'язується силоміць. Зокрема, символом імперії та обмеження свободи особистості в романі стає монастир. Із невеликого авторського екскурсу дізнаємося, що він постав на місці колишнього осередку українських монахів, який був розігнаний через підтримку ігуменом повстання селян проти російських утисків:

*Колись там Бог облюбивав сіон
І почепив на страх людям святиню.
Упершись банями зі скелі під зеніт
Величний, мов Хеопсова могила,
Там монастир стояв...
Не 'дин, не два там божих дзвонарів,
Та все чужі – Міхеї та Павліни [14, с. 360–361].*

Так у “Скельці” увиразнюються мотиви підміни та “чужого”. Вони стають поштовхом до свідомого протистояння скельчан російському оточенню, що впроваджує послідовний механізм обмеження людського “я”. Конфлікт головного героя та світу зумовлений передусім неприйняттям “масок”, готових варіантів поведінки людини, які нав'язуються іззовні. Тому десь на підсвідомому рівні у скельчан з'являється недовіра до ігумена Ієремії – прихильника імперської політики, яка викликає природний спротив в українців:

*Він, кажуть, сам з Расеї...
“Не наш, не наш, – твердила думка десь, –
Не сподівайсь добра – то смерть твоя в керей,
То син тамбовського архиєрея,
Облудний – як і рід його увесь,
Не вір!” [14, с. 396].*

Відчуття Данилом Чорним своєї “закинутості” у вороже середовище стимулює його до роздумів про неприродність та дисгармонійність цього світу:

*Бо ж це кумедний світ:
Тут без закону і комар не писне [14, с. 479].*

Відтак у творі вимальовується опозиція індивідуального буття людини та зовнішнього, яке насамперед сприяє втраті самості. У ставленні до “чужого” письменник прагне показати перспективу втрати українцями самих себе – того “мікрокосму”, який визначає пріоритет особистісного начала, на відміну від колективного в росіян [88]. Відтак у “Скельці” на перше місце виходить опозиція “людина – маса”. Саме питоме індивідуальне начало Данила Чорного варто розглядати як передумову для пізнішого бунту. Герой одним із перших пристає на шлях протесту, який є цілком очікуваним, зважаючи на обмеження його прав як особистості. У творі утверджується думка про бунт проти спроб обмежити свободу особистості як одну з основних рис української ментальності. Це підтверджується у словах росіянина Ієремії, який так

характеризує Мар'янин рід, ширше – народ:

*І рід її – уся та чорна мразь,
Та дика, непокірна чорна кістка...* [14, с. 368].

Поривання Данила Чорного до свободи варто розцінювати як крок до віднайдення власного “я”, що в умовах закріпачення набуває особливого значення. У контексті твору бунт є результатом своєрідного прозріння, що дає герою можливість повернутися до автентичного способу існування. Усвідомлюючи протест як передумову нового життя, Данило Чорний розуміє і ту відповідальність за вчинок, яка накладається на нього:

*“Послухайте,
Товариші мої!
Братове, друзі, матері і сестри!
Та доки ж нам терпіть?!”* [14, с. 373].

У “Скельці” відповідальність за дію можна інтерпретувати як крок до духовного змужніння героя, який набуває іншого статусу – людини, готової робити самостійний вибір. До розуміння цього Данило Чорний приходять не відразу, це засвідчує, у свою чергу, певну еволюцію його бунту. Так, приміром, перший виступ скельчан без зброї проти монастиря варто розглядати не стільки як усвідомлений крок, скільки як наслідок “присоромлення” їх Данилом Чорним [14, с. 370]. Натомість наступний крок ватажка полягає в усвідомленні необхідності організувати людей, сконсолідувати навколо спільної ідеї. Відтак Данило зникає, щоб добре підготуватися до майбутніх виступів. Усвідомлення відповідальності за власний вибір посилюється звісткою зі Скельки – замордовано його дружину Мар'яну, і винуватець – ігумен Ієремія. Без сумніву, саме цей факт можна вважати за новий етап у протистоянні героя зі світом. Якщо раніше скельчани сповідували філософію непротивлення, то по смерті Мар'яни вони готові взятися навіть до зброї, аби викоринити зло. Перша збройна сутичка між селянами та царськими драгунами призвела до того, що значна частина селян загинула, а самого отамана ув'язнено.

Повернувшись у Скельку після тридцяти років каторги, герой не втрачає духу бунтівника. Відсутність Данила Чорного супроводжується внутрішніми змінами, на які натякає сам І. Багряний. Передусім змінюється ставлення героя до бунту: протест, на який він був здатен тридцять років тому, трансформується в метафізичну площину. Він стає невіддільним від самої особистості, яка прагне пізнати себе, свої можливості у протистоянні із системою, зрештою – віднайти себе. Вірність самому собі сприяє зміні ситуації, яка у фіналі твору виражається за допомогою образу грому як провісника нового дня для Скельки:

*...І вдарив грім <...>
Прибули слідчі з ескортом драгун,
Облазили шляхи – шукали генерала* [14, с. 468].

Перемогу героя над світом, умовно кажучи, можна інтерпретувати як перемогу “мікрокосму” (особистості) над “макрокосмом”, який, попри негативний вплив, дає людині шанс віднайти себе. Характерно, що саме індивідуалізм як основна риса ментальності українців дозволяє Данилові Чорному подолати рабське становище. У “Скельці” обґрунтовано новий погляд

на народ як сукупність особистостей, здатних узяти відповідальність за дію на себе. Тому перспектива оновленої української нації співвідноситься у фіналі роману з образом корабля, що символізує внутрішню та зовнішню свободу:

*Я чую стогін ранньою зорею...
То, гей, з потугами, руйнуючи старе,
Наш корабель крутий зворот бере <...>
Гримлять нам молоти – фанфари перемоги.
Нам не просить,
нам не молить ні в кого –*

Тримайсь. Тягни!

До сонця!

Д'гори! Д'гори, краю мій! [14, с. 481–484].

На відміну від дебютної “Скельки”, у “Тигроловах” простежуємо кристалізацію поглядів І. Багряного на змагання людини і світу, що передусім сприяє оформленню авторської концепції протистояння особистості та тоталітарної системи. Розширення проблемно-тематичних рівнів твору можна співвідносити не лише із засвоєнням письменником романного мислення, а і його особистим досвідом, який відображено в автобіографії: “В 1932 р. мене було заарештовано і по довгих місяцях самотнього ув'язнення вислано на 5 років до таборів, в “Дальлаг”. В 1938 р. я повернувся в Україну і рівно через 3 дні був заарештований знову і просидів 2 роки в Харківській тюрмі УГБ НКВД” [104, с. 7]. Без сумніву, факт арешту та ув'язнення письменника багато в чому визначив ідейну спрямованість усієї його творчості, зокрема романістики.

Антитоталітарний зміст “Тигроловів” суголосний європейському літературному контексту, у якому синтезувалися погляди провідних інтелектуалів на проблему перетворення людини на річ. Своєрідним узагальненням подібних роздумів стали слова А. Камю – одного з учасників руху Опору у Франції: “Європа, батьківщина гуманізму, стала батьківщиною нелюдності... Лиха стали тепер нашою спільною батьківщиною, нашою землею обітованною” [68, с. 311]. Фактично, предметом таких рефлексій європейців стала опозиція людини та системи, причому останню варто трактувати “не лише як політичний режим, а і як своєрідний інтелектуально-ментальнісний феномен” [56, с. 2]. Поступове знецінення особистості в тоталітарному середовищі стало поштовхом до художнього відображення цієї проблеми.

Роман І. Багряного “Тигролови” побудовано на опозиції людини та системи. Тоталітарна машина силоміць нав'язувала особистості сутності, які й визначили пріоритет зовнішнього, детермінованого буття. Процес знеосібнення проходив під гаслом творення “добропорядного” громадянина. Така практика відбувалася в атмосфері страху та постійного терору населення з метою пришвидшити уніфікацію людини. У романі художнім утіленням дисгармонійного світу є образ поїзда-дракона, наповненого “проглиненими жертвами, живими мертвяками” [15, с. 26]. Арештанти, що перебувають у ньому, відчувають безвихідь, приреченість на загибель, оскільки “то є “ешелон

смерті”, – етапний ешелон ОГПУ – НКВД” [15, с. 27]. Посилення трагізму у творі супроводжується тим, що у в’язнів відібрано не тільки речі, які характеризують матеріальний світ і за такої ситуації не мають жодного значення, а найголовніше – пісню, що в умовах загальної духовної дезорієнтації єднає людину зі “своїм”, виконуючи захисну функцію: “В’ється та пісня над драконом, стелиться над торами, б’є крилом під колесами. А він її ріже, він її чавить, він її роздирає на шмаття, замітає рештки вогненным хвостом і летить, летить. А за ним тягнуться дві криваві... смужки” [15, с. 29].

Атмосфера несвободи, що панує в поїзді, виразняється через мотив “загратованості”, який набуде особливого звучання в наступних романах І. Багряного. У “Тигроловах” він розширює своє значення: з одного боку, є символом фізичного обмеження людини в тоталітарному світі; з другого – це знак внутрішньої розбалансованості, втрати своєї самості, неспроможності змагатися з оточенням. Послідовне розкриття комплексу “загратованості” українця знаходимо в публіцистиці І. Багряного, у якій наскрізним образом є образ “України іреденти” [11, с. 727] – України закутої, а відтак, відповідно, внутрішньо закріпаченими є і її громадяни. На нашу думку, така ситуація є доволі очікуваною, оскільки ця “загратованість” є наслідком поразки українських національних змагань: “Визначальною ж обставиною... історії в ХХ столітті є кількадесятилітня інтегрованість України, в ролі пасивного матеріалу, всередину тоталітарної імперії і зникнення нації як самочинного, здатного до саморозвитку й самоорганізації політичного утворення” [59, с. 31]. У творі І. Багрянний демонструє, так би мовити, екзистенціалістський парадокс: головний герой Григорій Многогрішний в атмосфері “загратованості” не тільки не втрачає себе, а, що характерно, прагне перевірити свій внутрішній потенціал. Своєрідним підґрунтям такої життєвої позиції є питомий індивідуалізм. Виділяючи себе з натовпу, герой готовий іти на ризик, аби в такий спосіб зберегти унікальність свого буття. Тому в “Тигроловах” акцентується увага письменника на рисах української ментальності як таких, що активізують зусилля особистості в боротьбі із системою. У цьому контексті заслуга І. Багряного полягає в тому, що “він перший вивів на широке поле великої літератури *нового героя нашого часу*” [42, с. 36].

Питання збереження людської самості у ворожому середовищі набуває особливого звучання тоді, коли Григорій Многогрішний стикається з абсурдністю оточення. Уперше безглуздість світу він відчуває, перебуваючи в Україні. Це відбувається в момент арешту та ув’язнення, про які дізнаємося зі згадок самого героя. Екстремальна ситуація посилює рефлексії Григорія Многогрішного стосовно причин обмеження його свободи. Його внутрішня неспроможність знайти логічне пояснення подібному стану речей приводить арештанта до усвідомлення абсурдності звинувачень на його адресу, а відтак і до розуміння безглуздості світу, у якому приречена жити особистість. У цьому контексті важливого значення в романі набуває згадка про історичну постать протопопа Авакума, яка ніби підготовлює читача до майбутніх випробувань Григорія Многогрішного й водночас сприяє ґрунтовнішому усвідомленню мотиву “ставання людиною”. А. Бітов, досліджуючи матеріали про Авакума,

зазначив: “Перший російський письменник... не був письменником доти, доки його не ув’язнили. Він став письменником. У тюремній ямі. На дні. За мурами” [21, с. 4]. Мотив “ставання людиною” в “Тигроловах” простежується частково, в образі Григорія Многогрішного ще немає тієї еволюції, яка визначить долю головних героїв пізніших багрянівських романів. Проте уже в цьому творі намічено підходи до осмислення катарсисної проблематики. Ув’язнення героя є чинником духовного змушнення людини: “Досвід ув’язнення, самотності й подолання випробувань... спрацьовує в кожному авторові, який відображає страждання як цілісний стан світу” [21, с. 5].

В атмосфері загальної безвиході та упослідженості герой постає сам на сам зі своїм буттям. Через самотність та страх як феномени людського існування він приходить до розкріпачення внутрішнього єства, що супроводжується своєрідним прозрінням. Прояви зовнішнього, детермінованого буття поступаються особистісним прагненням, насамперед бажанню боротися за самого себе. Бунт головного героя можна розглядати як протест проти існуючої ситуації, проти перетворення людини на річ. У цьому контексті непогодження з визначенням другорядної ролі людини трансформується в метафізичну площину. Саме в бунті Григорій Многогрішний виявляє себе як особистість, яка бореться за власне “я”. Герой здатен пожертвувати своїм життям задля збереження власної автентичності, а це, у свою чергу, підтверджує зростання його самосвідомості, духовне змушнення, яке обов’язково відбувається в “ситуації”. Відтак бунт стає головним виміром буття людини, він стимулює її боротися за себе. Із метою увиразнення образу бунтівника у ХХ столітті І.

Багрянний в уста професора, який їде в “Тихоокеанському експресі номер один” , укладає історичну довідку про першопроходців Сибіру: “І було їх двоє, тих піонерів: навіжений протопоп Авакум... Але цей розкольник був другим. А першим був – бунтар і “ізмєнник” – “малоросійський” гетьман на ймення Дем’ян Многогрішний” [15, с. 34]. Очевидно, згадка про двох історичних осіб у цьому контексті не є випадковою, більш того, як зазначає автор, герой є нащадком Дем’яна Многогрішного, який у 1668–1672 рр. гетьманував на Лівобережній Україні, відкрито виступив проти російської царської політики, через що і був засланий до Сибіру.

Щоб зберегти самість, Григорій Многогрішний удається до дії – утечі з “ешелону смерті”. Такий учинок можна розглядати як винятковий, навіть фантастичний, зважаючи на те, що енкаведисти посилено охороняли потяг, особливо той вагон, у якому перебував головний герой. Аналізуючи зусилля, докладені в’язнем для звільнення, І. Багрянний зазначає, що здійснити втечу вдалося не завдяки фізичній силі, а насамперед перманентному пориванню до свободи, яке й визначає унікальність буття людини: “Тільки арештант, тільки той, хто має надлюдське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу” [15, с. 32]. Безперечно, увиразнюється й сама мотивація героя, приреченого на загибель: йому немає чого втрачати, а тому система не має над ним абсолютної влади.

Характерно, що випробування, які довелося пройти арештанту, розмежовуються на фізичні та психологічні. Кілька днів, проведених ним у

тайзі, без їжі, без засобів до існування доповнюються внутрішніми колізіям, які, без сумніву, є набагато важчими. Екстремальна ситуація активізує його рефлексії не лише стосовно минулого, згадки про які є надзвичайно болісними, але й перспективи стосовно майбутнього: “Хто він? Вепр, що сховався в хащах від мисливців. Без права на життя, без паспорту. Вепр! Завтра його наслідять, і треба буде кидатись напропад, ламаючи куці головою” [15, с. 120].

У тайзі Григорій Многогрішний зустрічає родину Сірків, яка багато років тому емігрувала з України і “створила” на Далекому Сході іншу Україну. Ізолювавшись від інших, сім’я навчилася боротися за виживання в умовах дикої природи, яка загартовує людину: “Тут всюди однаково чигає смерть. Навіть на печі. Тож виходь перший” [15, с. 62]. Автор зображає такий рід діяльності Сірків, як полювання на хижаків, особливо на тигра, що розцінюється як вияв найвищої майстерності. Підкорення тварини – це не просто справа, що приносить прибуток (власне, із цього сім’я й живе), а щось набагато більше: полюючи звіра, людина випробовує власний запас міцності, передусім внутрішній. Знайшовши прихисток у Сірків, герой також стає тигроловом, ширше – він кидає виклик світу.

Метафора полювання в контексті твору розкриває свій полісемантичний зміст: переслідуваним стає Григорій Многогрішний, який свідомо кинув виклик ворожому світу (не випадково в англійському перекладі роман вийшов під назвою “The hunters and the hunted” – “Переслідувачі і переслідувані”, що розкриває не тільки опозицію *людини та звіра*, а також протистояння людей). Переслідувачем Григорія Многогрішного стає майор Медвин, із яким головний герой познайомився ще в Україні, де йому було висунуто обвинувачення. У художньому світі роману постать останнього не зазнає розвитку: вона є сталою у своїй негативній маркованості. По суті, єдину інформацію про Медвина як особу отримуємо зі спогадів головного героя про катування, які проводив слідчий: “Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби. Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі” [15, с. 40]. Натура енкаведиста увиразнюється й такою деталлю, як його прізвище. У творі образи вовка та тигра доповнюються іншим – ведмедем, що можна інтерпретувати як уособлення хижості, у контексті роману – ворожості. Епізод, що підтверджує цю думку, міститься в розділі “Навзаводи зі смертю”, у якому Григорій Многогрішний стає свідком такої картини: “Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межи камінням, люто відбивалась прикладом рушниць” [15, с. 51]. Убивство героєм звіра носить символічний характер і розглядається як проекція на майбутні події, насамперед убивство Медвина в тайзі.

Кристалізація поглядів Григорія Многогрішного на протистояння людини та оточення відбувається під час поїздки до Хабаровська: “Його тягло глянути на той заборонений для нього світ... Вабило кинути дерзкий виклик самій своїй долі” [15, с. 140]. Розділ роману, що має підзаголовок “Смішні та печальні походеньки”, характеризується увиразненням настанови героя на боротьбу з дисгармонійним середовищем як особистісного обов’язку. Як бачимо із твору,

бунт та втеча з “ешелону смерті” – це початковий етап духовного вивищення Григорія Многогрішного над зовнішнім буттям. Натомість саме під час поїздки до Хабаровська відбувається прозріння героя: боротьба за звільнення власного “я” трансформується в метафізичну площину. Бунт стає невіддільним від самої людини, яка протестує проти свого перетворення на річ серед інших речей. Щоб показати процес девальвації людини в тоталітарному світі, І. Багрянний удається до створення негативно маркованого образу “експреса, котрий возит дрова і лєс” [15, с. 142]. Пояснюючи зміст, який укладено в нього, митець зазначає: “Експрес!.. Не експрес, а ціла республіка на колесах <...> Основний контингент його пасажирів – Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах – позагеттю... Екстериторіальна Україна. Україна “без стерна і без вітрил” [15, с. 142–143].

Перебуваючи в місті, герой в одному з ресторанів спостерігає людей, яких неможливо виділити із загалу. Безликість та знеособлення стають знаком тоталітарної доби. Не випадково Х. Ортега-і-Гассет, досліджуючи феномен масової людини ХХ століття, констатував: “Натовп, що виник на авансцені суспільства, став помітним... Солістів більше немає – один хор” [141, с. 17]. І. Багрянний, змальовуючи атмосферу в ресторані, розкриває передусім неавтентичність його відвідувачів, які настільки зрослися зі своїми “ролями”, що своєї несправжності не відчують. Натомість споглядання цієї веремії викликає у Григорія Многогрішного внутрішній спротив: “Дивився собі всередину, й було там ніби на пожарищі, і так, ніби йому хтось наступив чоботом на самісіньке серце <...> Перед ним вихалась... веремія людського спітнілого, фарбованого й пудрованого м’яса <...> Мотлох!!!” [15, с. 159].

Варто відзначити, що після поїздки до Хабаровська у внутрішньому світі героя спостерігаємо зміни, які багато в чому визначають подальші події в романі. Зустрічі Григорія Многогрішного із слідчим Медвином у тайзі передують полюванню родини Сірків на кішку, до якого долучається сам утікач. Відображаючи розв’язку боротьби людини та звіра, І. Багрянний зазначає: “Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп’явся в рудий загринок та так і заляк” [15, с. 175].

Зустріч Григорія Многогрішного з майором Медвином у тайзі можна інтерпретувати як результат “межової ситуації”, що в таких умовах вимагає від героя швидкого рішення, а саме: подолати ворога як морально, так і фізично. Перед убивством енкаведиста Григорій Многогрішний вимовляє єдину фразу: “Ну, все, таваріщ следователь! Все... Кінчаю слідство... Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал!” [15, с. 179]. Фізичне знищення майора не викликає в душі колишнього в’язня жодних докорів сумління, оскільки в контексті “Тигроловів” його варто інтерпретувати як крок до майбутніх змін у житті колишнього арештанта. Отож убивство Медвина звільняє героя від умовностей, що принижують гідність людини. За І. Багрянним, зняття обмежень світу є перманентним обов’язком людини, яка в такий спосіб виявляє особистісну велич у світі, сповненому пасток. Ця думка набуває особливого звучання у фіналі твору, коли Григорій Многогрішний разом із Наталкою наважуються на втечу, що в контексті твору стає символом нового життя: “Шлях їм прослався

вперед, в невідоме. Десь навколо світу. Приготовані на всі труднощі, на жорстоку боротьбу й на втрати, вони спалили всі кораблі за собою та вірили в свою зорю, що присвічувала їм шлях, – шлях в життя” [15, с. 189]. Таким чином, у “Тигроловах” увиразнюється думка про те, що випробування героя мають катарсисний характер і сприяють його становленню протягом усього існування. Вступаючи у протистояння з ворожим світом, людина утверджує свою самість та пріоритет особистісного буття.

Отже, “Скелька” та “Тигролови” порушили важливу проблему змагання особистості з ворожим оточенням. Перебуваючи на етапі становлення індивідуальної манери, засвоєння романного мислення, І. Багрянний у творах розкрив нівелюючий механізм тоталітарної системи, що розглядала людину як зручний матеріал для експериментів. Незважаючи на те, що письменник (передусім у “Тигроловах”) відобразив реалії радянської доби, у романі відчутні антитоталітарні (антифашистські та антикомуністичні) тенденції європейської літератури першої половини ХХ століття. Скажімо, уже в дебютній “Скельці” митець засвідчив необхідність протистояння особистості ворожому соціуму. Своєрідним підґрунтям для цього став питомий індивідуалізм головного героя Данила Чорного, що варто розглядати як одну з характерних рис української ментальності. У творі реалізовано протистояння людини та системи через опозицію “свого” та “чужого”, відповідно, українського та російського. Відтак неприйняття головним героєм нав’язуваних силоміць “ролей” стимулює його до свідомого протесту проти обмеження свободи вибору. Увиразнення багряннівської концепції протистояння особистісного та зовнішнього буття знайшло вираження в романі “Тигролови”. Більше того, авторові вдалося розвинути свої попередні погляди. У центрі уваги митця – в’язень та утікач Григорій Многогрішний, випробування якого є наслідком його вибору – бути вільною людиною. В екстремальних умовах відбувається метафізичне прозріння цієї особистості, формується остаточна позиція неприйняття зовнішніх умовностей. Передумовою духовного вивищення героя над дисгармонійним світом є його свідоме протистояння оточенню та вірність самому собі. Ця концепція знайде послідовну реалізацію в пізніших романах І. Багряного.

2. 3. “Воля до життя” як чинник самотворення особистості (на матеріалі роману “Тигролови”)

Роман І. Багряного “Тигролови” засвідчив певні перегуки з українським літературним процесом 20-х рр. ХХ століття. Популярність поглядів митців цього часу на ідею “волі до життя” позначилася і на формуванні світоглядної позиції початківця. Основний зміст концепції “романтики вітаїзму” було викладено М. Хвильовим у циклі памфлетів “Думки проти течії”, у якому зазначалося, що цей новий прояв європейського вітаїзму “виведе наше молоде мистецтво на великий і радісний тракт до світової мети” [201, с. 468].

Основою поглядів українських митців на “волю до життя” можна вважати “філософію життя” – напрям у західноєвропейській думці кінця ХІХ – початку ХХ століття, основоположниками якого були А. Шопенгауер та Ф. Ніцше. Ідеї

цих мислителів були розвинені пізніше А. Бергсоном, Г. Зиммелем та ін. Попри різні платформи цих філософів, їм удалося обґрунтувати новий погляд на життя, яке стало еквівалентним первісній та єдино важливій реальності. Цей підхід варто розглядати як реакцію на класичну філософію з її пріоритетом раціонального. Відтак змінилося й саме ставлення мислителів до людини, виключно через яку, на їхнє переконання, можна відчути світ. Представники цього напрямку давали різні визначення поняття “життя”. Приміром, в уявленні Ф. Ніцше воно поставало як “воля до влади” [136]; А. Бергсон порівнював його із “життєвим поривом” [19], а Г. Зиммель обґрунтовував цей феномен як “потік переживань” [62]. Як бачимо, ці погляди розглядають життя як рушійну силу до якісних змін людини. Згадувані філософи доводили, що світ постає як абсолютне та безкінечне перетворення, а також що саме вітаїстична сила детермінує буття особистості. У цьому контексті виправданою є думка про перманентну дієвість людини, завдання якої – уповні відчути життя, повнокровно прожити його. Така особистість, кинута у світ хаосу, “ніщо”, зрештою – свободи, виявляє важливу здатність – діяти, а значить, надавати своєму існуванню сенс.

Перебуваючи під впливом М. Хвильового та його однодумців, І. Багрянний уже в першому романі “Скелька” не тільки апробував ідею “волі до життя”, яка полягала передусім у життєвості українця та української нації в цілому, але багато в чому її розвинув. Наприклад, головний герой твору Данило Чорний постав як активна, сильна, здатна до боротьби людина, яка приходить до усвідомлення цінності життя під час протистояння з ворожим середовищем. Відзначимо, що, попри складність ситуації, у яку потрапляє головний герой, у творі переважає оптимістичне світовідчуття як один із складників українського характеру:

Надійшли часи

Тяжкі невимовно. Приборкали, скрутили

Хлопів чернечих. Геть і не проси, –

Терпи й не рипайся... Терпіли і несли

Розбиті, приголомшені й безсилі.

І тільки десь плекали...

Велику віру в золотавий ранок [14, с. 450–451].

У художньому світі “Скельки” віра не тільки пов’язується з оптимістичним компонентом багрянівської концепції, але із суверенністю людського вибору змінювати ситуацію, ширше – свою долю. Таким чином, уже в цьому творі письменник утвердив, що “воля до життя” стає тією рушійною силою, що змінює внутрішній світ особистості, наповнює її існування змістом.

У “Тигроловах” митець художньо апробував свої погляди на ідею “волі до життя”. За словами З. Савченко, у романістиці І. Багряного (і в цьому романі передусім) “активний романтизм пристосовано до нової ситуації” [154, с. 18]. Варто зазначити, що життєвий досвід І. Багряного сприяв еволюції поглядів на ідею “волі до життя”. У 1944 р. письменника почало переслідувати гестапо. У статті “Народження книги” І. Багрянний передав атмосферу свого існування “на межі”, у якій і було написано “Тигролови”. Сам митець так висловив бажання,

яке охопило його: “Втекти від усього цього жаху, заглушити настирливе і підле чекання смерті, втекти в інший світ! Геть звідси! Подалі, в життя, на неосяжну волю” [10, с. 65]. Таким чином, “воля до життя” в цьому романі трактується в екзистенціалістському ключі і стає еквівалентною прагненню до свободи, до зміни, яка полягає в настанові на дію. У творі письменник проводить думку: перманентна невлаштованість життя, перебування людини в детермінованому середовищі змушує особистість вийти за “межі”, здійснити прорив у новий, інакший світ. Утеча стає чинником самотворення Григорія Многогрішного, розкриває перед ним можливості віднайдення власних життєвих орієнтирів. Характерно, що до усвідомлення цього багрянівський герой приходиться шляхом еволюції поглядів: від страху перед смертю, який людина перманентно відчуває, до прозріння, що полягає в розумінні небезпеки як шансу пізнати унікальність свого буття.

У романі простежується діалектична єдність, нерозривність таких феноменів людського існування, як життя та смерть. Цінність та унікальність життя пізнається в екстремальній ситуації, передусім при наближенні до смерті. Як зазначив В. Франкл, “смерть – це те, що становить сенс життя” [194, с. 197]. Без сумніву, розуміння кінечності людського існування сприяє внутрішньому розвитку та самовдосконаленню особистості, проте не смерть надає сенс буттю особистості. “Закинутість” Григорія Многогрішного у вороже середовище виступає своєрідним каталізатором його роздумів про постійне набуття людиною нових якостей. Одне слово, у “Тигроловах” осмислюється мотив “ставання людиною” протягом усього життя.

Взаємопов’язаність життя та смерті у творі реалізується як “буття на межі”, у якому приречена знаходитися людина: “Розум констатував, що все ж він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом ножа, межі життям і небуттям” [15, с. 45]. Перманентне наближення головного героя до смерті розкривається у двох розділах “Тигроловів”, що мають назви “Навзаводи із смертю” та “Навзаводи з щастям”, які у структурі роману набувають особливого значення, оскільки розкривають важливу екзистенціалістську тезу: досвід “негативних” ситуацій сприяє самотворенню людини.

Відзначимо, що І. Багрянний у “Тигроловах” показує перше зіткнення особистості з небезпекою та реакцію на неї. У спецешелоні ОГПУ–НКВД, який сповнений сотнями ув’язнених, панує атмосфера безвиході та нагнітання страху: “Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву” [15, с. 27]. Слід зауважити, що в першому розділі роману, що має назву “Дракон”, значну увагу приділено відчуттям ув’язнених. В узагальненому образі арештантів, що символізує своєрідне існування людини на “межі” між буттям та небуттям, страх стає каталізатором роздумів про неповноту життя. Разом із цим у ситуації наближення до смерті серед ув’язнених спрацьовує інстинкт самозбереження. У цьому контексті важливого звучання набуває згадка “таємничої легенди про зникнення душ” [15, с. 27], що розкриває механізм духовної смерті людини. Дієвість інстинкту самозбереження простежуємо в такому описі поведінки арештантів: “Пориваючись до волі, приречені крізь ґрати просували руки, пхали в них очі і лица, втискалися в залізо, – тоді вздовж

ешелону лунали постріли. Та ніхто на них не зважав” [15, с. 30]. Отже, перспективі загибелі в “потязі смерті” надається перевага над неминучою смертю в концтаборі (у контексті твору – фізичної або моральної). Прикладом фізичного збереження життя за будь-яких умов можна вважати й епізод, коли Григорій Многогрішний у Хабаровську зустрів двох українок: “Та це ж вони!!! – дочки розкуркулених батьків, розкиданих по Сибірах! Це ж вони, втікаючи, рятуються! Рятуються від голоду й холоду, від безправ’я і смерті, – рятують життя ціною краси і молодості, ціною честі і материнського щастя” [15, с. 160].

Очікування неминучої смерті в потязі або в концтаборі суперечить життєвій позиції головного героя. Жадоба до повноцінного буття рухає Григорієм Многогрішним у той момент, коли він робить свій вибір – утекти з ешелону. Мотивація такого вчинку полягає в необхідності людини творити себе та разом із цим і навколишній світ, що, у свою чергу, можна розглядати як наслідок основної людської характеристики – свободи. Автономність свободи вибору головного героя накладає на нього відповідальність за ту дію, яка визначає його спосіб існування. Важливо, що ця відповідальність за вчинок поширюється на оточуючий світ, причетність до творення якого і відчуває особистість: “За свої вчинки відповідатиму... я перед людьми і перед Богом” [15, с. 185].

Автор позбавляє читача опису підготовки до втечі, оскільки для нього єдино важливим є сам результат – дія колишнього ув’язненого, що став вільною людиною. У такий спосіб І. Багрянний відобразив перший крок Григорія Многогрішного до омріяної свободи, що полягає в засвоєнні нового, інакшого способу існування. На перший погляд, утеча головного героя носить фантастичний характер, адже він вислизнув від пильного нагляду кількох вартових. Утім, цей учинок підтверджує саму концепцію “Тигроловів”: людина здатна творити неможливе, якщо націлена на зміну ситуації. Одне слово, тільки особистість може вирішити, який життєвий орієнтир вона обере.

Новим етапом, що побільшує шанси Григорія Многогрішного стати вільною людиною, можна вважати його перебування в тайзі, яке співвідноситься з міфологічними уявленнями про ініціаційний процес. За словами Є. Мелетинського, “ініціація включає тимчасову ізоляцію від соціуму, тяжкі випробування і навіть тимчасову смерть із відродженням у новому статусі” [122, с. 92]. У художньому світі багрянівського роману ці міфологічні уявлення, виконуючи захисну функцію, розкривають перед читачем перспективу набуття Григорієм Многогрішним іншого онтологічного статусу. Відтак своєрідний акт “посвяченості” героя виступає як результат трансформації його внутрішнього потенціалу та пошуку нових цінностей.

Свідомо дистанціюючись від дисгармонійного світу, головний герой роману випробовує свою міцність. І. Багрянний, змальовуючи портрет колишнього ув’язненого, акцентує увагу читача на його фізичній утомі: “Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа, як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з лахміття... Він зовсім молодий і зовсім-зовсім збезсиллий. Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло

щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти” [15, с. 43]. Проте саме в такі найтяжчі хвилини герой усвідомлює те, що життя – це постійна боротьба не тільки з оточуючим середовищем, але і з самим собою: “Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність” [15, с. 45].

Складність випробувань, які доводиться пройти багрянівському герою, посилюється в моменти внутрішньої розполовиненості. Стан, близький до забуття, затьмарення, характеризує існування Григорія Многогрішного на “межі” людських можливостей: “Думки плутались у голові, що була немов гарячим оливом налята. “Який пак сьогодні день?.. А, шостий... Ну, це здорово... Шостий... Так... Але Бог за шість день світ сотворив... і ці нетрі теж...” “Шостий день... Оце й є він – останній, уже зовсім останній день мого життя” [15, с. 50]. Проте в романі мотив затьмарення як тимчасового стану межує з мотивом осяяння або, власне, із тим, чим він зумовлений. Прагнення віднайти та відновити себе в ситуації фізичної втоми та психологічної розбалансованості дозволяє втікачеві ствердити: “Вперед, наперекір всьому!” [15, с. 45].

Внутрішній світ Григорія Многогрішного зазнає істотних змін під час його перебування в родині Сірків. Історія цієї сім’ї є, по суті, історією постійної боротьби за власне існування, у контексті всього твору – боротьби за щастя. Зі згадок старого Сірка, вони разом із дружиною вирушили на чужину в пошуках нового життя, яке в умовах тайги виявилось постійним іспитом на міцність. Перебування на Далекому Сході, сповнене пасток, і визначило подальший спосіб існування цієї родини, а саме: протистояння навколишньому середовищу: “Життя геть випекло з них сентиментальні риси і вайлувату ліниву млявість, насталивши їх, вигартувавши в безперервним змаганні за своє існування” [15, с. 95].

Саме в товаристві “безжалісних стрільців, веселих і безпощадних звіроловів” [15, с. 95] головний герой твору відчуває, що буття людини сповнене пасток, особливо коли вона свідомо кидає виклик власній долі. Григорій Многогрішний, перебуваючи на полюванні разом із Сірками та Морозами, у ситуації, коли з переслідуваного він перетворюється на того, хто переслідує, відчуває, “що доля його не відстає від нього. Що вона женеться за ним. Вона вже давно тут. Чигає та готує йому й на цій землі всякі несподіванки” [15, с. 96–97]. Відзначимо, що в концепції всього твору важливе місце посідає опозиція “*циєї*” та “*мієї*” землі. Незважаючи на те, що Україна є батьківщиною головного героя, ув’язнений не відчуває себе внутрішньо розкріпаченим у рідному середовищі. Натомість усі випробування, що випадають на долю втікача в тайзі, сприяють його духовному вивищенню не тільки над його переслідувачем, але, що головне, над власними можливостями, які, на перший погляд, визначають “межу” людського буття.

Серед тайги, сповненої небезпеками, і передусім із боку іншої людини, Григорій Многогрішний удається до рефлексій про своє життя. Так, на

переконання героя, людське існування є повнокровним за умови, якщо наповнювати його сенсом, який і визначає унікальність буття кожної особистості. У найтяжчі хвилини свого життя він приходиться до висновку, що людина – законодавець власного буття. Цим може пояснюватися і те, що ніхто не убезпечений і не захищений від “негативного” досвіду: “Всю ніч він лежав біля вогнища і думав свою бурлацьку думу. Зазирає у минуле – тяжко. Заглядає у майбутнє – темне. Зціплював зуби – нехай! Багато випало на його плечі. Але ж він живий, чорт забори!” [15, с. 182]. Ці роздуми Григорія Многогрішного є предметом посиленої уваги, оскільки виводять читача на ще одну ознаку існування, а саме: на “безґрунтянство”, або скитальство, особистості як складний шлях до пізнання та самопізнання (не випадково життя головного героя порівнюється з бурлацьким). Варто згадати, що на початку твору ув’язнений ще не відчуває своєї “закинутості” у ворожий світ, адже в нього існує своєрідний зв’язок з Україною, згадками про яку і живе арештант. Проте здійснивши втечу та опинившись у тайзі, Григорій Многогрішний уповні переживає такий стан, що можемо назвати “буттям-без-опори”. Невідворотність подібного особистісного феномена розкриває складність існування кожного, хто кидає виклик світові: “Вистрибнув на ходу з скаженого поїзда, – стрибнув у ніч, у смерть, на щастя” [15, с. 180]. Невпевненість у завтрашньому дні, непрогнозованість майбутнього змушує Григорія Многогрішного діяти в ситуації сьогодення.

Випробування головного героя можна розглядати як своєрідний шлях наповнення сенсом власного життя. Відзначимо, що у творі Григорію Многогрішному вдається набути нових внутрішніх якостей, які насамперед змінюють його статус. Ця еволюція відбувається передусім у свідомості колишнього арештанта, який урешті-решт став вільною людиною.

Становлення головного героя як особистості відбувається в “межових ситуаціях”. Його випробування є, по суті, унікальними. Проте, перебуваючи в “ешелоні смерті”, Григорій Многогрішний навряд чи відрізняється від інших арештантів. У цьому плані важливим бачиться провідний екзистенціалістський постулат про те, що кожна людина здатна вийти за “межі” своїх можливостей, утверджуючи в такий спосіб свободу свого вибору. Утім, головному герою вдається вивищитися над загальним завдяки активній позиції та усвідомленню того, що існування особистості залежить від неї самої. Зрештою, до розуміння життєвих істин він приходиться шляхом сумнівів, які становлять собою один із різновидів внутрішніх колізій і розглядаються як феномен, що розкриває унікальність людської природи. У певному сенсі настанова Григорія Многогрішного на дію дала поштовх до змін, які характеризують процес “ставання людиною”.

У “Тигроловах” етапи “закинутості”, суверенності вибору та “межових ситуацій” варто розцінювати як шлях головного героя до повнокровного буття. Відчуття Григорієм Многогрішним внутрішньої невлаштованості, за екзистенціалістськими уявленнями, – тривоги, виступає каталізатором до дії, яка в концепції всього твору є наслідком постійного вибору себе та автентичного способу існування. Відтак “воля до життя” ототожнюється із

прагненням людини вирватися за “межі” зовнішнього детермінованого світу і здійснити в такий спосіб перший крок до своєї самості.

Згідно з концепцією “Тигроловів”, катарсисний характер випробувань Григорія Многогрішного має особливе значення, оскільки ближче до фіналу роману головний герой постає як особистість, що народилася вдруге. “Відродження” цієї людини змінює не лише її погляди, а й саме ставлення до життя. Окрім того, відбувається трансформація внутрішнього потенціалу українця, який стає носієм істини, що дозволяє йому вибудовувати власну версію буття у відповідності до своїх внутрішніх почувань. З упевненістю можемо говорити про те, що з арештанта як людини підневільної він перетворюється на носія власної істини. Такий особистісний “стрибок” у процесі “ставання людиною” підкріплюється своєрідним опануванням езотеричного знання як нагороди за випробування. Цим має пояснюватися та “воля до життя”, яку демонструє Григорій Многогрішний. Разом із тим важливим компонентом особистості героя є компонент національний. У цьому сенсі цілком справедливою бачиться характеристика героя старим Сірком: “Це хлопець із наших! Скільки я його поготовк упоперек сідла, непритомного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює – і, диви, живий!” [15, с. 54].

У “Тигроловах” перемога головного героя мислиться як перемога активної людини, що виборює власну свободу та вибудовує особистісну версію буття. У цьому сенсі багряннівська ідея “волі до життя” стає еквівалентною руху вперед, націленості на майбутнє. У розділі, що має заголовок “Memento mori”, попри атмосферу наближення небезпеки, ширше – смерті, І. Багрянний утверджує думку про неперервність життя, його вічну оновлюваність: “Нема того генія, щоб передав ось цю буйну симфонію блиску і спектрального шалу, і тієї радості – буйної радості життя й цвітіння, ані отих невидимих крил у серці, що виростають... А надто ж того воскресіння, отого пришестя людини на цей світ, – і вже не в світ нудьги, брутальності і одчаю (те все зосталось позаду, як в тумані), а в світ веселкового саява, безмежного радісного спокою і щастя” [15, с. 113]. Як бачимо, у цьому ключі постає ще один вимір життя – щастя. У творі прагнення героя до повноцінного існування стає еквівалентним самій свободі, на яку приречена людина. Здатність подолати обмеження, накинуті іззовні, розкриває основний зміст багряннівського твору: “Сміливі завжди мають щастя”. Тобто йдеться про те, що людина приречена виборювати власну долю, а значить, діяти, що і демонструє в “Тигроловах” Григорій Многогрішний.

Таким чином, утверджуючи в романі ідею “волі до життя”, свого часу обґрунтовану в українському письменстві М. Хвильовим, І. Багрянний багато в чому розширив її та доповнив. У контексті всієї романістики митця вітаїстичний складник можна інтерпретувати як потяг людини до свободи, що і визначає її дієвість у певній ситуації. Письменник відобразив своєрідну еволюцію Григорія Многогрішного, ширше – самотворення, яка, у свою чергу, підтверджує екзистенціалістський постулат про процес “ставання особистістю”. Відтак етапи “закинутості” головного героя в “ніщо”, суверенності вибору та існування людини в “негативних” ситуаціях розкривають зміст тези про поступове наповнення власного життя сенсом. Під час перебування головного

героя в “ешелоні смерті” він відчуває своєрідний розрив між своїми внутрішніми пориваннями та зовнішнім світом. Саме ця невлаштованість і рухає ним у момент дії – утечі в інакше середовище. Водночас своєрідною розплатою за власний вибір бути вільною людиною і є випробування, що мають катарсисний характер і сприяють еволюції Григорія Многогрішного. Шлях від арештанта до духовно розкріпаченої особистості увиразнює зміни в героєві, що підтверджують його “дорослішання”. У цьому контексті можемо говорити про певну обраність головного героя, який у творі демонструє життєвість активної людини, а отже, всієї української спільноти.

Підсумовуючи цей розділ, відзначимо, що твори “Скелька” та “Тигролови” варто інтерпретувати як початковий етап становлення І. Багряного-романіста. Перебуваючи під впливом ідейно-художніх пошуків українських митців 20-х рр. ХХ століття, письменник демонструє виразну трансформацію своїх поглядів. Приміром, поступовий відхід І. Багряного від неоромантичних та експресіоністичних домінант засвідчує його зацікавлення мотивами бунту, осмислення категорій свободи та смерті, що витримані майже в екзистенціалістському дусі. Змагання багрянівського героя з оточуючим середовищем можна співвідносити із протистоянням людини та ворожого їй світу. Необхідність боротися особистості за себе є результатом певного духовного прозріння як Данила Чорного, так і Григорія Многогрішного. Окрім того, важливого значення в контексті обох романів набуває ідея “волі до життя” , що в багрянівському розумінні ототожнюється з перманентним пориванням людини до свободи. Відповідно, ця теза яскраво демонструє відданість героїв фундаментальному проекту, що художньо реалізується через екзистенціалістський мотив “ставання людиною”.

ГЕРОЇ І. БАГРЯНОГО В АСПЕКТІ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИХ КАТЕГОРІЙ СВОБОДИ І СМЕРТІ

3. 1. Мотив “закинутості” особистості в дисгармонійне середовище (на матеріалі романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський”)

У середині 30 – на початку 40-х рр. ХХ століття в європейському інтелектуальному середовищі активізувалися роздуми над питанням сенсу людського існування. А. Камю як один із найактивніших учасників цього полілогу влучно окреслив загальне світовідчуття тих часів: “Європа, батьківщина гуманізму, стала батьківщиною нелюдності... Лиха стали тепер нашою спільною батьківщиною, нашою землею обітованною” [68, с. 311]. Зміст сказаного стає набагато зрозумілішим з урахуванням тогочасної тенденції до “машинізації” соціумів та утвердження тоталітарних режимів. Держава, яка ототожнюється з “апаратом”, тобто сукупністю механізмів завоювання та придушення” [68, с. 259], стимулює до продукування людини маси. Усвідомлення тотального контролю спочатку над зовнішнім життям, а пізніше й індивідуально-особистісним стає знаковим для цієї доби. Це проходить під гаслом загального звільнення людини, насамперед і від попередніх духовних цінностей. Осмислюючи подібну практику, А. Камю уточнив: “Фашизм ніколи не прагнув звільнити людство цілком; його метою було звільнення одних за рахунок нівеляції інших. Комунізм прагне до звільнення всіх людей шляхом тимчасової загальної кабали” [68, с. 310]. Своєрідним підсумком роздумів філософа в цьому ключі є слова: “Можна пригнітити живу людину, знівелювати її до історичного рівня речі. Але, надаючи перевагу смерті над рабством, людина утверджує свою людську природу, непідвладну царству речей” [68, с. 303].

Відзначимо, що у свідомості європейських інтелектуалів того часу актуалізувалася тенденція в осмисленні категорій свободи та смерті, які варто розглядати як домінуючі в екзистенціалістській концепції: “Рука смерті подібна до руки патриція, що ранить, але водночас і дарує звільнення” [68, с. 56]. Більше того, ці взаємопов’язані категорії слугують тією площиною, на яку проєктуються й інші екзистенціалістські мотиви, серед яких відзначимо “закинутість” людини в дисгармонійне середовище. Так, М. Гайдеггер, досліджуючи цю характеристику, зазначав, що вона є постійним супутником людства, долею, яку особа не обирає. Розкриття цієї позиції увиразнюється і через інші роздуми філософа: наприклад, він констатує, що історія – це передусім безособовий хід подій, що спрямовується залізною необхідністю [197]. Відчуття особою “закинутості” супроводжується усвідомленням її самотності, “розчинення в бутті-з-Іншим” [197, с. 126], – і як наслідок – перетворення на одну з речей матеріального світу, жертвою детермінізму якого і є людина. Фактично, у М. Гайдеггера цей мотив ототожнюється зі штучним – ширше – неавтентичним існуванням, у якому приречена борсатися особистість. Тому ця філософська концепція багато в чому відображає загальне кризове світовідчуття тогочасного європейця, яке поглибилося внаслідок війни й

оголило його душу.

Важливо відзначити, що Друга світова війна у свідомості інтелектуалів того часу постає як новий, проте цілком логічний виток історії першої половини ХХ століття (зважаючи на процес дегуманізації європейських соціумів). В атмосфері занедбаності особистості та розламу цілісності середовища вона відобразила загальну кризову картину світу і, у свою чергу, ніби по-новому розкрила вже існуючі проблеми. Війна як “межова ситуація” згуртувала провідних інтелектуалів, змушуючи замислитися над небезпечними суспільними тенденціями. Приміром, А. Камю як один із найактивніших учасників руху Опору у Франції вказав на механізм поступової втрати особистісного: “Людина – всього-навсього іграшка зовнішніх сил, якими можна раціонально керувати... Відтак необхідно знівелювати не лише людське життя, але і глибоко ірраціональне, глибоко особистісне буття, в очікування якого людина перебуває протягом усього життя” [68, с. 303]. У такій загальній духовній дезорієнтації та упослідженості зароджується екзистенціалізм, який, за словами Ж.-П. Сартра, ототожнюється з гуманізмом: “Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої... Реалізувати себе по-людськи вона може не шляхом занурення в саму себе, а шляхом пошуку мети іззовні... Екзистенціалізм – це оптимізм, учення про дію” [159, с. 344]. Фактично, предметом посиленої уваги філософів стала особистість, що змагається зі світом, а її перебування на “межі” демонструє основний екзистенціалістський постулат про процес становлення людини в “негативних” ситуаціях.

І. Багрянний як український письменник, що опинився в Західній Європі, належав до того покоління, яке уповні відчуло атмосферу “закинутості” в “туман межичасся.., в центр хаосу епохи...” [12, с. 530]. Саме про цю генерацію дізнаємося з його повісті-вертепу “Розгром”: “Вони маршують... по безконечних етапах Сибіру, Колими, Євразії... По сходах катівень... По чужих шляхах чужої війни... В чужих шинелях чужих армій... В колонах полонених... В людському інтернаціональному звалищі... В задротованих кошарах концентраків” [12, с. 531]. Вимушена еміграція посилила переживання невлаштованості та ворожості світу, які стали своєрідними симптомами загальної кризи. Роздуми митця над цими проблемами реалізувалися в романістиці, яка засвідчує, що осягнення спільних питань, серед яких – “безгрунтянство”, визначається національною специфікою, що увиразнює, у свою чергу, особливості української суспільної ситуації. Зокрема, багрянівські герої інтегровані поза власною волею в тоталітарний простір. Ця “чужорідність” корелюється з міфологічними уявленнями, згідно з якими “чуже” є не “інакшим”, а обов’язково “поганим”, оскільки властиве іншому племені. С. Грабовський, осмислюючи проблему буття української людини в тоталітарному середовищі, зазначив: “Ознаки малоросійства пов’язані з перебуванням етнічного українця у світі не просто чужої, а й тією чи іншою мірою ворожої культурної домінації” [40, с. 137].

Романи “Людина біжить над прірвою” (1949) та “Сад Гетсиманський” (1950), які цілком виправдано можна віднести до нового етапу творчої еволюції

І. Багряного, демонструють своєрідний спадкоємний зв'язок зі “Скелькою” та “Тигроловами”. На небезпідставності подібних тверджень свого часу наголошував В. Гришко: “Тема-ідея тріумфу людської гідності на іспиті людини в межовій ситуації боротьби й страждань серед нелюдськості підневільної дійсності – ... головна тема-ідея творчості Багряного взагалі” [43, с. III–IV]. Спорідненість цих романів не обмежується спільною ідейною спрямованістю. Певна спадкоємність простежується і на рівні образів головних героїв. Так, на думку М. Сподарця, “головний персонаж, який виконує функції культурного героя (і водночас співвідноситься з образом автора в масовій свідомості), розглядається як функціональна модель духовної опозиції до системи тотального нищення особистісного й національного начал” [172, с. 288]. Одне слово, багрянівські герої (Данило Чорний, Григорій Многогрішний, Максим Колот, Андрій Чумак) – це прояви одного інваріанту, а саме: борця за власну свободу. Утім, варто зазначити, що в романах “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” помітним є увиразнення та великою мірою розширення спектру філософської проблематики. У художньому світі цих творів простежуємо послідовне осмислення екзистенціалістських мотивів та категорій, які виявилися напрочуд близькими умонастроєм самого письменника

У романах І. Багряного “закинутість” стає еквівалентною відчуттю людини, яка втратила опору, підґрунтя, а тому її стан можна визначити таким поняттям, як дезорієнтація. У контексті обох творів цю “безпритульність” варто тлумачити як черговий і доволі очікуваний етап українського “безчасся”. Не випадково в романі “Людина біжить над прірвою” постає образ “великої руїни”, що породжує певні асоціації з другою половиною XVII століття, а саме з добою Руїни, пов'язаної зі смертю Б. Хмельницького, а відтак зі згортанням національно-визвольного руху.

Ідейна єдність обох творів супроводжується використанням спільних топосів, у яких без особливих труднощів упізнається Слобожанщина. У романі “Людина біжить над прірвою” розділ “Слово до читача” розкриває перебіг подій у цьому регіоні в першій половині XX століття: “Отже, дія відбувається на Слобожанщині..., що пройшла найтяжчий шлях... Спершу склала на жертвовник великої революції безліч жертв в ім'я братерства, рівності й свободи... А потім перша пішла масово по тюрмах і каторгах, брутально стероризована, цинічно обдурена, ошукана... Потім великими масами вимерла від голоду року Божого 1933-го, складаючи гекатомби жертв знову ж таки в ім'я тієї свободи, братерства й вселюдського щастя, поставивши пасивний, але відчайдушний опір ницості й тупій звірячій жорстокості... Пізніше, як частина Європи, стала найулюбленішим плацдармом смерті в апокаліптичному побоевищі двох жорстоких систем..., сил – червоної й брунатної, під знаком п'ятикутної зорі й під знаком чорної свастики... Словом, дія відбувається на частині території нації, яка ще не жила, все лише збираючись жити” [6, с. 53]. Події, відображені у творах, розвиваються приблизно в одному часовому проміжку, що, без сумніву, інтерпретується як наступний етап “безчасся” української історії. Так, у романі “Сад Гетсиманський” художньо змальовано

1937–1939 рр. як період “великих чисток”, роботи “фабрики-кухні”; у творі “Людина біжить над прірвою” конкретно означено рік – 1943, коли українець опинився затисненим між двома силами – комуністичною та фашистською. Проте світ багрянівських романів розширює цей часовий зріз, передусім за рахунок ретроспекцій героїв (спогади про дитинство, революцію 1917 р. та постреволуційну дійсність як період найбільших очікувань людини, пов’язаних із можливістю особистісної, а отже, й національної самоідентифікації). Рухомість Андрія Чумака та Максима Колота у просторі і часі розкривається перед читачем у моменти їхніх найбільших потрясінь – перебування на “конвеєрі”, бігу над прірвою, що мислиться як метафора “межовості” буття українця. На особливу увагу заслуговує й образ головного героя обох романів: “Ні, цей герой – це звичайна собі, сіренька, в лахміття вдягнена, заштовхана, стероризована, отака собі мізерна людина 20-го століття. Слабенька й змучена, непоказна й нічим не опанцерована, поставлена, одначе, долею проти найбільших страхів і почвар” [6, с. 51].

У романі І. Багряного “Сад Гетсиманський” сталінська тюрма постає як безпосередній прояв “закинутості” особистості в дисгармонійне середовище, за словами Ж.- П. Сартра, у “ніщо”. Як виявляється з роману, світ в’язниці не є просто символом фізичного та духовного закріпачення, що відбиває узвичаєний погляд на неї. Письменник виявив неабияку художню майстерність у змалюванні “фабрики-кухні”, показавши передусім складність організації тюрми. Цей окремий світ, витворений за власними правилами, у свідомості головного героя Андрія Чумака кореспондує з образом потойбіччя, таїну якого збагнути людині не можливо: “Якщо існує “той світ” по думці всіх смертних, то оце він і є... Причому слово “той” за термінологією мешканців цієї планети має подвійне значення: крім звичайного протиставлення до слова “цей”, воно ще має окремий зміст – спеціально наголошуване це слово має означати “той!”, тобто особливий, унікальний, непередбачений і неперевершений” [13, с. 56]. І. Багряного цікавить передусім перша реакція людини на тюремний світ. Досить показовими в цьому плані є згадки головного героя про перебування його батька у в’язниці: “Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив” [13, с. 27]. Таким чином, основна реакція людини – це відчуття втрати зв’язку з реальним світом, тобто тим середовищем, у якому вона почуває себе захищеною. Письменник художньо змальовує перші хвилини перебування в тюрмі, яке супроводжується відстороненістю арештованого. Так, Георгіані, колишній командувач військ ВЧК-ОГПУ в Харкові, який потрапляє до камери ч. 49, “тримався підкреслено вороже, відчужено, презирливо – як тримається здоровий серед зачумлених” [13, с. 118]. Він упевнений, що трапилася жажлива помилка, що тут він ненадовго, у такий спосіб доводячи віру в розумність та справедливість собі подібних. Проте це самозаспокоєння виявилось не чим іншим, як ілюзією, обернулося відчуттям себе кинутим на поталу ворожому світу, маленьким та безпомічним. Стан Георгіані, близький до зневіри та розчарування, усвідомлення абсурдності навколишнього середовища спостерігаємо в момент, коли його, закривавленого, принесли до камери з допиту: “Мене... били... –

потому безсило сповз на підлогу, закрив лице руками й гірко заплакав” [13, с. 121].

Змальовуючи існування людини в тюрмі, письменник відтворює перше сприйняття Андрієм Чумаком камери ч. 49: “Двері відчинилися і – Андрій аж поточився від несподіванки: перед ним постала камера, повнісінька голих людей. Ті голі люди сиділи по-турецьки, або вклякнувши навпочіпки й рачки, худі аж чорні, зарослі бородами, з великими синцями під хоробливо запаленими очима” [13, с. 68]. Зовнішня оголеність людини стає лише тлом, на якому помітною є внутрішня оголеність – стан перебування в ситуації глухого кута, що варто розглядати як метафору існування більшості ув’язнених. Атмосфера “безгрунтянства” породжує в душах арештантів думку про те, що й попереднє життя (тобто життя на волі) також було позбавлене опори та гармонії, відображаючи в такий спосіб розрив між повнокровним буттям та його ерзацами. Після дворічного ув’язнення головний герой переконується, що тюремний світ – це так само важливий простір, можливо, навіть наступний етап, своєрідне продовження звичайного світу, проте він має важливу відмінність: існування в тюрмі вимагає набагато більшої сили волі, внутрішньої цілісності, а значить, може потрактовуватися як можливість віднайдення сенсу власного життя. У зв’язку з цим доречною є думка Ж.- П. Сартра: “...все те, що з нами трапляється, може розглядатися як шанс, тобто може з’явитися для нас як засіб реалізації цього буття” [157, с. 560].

“Межовість” буття українця розкривається і в романі “Людина біжить над прірвою”, у якому “закинутість” у дисгармонійний світ протікає під час Другої світової війни. “Безпритульність” особистості метафоризується в образах “чорної доби відчаю” [6, с. 7], “чорного хаосу” [6, с. 7], “космічної прірви” [6, с. 175], які розкривають невлаштованість, деструкцію цього світу. У такій ситуації Соломон – ідейний опонент головного героя Максима Колота – виголошує: “А ми? А де ж наш Єгипет, Максе?! Нема... Нема такого Єгипту, куди б можна втекти нам” [6, с. 22]. Війна, що в художньому світі твору ототожнюється з проявами хаосу, сприймається особистістю як наслідок занедбаності душі. Невпевненість, непрогнозованість майбутнього відображається в назві “Людина біжить над прірвою”, де біг над прірвою варто розцінювати як перманентний процес, що і передає унікальність буття Максима Колота.

Війна як основний фон, на якому відбуваються події зовнішнього світу та внутрішні колізії героя, уповні розкриває протікання його життя в ситуації “закинутості”. Вона оголює людську душу, залишаючи її без підтримки. У зв’язку з цим не всі витримують того тиску, а тому обирають найлегший шлях – непротивлення, який, у свою чергу, показує поступову втрату себе. Так, Максим Колот стає свідком мародерства рештків храму: “На руїнах шнирили люди. Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов щурі... Звідкілясь тягли... рештки риз і ряс, також – шматки мідяних і бронзових рурок (це ж бо рурки для самогонних апаратів!!)... Максим дивився на все те, й щемлива туга ссала його під ложечкою... І головне, що це ж усе недавні такі добропорядні, побожні, статечні люди... Тепер вони ворущаються, немов опановані екстазою

доруїнування зруйнованого, дикою, розпачливою жадобою грабунку. Так, ніби попустилися всі гальма й вони кинулися... робити те, про що нишком мріяли все життя” [6, с. 38]. Утім, у полі зору автора опиняються й інші люди, ті, що в атмосфері всезагальної втрати орієнтирів демонструють внутрішню негнучкість, а отже, підтверджують екзистенціалістський постулат про індетермінізм існування особистості. Яскравим прикладом повнокровного буття є фрагментарний образ баби Хацихи, яку Максим Колот знає з дитинства: “Найстатечніша, найтихіша й найпобожніша на всій 9-й сотні людина... Десь пройшли революції, але то не зачепило Хацихи й нічого для неї не змінило. Вона працювала – все життя, не розгинаючись... Вона була бідаком, що все пожертвував для ближніх своїх” [6, с. 40].

Осмислення І. Багряним ситуації “закинутості” супроводжується показом передумов її виникнення. Фактично, ідеться про процес позбавлення особистісного, того, що вирізняє людину з-поміж інших. Масова свідомість як феномен першої половини ХХ століття вперше була осмислена М. Гайдеггером у 1927 р. Трохи пізніше, а саме 1930 р., Х. Ортега-і-Гассет широко обґрунтував концепцію мас [141, с. 17]. Масова свідомість розкриває механізм поступового і наперед продуманого перетворення особистості на “гвинтик” у великій системі. Відтак процес девальвації людського начала стає важливою характеристикою доби. Не випадково в романах І. Багряного зустрічаємо образи “дірки від бублика”, “ганчірки”, “людішек”, “мотлоху”, що, у свою чергу, підтверджують тенденцію до дегуманізації світу. Так, серед найбільш “удячних” способів внутрішнього закріпачення можна розглянути спосіб продукування єдиного типу громадянина, що здобув назву “*homo soveticus*”. У романі “Людина біжить над прірвою” Соломон – один із реформаторів сучасної доби – виголошує монолог про другорядну роль особистості і приходиться до висновку про її зайвність та непотрібність: “...ми – це тільки уніфікована туманність. Іграшка... В макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... Ми не можемо протистояти знищенню і обертанню всього в пил <...> Людина нічого не може. Як не може нічого пісок великих пустель. Лише, як підніметься самум – пісок рухається стіною й засипає геть усе, і засипає сам себе. Безвільний пісок” [6, с. 45]. Своєрідним підсумком роздумів митця над проблемою обертання людини в ганчірку є слова Андрія Чумака – героя роману “Сад Гетсиманський”: “Це конвеєр безперервного процесу... – виробництва безвольних істот, конвеєр безперервного процесу знеосібнення людини, “розколювання” її психічно, розбирання людської душі, обертання людини в ніщо, в “дірку від бублика” [13, с. 228]. Відзначимо, що погляди І. Багряного на проблему поступового витіснення особистості, її розчинення у ворожому для неї світі виявилися суголосними загальноєвропейському письменству, у представників якого процес дегуманізації викликав неабияке занепокоєння. Приміром, актуалізація цього питання знайшла художнє втілення в антиутопії Дж. Орвела “1984” (1948), у якій передано сумну перспективу існування людини в недалекому майбутньому. Так, звертаючись до головного героя, О’Брайен, член внутрішньої партії, констатує: “Якщо ви людина, Уїнстоне, ви – остання людина. Ваш вид вимер... Ви розумієте, що ви один? Ви поза історією, ви не

існуєте” [143, с. 211].

У романістиці І. Багряного обмеження індивідуально-особистісного буття людини, яке у філософії екзистенціалізму виражається поняттям Dasein, безпосередньо пов’язується з проблемою існування в національному просторі. У творах він ототожнюється з автентичним, повнокровним життям героїв. У свідомості Максима Колота та Андрія Чумака національне вміщує в собі код народу, який в епоху чергового українського “безчасся” має врівноважувати внутрішній світ особистості. Не випадково роман “Людина біжить над прірвою” розпочинається обрядом хрещення новонародженої, ширше – приходом у цей світ, наперекір усьому, нової людини, ще одного представника родини Колотів: “...А вони хрестили дитину... Вони співали над чорним хаосом, над проваллям жаху, здичавіння, жорстокості й смерті” [6, с. 7]. Послідовний процес позбавлення українця національного розкриває колізію втрати власного ґрунту. У романах І. Багряного неможливість самоідентифікації породжує особливий стан буття людини-маргінала, що не втратила свого рідного коріння, утім, ще не призвичаїлася до чужого – штучно накинута. Існування в денаціоналізованому просторі співвідноситься з екзистенціалістським поняттям das Man, що, у свою чергу, розкриває неавтентичність буття особистості. Прагнення людини виборсатися з чужої культурної домінації сповнене пасток. Це спостерігаємо на прикладі долі Максимового товариша Миколи, повішеного німцями: він “своїм пензлем зухвало висловив прилюдно розпач і зневіру в “новоєвропейській” благословенній цивілізації, на прихід якої він колись чекав як на порятунок і пролог до воскресіння своєї нації” [6, с. 21–22].

Перешкоди, які стоять на шляху реалізації особистісного та національного буття, породжують у багрянівських героїв відчуття абсурдності світу, яке, згідно з А. Камю, є “розривом між людиною та її життям, актором та декораціями” [70, с. 225]. Зустріч особистості з ворожістю тоталітарної системи виникає в той момент, коли вона не може логічно пояснити ситуації того простору, у якому вона перебуває. Зазвичай після першого зіткнення багрянівських героїв із “нерозумним” світом вони прагнуть осмислити його в раціональних категоріях. Проте спроба подібного пояснення закінчується безуспішно: “Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні – що це грандіозна кампанія “очищення тилу” від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента...

Другі – що це кампанія “реконструкції людини”...

Треті – що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор.

Четверті – що це реставрація російської імперії, а щоб її зробити, треба поламати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П’яті – що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні...” [13, с. 135].

Зважаючи на зазначене, цілком виправданою бачиться думка Ю.

Бондаренка про те, що “абсурд колоніального суспільства багатовимірний, хоча його творців тільки двоє – держава-загарбник і поневолена людина. Обоє переживають страх один перед одним і в такому стані продукують потворні

форми” [23, с. 67]. Романи І. Багряного засвідчують, що найяскравішим виявом безглуздості тієї епохи є так званий ефект “ножиць”. Розкриваючи його зміст, митець говорить про розрив між провідними гаслами радянської доби і їх упровадженням у життя. У цьому контексті важливого значення набуває згадка про головний колір епохи – червоний: “Все-бо до відчаю руде в цей час, прямо й посередньо, формою й змістом <...> Малярі рятують той колір епохи, все підновлюють, а він рудіє знов... Так триває Сізіфове змагання малярів епохи, загрожуючи стати вічним, невиліковним, як тихе потьмарення розсудку” [5, с. 161].

Радянська система перебуває в постійному пошуку ворога – як “внутрішнього”, так і “зовнішнього”: “Вороги – це єретики, їх треба або наvertати на справжню віру шляхом проповіді, тобто пропаганди, або знищувати” [68, с. 260]. Мета такого процесу є простою: відволікти увагу громадян від дійсних справ, що відбуваються в середині держави, і замаскувати власні “огріхи”. Більше того, така практика дозволила виправдати ті “перегини” системи, до яких вона нібито змушена удаватися. У романах І. Багряного “полювання” на ворогів кваліфікується не як поодинокий випадок, а як системна політика, що набуває значних масштабів. Абсурдність цього процесу увиразнюється через роздуми Андрія Чумака: “Один – то може бути ворог народу. Два – може бути. Сто – може бути. Тисяча – теж може бути. Але сотні тисяч! Але мільйони!!! То вже не вороги народу. То є народ!” [13, с. 183]. Письменник простежує механізм “створення” окремого прошарку – ворогів народу, а також фабрикування та організацію карних справ нашвидкуруч. Так, один із слідчих ставить Андрія Чумака перед фактом: “Поставлю тобі альтернативу – визнати, що ти рідний брат Миколи Романова, і ти визнаєш, незважаючи на абсурдність такого закиду” [13, с. 299]. Виявляється, що і таке обвинувачення не є межею винахідливості енкаведистів. Приміром, “Бунчук признався в приналежності до терористичної організації фізкультурників, яка мала на меті вбити секретаря КП(б)У Косіора” [13, с. 145]; “Дахно... був знаменитий тим, що сидів у тюрмі як представник нової, винайдені в НКВД, окремої нації, нації... вегетаріанців” [13, с. 357]; “інтелігентний Ганс... сидів ось тут за Адольфа Гітлера й репрезентував фашизм” [13, с. 353]. Підсумовуючи, І. Багряний говорить, що категорія ворогів народу конкретизується: “Вони терористи, шпигуни, повстанці, диверсанти, шкідники, керівники контрреволюційних організацій тощо” [13, с. 113]. Як не парадоксально, але серед ув’язнених перебуває інженер Н – автор проекту цієї тюрми: “На ньому повторилася практика древньоєгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови” [13, с. 78].

Абсурдність сприйняття навколишнього середовища поглиблюється в той момент, коли багрянівські герої починають відчувати себе зайвими на рідній землі, яка стає чужою. У романі “Сад Гетсиманський” опозиція “свій – чужий” демонструється на прикладах антропонімів, що відзначаються російською маркованістю. Не випадковим бачиться той факт, що письменник навмисне протиставляє два імені – Яков / Яків, що, на перший погляд, відрізняються лише фонетичним оформленням. Насправді, вони позначають представників

різних націй: “І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простяцькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль...)” [13, с. 6]. Російськими є і прізвища слідчих (Нечаєва, Сергєєв, Великін, Сафигін), які доповнюються іншим – Фрей: “Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов’янські, певніше, російські” [13, с. 178]. Властиво, що у творі письменник удається до конкретизації поняття “чужорідність”: чужим є той, хто говорить російською мовою, яка не є його рідною. Це підкреслюється на прикладі енкаведиста Донця, який, за його словами, походить із козацького роду: “З цієї мови, енергійної і карбованої, з мови загарбників його землі, Андрій відчув, що перед ним сидить непересічний, глибоко певний себе робітник “органів революційної законності” [13, с. 297].

У романі “Людина біжить над прірвою” постає образ чужинця як сіяча розбрату та творця хаосу. Таким є Соломон, який випадково опинився на святкуванні народження Максимової доньки. Письменник зауважує: “Усі були тут близькі й рідні, лише Соломон – чужий. Він не належав до роду” [6, с. 12]. Таким чином, поняття “свого” визначається належністю до єдиної сім’ї, ширше – українського народу, для якого характерна спільна культурна домінація.

“Чужорідність” розкривається і через колізію, що виникає між сільською й урбаністичною культурами. Для етнічного українця природнішою є перша, натомість радянська влада штучно прищепила міську, яка і визначила спосіб буття людини-маргінала: “З мови, з інтонації, з жестів Андрій бачить, що ці обдерті й замурзані робітники здебільша ще селяни, що це зовсім свіжі, скороспечені представники українського пролетаріату” [13, с. 47]. Тому митця цікавить процес “переведення” українця у групу зручного радянського громадянина. За словами О. Шугая, творчість І. Багряного можна інтерпретувати як “висвітлення буття *homo sapiens*, що мав знайти вінець власного переродження в широковідомій назві *homo soveticus*” [231, с. 8]. Письменник послідовно утверджує власну концепцію, згідно з якою радянська епоха – це не черговий виток в історії, а штучно накинута доба. Щоб підтвердити цю думку, І. Багрянний в уста одного з героїв укладає слова, що стали шокуючим відкриттям для більшості людей: “Людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору” [13, с. 139– 140].

У багрянівських романах “закинутість” у дисгармонійне середовище по-різному сприймається людьми. Для одних – це метафора глухого кута, безвихідь, що дозволяє людині виправдовуватися в неспроможності протистояти. Для інших – ситуація, що побільшує шанси пізнати самого себе та власні “межі” або ствердити, що людина вільна у своєму праві обирати свій неповторний спосіб існування. Багрянівські герої активно шукають відповіді на те, що таке “безпритульність” українця. Максим Колот та Андрій Чумак не несуть певного наперед визначеного погляду. Принаймні наближення до розуміння феномена “людини без ґрунту” відбувається поступово, паралельно із внутрішніми змінами, колізіями, які, безперечно, є супутниками тих, хто

пізнає себе та навколишній світ. Наприклад, роман “Людина біжить над прірвою” будується як очний / заочний діалог професора філософії Соломона та його учня в минулому Максима Колота. Зрештою, роздуми над проблемою людської “безпритульності” обертаються навколо питання: що є людина і що є світ? Соломон виходить із того, що особистість – це туманна фікція: “У всесвіті від віків іде космічне змагання космічних чисел, космічних величин... І от у цьому змаганні чисел ми є ніщо, нікчемний пил” [6, с. 45]. Відтак і людська доля визначена наперед чимось вищим (у його розумінні – сильнішим): “Світ озвірів не тому, що він озвірів, а тому, що він такий за своєю природою. Тепер ось він лише зітер свій грим, а чи здер машкару й оголилась страшна нагота брехні, нікчемності й підлоти” [6, с. 47]. “Модерна” Соломонова філософія виправдовує ницість людини, яка будь-що-будь прагне зберегти життя, навіть ідучи по головах інших. Одне слово, ми приречені виживати, утрачаючи при цьому людське. Фактично, розставляючи крапки в питанні місця особистості у ворожому світі, він знімає відповідальність за деструкцію, творцем якої безпосередньо є людина.

На переконання Соломонового опонента Максима Колота, “закинутість” варто розглядати як доволі очікуваний і прогнозований стан, з огляду на ті підміни життєвих цінностей, які відбуваються в цю епоху: “Максим мав... таємницю про те, що людські голови замотеличила велика неправда. І головне – неправда в тому, що Бог захотів крові, захотів баранини... Чому це Масака мусить бути вбивцею? Чому це так йому прирекли?” [6, с. 37]. За Максимовою логікою, світ постає як суцільна брехня, як межа, за яку людина не здатна сягнути: “Хтось украв істину й завдав свій тон від самого початку всіх початків! Хтось конче потребує, щоб люди різали й убивали один одного. В ім’я чого? В ім’я “свого”, привласненого собі й задобрюваного Бога. І тепер ясно й очевидно – вище свого малого розуміння найвищої мудрості людина ніяк сягнути не може! Ось це і є межа. Межа людських усіх стремлінь до божеських висот” [6, с. 38]. Головний герой розуміє, що існування особистості в дисгармонійному світі визначається не як існування речі-серед-інших-речей, що розкриває поняття *das Man*, а як буття у світі, причетність до долі якого вона відчуває. Ж.-П. Сартр у зв’язку з цим констатував: “Я закинутий у світ... я відчуваю себе самотнім, без допомоги, включеним у світ, за який несу повну відповідальність, не в змозі позбутися її хоча б на мить” [157, с. 559].

У романі “Сад Гетсиманський” середовище як уособлення неправди доповнюється й іншими характеристиками, які доводять, що воно сповнене буттєвих пасток. Передусім це усвідомлення того, що світ постає як символ зради. Використовуючи біблійний мотив зради, що обертається навколо легенд про Каїна та Авеля та про Ісусового учня Юду, І. Багрянний показує, що існує перспектива зради не тільки від “чужого”, але і від близької людини: “На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн підняв Авеля на вила... “Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?! – так завжди кричало серце дитяче” [13, с. 19]. Андрієва свідомість, шукаючи відповіді на це питання, актуалізує дитячі спогади, коли брати “присягалися всім своїм еством любити добро й ненавидіти зло, бути вірними, бути дружними, щоб ніхто нікого з них не міг отак

розп'ясти" [13, с. 21]. У хвилини найбільших внутрішніх колізій саме віра героя у єдність Чумакової родини стає тією опорою, що не дозволяє йому перетворитися на безвольну особистість. Разом із цим у концепції всього роману утверджується погляд на людину як суверенного законодавця власного буття: "Людина – це найвеличніша з усіх істот" [13, с. 244].

Таким чином, романістика І. Багряного віддзеркалює характерну для європейської думки тенденцію в осмисленні домінуючих категорій свободи та смерті, на які проєктуються інші екзистенціалістські мотиви, серед яких – "закинутість" людини в дисгармонійне середовище. Якщо для західноєвропейських інтелектуалів це поняття еквівалентне перебуванню особи під владою детермінованого світу, то в українського митця воно коригується відповідно до перипетій, пов'язаних з утвердженням тоталітарного режиму, що мислиться, у свою чергу, як наступний етап "безчасся" національної історії. Актуалізація в романістиці І. Багряного мотиву "закинутості", який метафоризується в назвах "безгрунтянство", "безпритульність", "скитальство", розкриває "межову ситуацію", у якій знаходяться його герої. Тюрма та Друга світова війна виступають тим тлом, на якому відбувається падіння в неавтентичне існування, оскільки вони виривають людину зі звичного, убезпеченого середовища. Утім, багрянівські герої усвідомлюють, що "закинутість" не є предметом для розпачу та зневіри. Радше, її варто інтерпретувати як шанс самовизначення та самоконституювання, що розкривається в екзистенціалістському понятті Dasein.

3. 2. Герої І. Багряного в "межових ситуаціях"

Відчуття "закинутості" як один з етапів протікання людського існування безпосередньо корелюється з "негативними" обставинами, у яких доводиться перебувати особистості. Загальновідомо, що теоретичне обґрунтування ролі "межових ситуацій" у процесі самопроєктування належить К. Ясперсу. На його думку, існування людини найчастіше проходить у несприятливій атмосфері, яка заважає їй жити спокійно, урівноважено та прогнозовано. У світі спровокованих цінностей та філістерського щастя особистість будь-що-будь намагається попередити досвід "межових ситуацій", у такий спосіб забезпечивши собі стабільність буття. Утім, затримати або запобігти їм неможливо, оскільки справжній сенс та пафос людського існування розкривається під час "негативних" станів. Художнє втілення цього постулату спостерігаємо в романі А. Камю "Чума", у якому чума усвідомлюється як "межова ситуація": "Сьогодні звичайна річ бачити, як люди працюють від рання до смеркання і як потім за грою в карти... гайнують час, що їм лишився на життя. Та все ж є такі міста й краї, де люди здогадуються про існування чогось іншого" [71, с. 119].

На перший погляд, цей різновид буттєвих пасток передає ненадійність, розлам колись цілісного середовища. "Межовість" оприявнює те "ніщо", яке

відділяє людину від її несправжньої сутності. Відтак поступово виявляється екзистенція (за екзистенціалістською термінологією, “inter-esse” – “буття-між”), що оприявнюється виключно в ситуації. За К. Ясперсом, “те, як особистість відчуває свій крах, лежить в основі того, ким вона стане” [235, с. 25]. Зазвичай, сприйняття “негативної” ситуації обертається навколо двох позицій – прагнення відмежуватися від неї, відсунути її на якомога довший термін або усвідомити її. Екзистенціалісти стверджують, що людина, яка обрала першу позицію, існує неавтентично, її життя – видимість, самозаспокійливий ерзац. Натомість друга позиція відображає повноту особистісного самоконституювання, наповнення свого існування смыслом. Згідно з К. Ясперсом, досвід “межових ситуацій” є складником фундаментального людського проекту: “Усвідомлюючи свою свободу, людина хоче стати тим, ким вона може і повинна стати” [237, с. 452].

Безпосереднє втілення “межовості” індивідуально-особистісного буття заявлене в симптоматичних назвах багрянівських романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський”, у яких, відповідно, метафора “бігу над прірвою” стає еквівалентною процесу протікання життя в несприятливих умовах, а топос “сад Гетсиманський” викликає алузії зі Святим Письмом.

Аналізуючи простір авторського сприйняття “негативних” ситуацій, можемо з великою долею ймовірності стверджувати, що письменник художньо оприявнює три рівні людського існування: повсякденне середовище (“воля”), “виштовхування” з “уречевленого” світу (буття в ситуації війни та ув’язнення) та оприявнення власної екзистенції (“буття-до-смерті”). До зустрічі з випробуваннями герої романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” Максим Колот та Андрій Чумак перебувають на “волі”, згадки про яку у творах незначні: зазвичай, вони постають із їхніх спогадів. І. Багрянний зосереджує увагу на інших рівнях існування, у такий спосіб визначаючи їх пріоритетність у процесі становлення особистості. “Воля” у свідомості більшості корелюється із щасливим, безтурботним життям, що мислиться як сталість у порівнянні з непрогнозованістю “негативних” ситуацій. Можливо, саме тому арешт, що символічно співвідноситься з переведенням людини до потойбіччя, змушує Андрія Чумака подивитися на світ ще раз: “Андрій надивлявся на світ. Перед тим, як покинути його, може, назавжди, він жадібно дивився на все навколо, намагаючись все зафіксувати, відкласти в клітинах мозку, щоб потім пам’ятати, яка ж була та “воля”, який же був той світ, в якому для нього забракло місця” [13, с. 39]. Таким чином, повсякденність на початку шляху героя сприймається як своєрідна “межа”, за якою – “ніщо”. Утім, саме перебування в “негативній” ситуації розкриває перед ним справжню суть цієї “волі”, що, як не парадоксально, загрожує людині у її прагненні пізнати себе та навколишню дійсність. Фактично, ця перешкода стоїть на шляху самотворення особистості як процесу наповнення життя сенсом.

Художня логіка романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” демонструє можливість реалізації фундаментального проекту виключно під час “виштовхування”. Війна та тюрма як безпосередні прояви “негативної” ситуації окреслюють “межі” існування героїв, що співвідносяться

з уявленнями про такий онтологічний феномен, як “ніщо”. Цим може пояснюватися своєрідне передчуття Андрієм Чумаком наближення випробувань: “Прийде час, і він усе визнає і всього спробує!.. Взнає... вартість самому собі...” [13, с. 123]. Активізація роздумів багрянівських героїв над проблемою екзистенції відбувається в конкретній ситуації їхнього життя. Відтак перед читачем розгортаються рефлексії не теоретиків, що доволі відсторонено досліджують питання людини взагалі, а людей, яких безпосередньо захоплює “межова ситуація”. У цій атмосфері багрянівські герої починають задумуватися над власною екзистенцією.

Зосередження на власному внутрішньому світі передається в романах метафорою “зазирання”, що набуває полісемантичного змісту. Окрім метафізичного виходу за “межі” означуваної реальності, вона символізує активне зацікавлення своїм буттям: “Максим навіть не дивився, куди його ведуть. Не цікавився деталями, бо основне він знав. Він дивився в себе внутрішнім зором” [6, с.76]. Осмислюючи ситуацію арешту та ув’язнення, герої прагнуть раціонально усвідомити такі питання: чому відбувається випробування, чому воно відбувається саме з ними, чи вдасться їм звільнитися по “смерті”? Пошук відповідей і становить процес поступового оприявлення екзистенції.

Своєрідним каталізатором рефлексій багрянівських героїв виступає самотність. Художній світ обох романів розкриває складність цього онтологічного феномена, який постає в кількох вимірах. Війна та ув’язнення загострюють в людині відчуття самотності, еквівалентом якої є пустка. Так, Максим Колот сприймає навколишнє середовище, спустошене останніми подіями, як уособлення хаосу: “Все розтрито і обернено в дим – усе, на чому та душа трималася. Віра його в цілий світ розлетілася на порох” [6, с. 13]. У ситуації всезагальної “безпритульності” герой прагне віднайти розраду в підтримці іншої людини. Не випадково на хрестини доньки він запрошує колишнього вчителя Соломона: “Душа ж потребує собі рівних, щоб у часи критичні черпати собі силу з їхньої сили, щоб кріпити себе снагою душі іншої. Чи не тому й опинився тут Соломон, приведений Максимом із зруйнованих вулиць?” [6, с. 12]. Проте, прагнучи знайти підтримку в Іншому, багрянівський герой наштотується на його індиферентність. Найбільш самотнім він відчуває себе в натовпі, тому приречений залишатися наодинці зі своїм буттям: “Байдужий і холодний, до краю втомлений, без надій і без віри, він провів ніч сам на сам із своїми понурими думами... Пішов знову геть за місто... І день провів десь сам із собою” [6, с. 65].

Художнє втілення екзистенціалістського “буття-наодинці-із-собою” спостерігаємо під час перебування Андрія Чумака в цілковитій ізоляції, коли “20 днів... забезпечені за вами, належать вам, тільки вам” [13, с. 262]. Як не парадоксально, але ізоляція в карцері мобілізує внутрішні сили в’язня: “Яке це щастя і яка це все-таки розкіш – карцер! Два метри вздовж, півтора метри впоперек – такий собі кам’яний мішок, без вікна, без ліжка і без ніякої вентиляції, але й без слідчого!.. Тут можна сидіти – безконечно сидіти, відпочивати душею і тілом і безконечно думати, думати, думати і мріяти. А

головне – нічого не чути і нічого не бачити... Тиші ж, і спокою, та цієї самоти досить, щоб ожити душею” [13, с. 262]. Перебування наодинці із власним існуванням трансформується в особливий і, без сумніву, найвищий вимір метафізичної самотності героїв – богозалишеність, що поглиблює стан утрати чогось життєво важливого. Цілком доречними в цьому плані є слова з роману “Людина біжить над прірвою”, узяті з Євангелія від Матвія: “Боже, Боже, чому ж ти мене покинув?”. За Святим Письмом, так звертався Ісус Христос до Господа під час наближення смерті. Євангельський текст художньо проектується на ситуації найбільших потрясінь багряннівських героїв, породжуючи в такий спосіб певний асоціативний зв’язок між давноминулими подіями, описаними в Новому Заповіті, та перипетіями першої половини ХХ століття. Проте, на переконання Максима Колота, “Він (Ісус Христос) мав усе-таки до кого гукати... А от він... не має. Щодо заступництва, то в нього не було нікого. Н і к о г о!” [13, с. 315]. У свідомості героїв Бог – квінтесенція всезнання та джерело їхнього підґрунтя, відповідно, його втрата – втрата частини себе. Утім, пошук внутрішніх орієнтирів показує їм іншу перспективу – витворити “божеське” в собі, що набуде планетарної значущості. Не випадково в романі “Людина біжить над прірвою” постає образ людинобога [6, с. 316].

Отже, самотність у художньому просторі І. Багряного мислиться не як предмет для розпачу, а насамперед як крок до розкриття людської екзистенції, яка оприявнюється в “межових ситуаціях”.

Екзистенціалістська модель, будучи глибоко закоріненою в міфологічних уявленнях про ініціацію, розкриває перед людиною шлях самонаповнення життя сенсом, яке відбувається виключно в “негативних” станах. Основні етапи “закинутості”, ізоляції, “тимчасової смерті” та “відродження” в новому особистісному статусі виразно демонструють особливу роль випробувань для реальності індивіда. Натомість прагнення відмежуватися від такої перспективи визначає його існування як неповноцінне. Соломон, полемізуючи з Максимом Колотом на предмет того, чи варто жити, зазначає: “Пощо обертатися в пил з муками, коли можна без?” [6, с. 45]. Одне слово, герой окреслює важливу проблему співвідношення щастя як стану, позбавленого потрясінь, та потенційних випробувань, пов’язаних із найвищим буттєвим рівнем – наближенням до смерті. Зрештою, життя людини, зануреної в повсякденність, також не забезпечене від пасток. Художню ілюстрацію цієї тези спостерігаємо в символічному епізоді, що постає зі спогадів дитинства Андрія Чумака: “То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими і, напевно, гарно там бавляться... Ті метелики, напевно, щасливі в такому дивнім, у такому пишнім палаці... І от їх випускають... Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали крильця в пишньому палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві” [13, с. 23]. У зв’язку з цим можемо констатувати, що багряннівські романи розкривають своєрідну приреченість людини на випробування, які, окрім мук, приносять відчуття оновлення. Цим мають пояснюватися роздуми письменника в романі “Людина біжить над прірвою”: “Я буду вмирати, та поки моє серце в мені, я буду шукати шляхів до іншого

серця, сповнений великої віри в неспалиму купину людської любові, дружби й братерства – братерства приречених на великі страждання, але й на велику, на безумну радість – радість тріумфу над смертю, над злом, над чадом вічної тьми й загибелі” [6, с. 366].

У творах І. Багряного мотив “межової ситуації” знаходить художнє вираження в метафорах “бігу над прірвою” та “ходіння по модерному пеклу”, що підкреслюють ініціаційний шлях героїв, які перебувають у пошуках нових цінностей, ширше – людської самості. Нестабільність їхнього існування відкриває перед ними перспективу випробувань, яка супроводжується образами “третіх півнів”, “чаші”, що усвідомлюються як провісники майбутніх мук. “Межова ситуація”, вириваючи особистість з “анонімного” стану, оприявнює не лише зовнішні прояви хаосу (війна, ув’язнення тощо), але й внутрішні колізії, пов’язані передусім із метафізичним прозрінням. Приміром, у романі “Людина біжить над прірвою” війна, що мислиться як символ нестабільності, розкриває справжню суть “негативної” ситуації, яка безпосередньо впливає на індивіда: “І в цім заслуга війни – вона оголює і урухомлює правду. А та правда – вона й є в тезі про пісок пустель. Підхоплені самумом, піщинки стають, нарешті, собою, виявляючи свої властивості... свою суть – без пропагандивного блуду” [6, с. 46].

В обох творах арешт та ув’язнення стають черговим етапом “межовості” людини, на яку накладаються міфологічні уявлення про перебування особистості в іншому світі як певну передумову ініціації. Потойбіччя кореспондує з образами “ніщо”, “льоху”, “наступного кола пекла”. Символічне перенесення героїв до іншого світу простежуємо в романі “Людина біжить над прірвою”: “Вони пішли в темряву” [6, с. 73]. У зв’язку з цим цілком умотивованим бачиться той факт, що І. Багряний зосереджує увагу на стані людей під час “виходу” з підземелля: “Люди не встигали вилізти з-під землі, як їх брали попід руки й ставили щільно по чотири... А люди все вилазили й вилазили з-під землі, очманілі, почаділі. Деякі тут же й падали, вийшовши з льоху не своїми ногами, а будучи винесені лавиною” [6, с. 227]. Отже, не всі витримують акт “посвяченості”, а виключно сильні постаті, якими є Максим Колот та Андрій Чумак. Аби наголосити на перипетіях їхнього попереднього життя, письменник удається до ретроспекцій, із яких видно, що вони “загартовані” “межовими ситуаціями”. Обидва – репресовані, а пізніше й ув’язнені в радянські концтабори, де, очевидно, доводилося боротися за себе. Утім, новий арешт максимально наближує їхнє життя до “межі”. Як виявляється, фізичні тортури є лише частиною “роботи” з ув’язненим: “Удар ребристою палицею... по обличчю і одночасовий чийсь удар ногою під коліна звалили Андрія на підлогу... Слідчі й “футболісти” кричали від азарту й злоби, а Андрій кричав від гніву і болю. Тепер удари були болючішими незрівнянно, бо приходилися по вже набитому тілу, по синцях, по напухлих м’язах” [13, с. 190]. Набагато дієвішими стають психологічні методи боротьби: “Слідчі, видно, врахували, що до людей Андрієвого складу вигідніше застосовувати моральний, психологічний тиск, аніж просте биття” [13, с. 246]. Наприклад, після чергового допиту головний герой дошукується відповіді на питання, яка

роль “конвеєра”: “Мабуть, для того винайдено “конвеєр”, щоб поставити все на своє місце. Може, на цьому позначився перст Божий, щоб узнати, чого варті ті, що створені по образу і подобию Божому?” [13, с. 244].

У романі “Людина біжить над прірвою” апофеозом випробувань Максима Колота є розполовиненість, що можна розглядати як наслідок невпинного “бігу над прірвою”. Як не дивно, але в цьому стані, близькому до забуття, героєві вдається консолідувати внутрішній ресурс: “І стало вже їх двоє, – Максим чітко відчув, як душа роздвоїлася і стало їх двоє. Один лежав безсило й збайдужіло, а другий звівся й закипів гнівом” [6, с. 259].

Одним з етапів “межової ситуації” є страждання, погляди на яке багато в чому співвідносяться з ініціаційними процесами, під дією яких людина зазнає істотних внутрішніх метаморфоз. Згідно з екзистенціалістською концепцією, переживання цього буттєвого феномена розкриває перед особою шлях до самості та можливості пізнати себе в екстремальному стані. У романістиці І. Багряного роздуми над мотивом страждання як одного з найвищих онтологічних рівнів оприявнюються і через використання біблійних сюжетів, що у християнській традиції корелюються з перенесенням мук (як духовних, так і фізичних). Перед читачем постають образи Авраама та Ісаака із Книги Буття, Ісуса Христа, саду Гетсиманського як місця страждань Месії перед розп’яттям. Проте, на наше переконання, актуалізуючи у творах біблійні сюжети, І. Багрянний далекий від думки буквально продублювати їх зміст у власних романах. Швидше залучення цих світових образів та метафор варто інтерпретувати як спробу абстрагуватися від конкретики та вийти на філософський рівень у пізнанні людиною себе та навколишнього світу. Власне, про це йдеться в листі І. Багряного до Розалії Винниченко, що сприяє глибшому розумінню характеру авторського використання вище наведених образів: “Тепер щодо назви: мені чомусь хочеться, щоби французьке видання цієї книги мало іншу назву, а саме – “Брат”... Чомусь мені здається, що така біблійна назва, як “Сад Гетсиманський” шкодитиме книзі, як титул, що не мобілізуватиме уваги французького читача” [8, с. 179].

Варто наголосити, що багрянівські герої не поділяють філософію непротивлення, споглядання, оскільки вони утверджують активну позицію, що полягає в боротьбі за розкриття в собі людського. У романі “Сад Гетсиманський” письменник у такий спосіб окреслює життєве кредо Андрія Чумака: “Андрій належав до тих, що, потрапивши в критичну ситуацію, в стан аварійний, не замружують ніколи очей, а сприймають все “в зрячку”, хочуть все бачити, обмацати, перевірити, спробувати, йдуть небезпеці назустріч” [13, с. 58]. Близькою є і рецепція “негативного” стану Максимом Колотом: “Чи молився Максим про чашу? Не знати. Мабуть, ні” [6, с. 65]. Таким чином, багрянівські герої сприймають випробування не як предмет для розпачу або споглядання, а як шанс досягти іншого – вищого буттєвого рівня, який сприяє засвоєнню нового особистісного статусу.

Концептуального значення у творі “Людина біжить над прірвою” набуває епізод, пов’язаний із фрескою в соборі, на яку дивиться Максим Колот: “Зокрема ж, його полонив один – той, із зображенням малого ягнятка, що його

тягне янгол з вогненным мечем на заріз до бородатого дядька Авраама <...> Авраам колов Ісаака, лежачи в ямі догори ногами” [6, с. 29–30]. Із роману дізнаємося, що саме цей витвір мистецтва найбільше захоплював героя, коли той був ще школярем. У сприйнятті малого Максима Ісаак постає як справжній християнин, що свідомий своєї жертвовної участі, оскільки виразно демонструє непротивлення обставинам. Утім, після тридцяти років існування герої переосмислює цей біблійний епізод: “Тепер він дивився на все те, власне, на ту фреску, з зовсім нової позиції, бо ж він тепер дивився не вгору, а вниз, де й Авраам, і янгол, і ягнятко – все те копошилося догори ногами, стояло в ямі сторч головою. Лише Ісаак опинився в зручній позиції – перейшов із пасивної оборони в наступ, наступаючи згори на батька Авраама та янгола” [6, с. 32]. Отже, цей момент демонструє трансформацію поглядів Максима Колота на реакцію людини в екстремальних умовах: від неможливості оскаржувати дійсність, ширше – випробування, дані Богом, до необхідності боротися за власну ситуацію, під час якої і визначається його майбутнє. За логікою багрянівського героя, усвідомлення особистістю себе як законодавця життя – вирішальний крок до розкриття унікальності буття кожного. Пафос цього епізоду викликає в уяві читача певний асоціативний зв’язок з іншим біблійним текстом, а саме із Книгою Йова. Згідно з нею, праведний Йов був матеріально забезпеченою людиною, мав родину, але водночас усе втратив. У такий спосіб показано “виштовхування” особистості зі світу повсякденності. По суті, випробування, які випадають на долю Йова, розкривають ситуацію людини, яка має обрати або філософію непротивлення, або боротьбу. Зрештою, другу позицію обстоюють багрянівські герої. Розуміючи значення випробувань для самостановлення, вони свідомі власного вибору: “І от тепер на нас поросте “чортополох”. Та над нами, потім, після “чортополоху”, виросте щось інше і той “чортополох” виглушить. А над ними нічого, крім чортополоху, ніколи, ніколи вже не виросте” [13, с. 141–142]. У цьому контексті муки Андрія Чумака та Максима Колота тісно пов’язуються зі стражданнями всього народу, розкриваючи в такий спосіб, з одного боку, співвідношення особистісної та національної ініціативи, а з другого боку – катарсису: “Я частка всіх приречених і говорити в множині – це моє право, таке саме природне, як буде природною перспектива гнити нам всім укупі й жити соками “чортополох” товариша Вишинського” [6, с. 182].

У романістиці І. Багряного послідовне утвердження унікальності екстремальних умов, у які потрапляють герої, виразно оприявнює три рівні людського існування: повсякденність (“буття-серед-речей”), “виштовхування” з неавтентичного середовища (“буття-у-світі”) та реалізація самості (“буття-до-смерті”). Згідно з екзистенціалістськими уявленнями, останній є найвищим, оскільки становить безпосередню загрозу життю особистості. У зв’язку з цим О. Більнов, досліджуючи вплив цього феномена на існування людини, наголосив: “Якщо раніше говорилося, що перебування-в-межовій-ситуації (das In-der-Grenzsituation-stehn) та існування є одним цілим, то зараз це можна підсилити: існування означає перебування перед лицем смерті” [22, с. 137].

Відзначимо, що у свідомості Максима Колота та Андрія Чумака ця найвища буттєва можливість постає не як віддалена в часі перспектива, а як визначальний складник самого життя. Певно, цим має пояснюватися своєрідне відчуття “розлитості” смерті у світі. Художнє втілення цієї тези спостерігаємо в романі “Людина біжить над прірвою”, де наближення до “межі” мислиться як перманентний процес, тло, на якому і протікає існування: “Це прірва, над якою опинилися серця мільйонів людських істот” [6, с. 50]. Ця “розімкненість” “негативної” ситуації в самій реальності дозволяє Максиму Колоту відчути “не уявно-поетичну, а справжнісіньку, прозаїчну й гидку смерть” [6, с. 307]. На особливу увагу читача заслуговує епізод, пов’язаний із підготовкою до розстрілу “колони смертників”: “Максим пережив смерть рельєфно й виразно ще до того, як мала б та команда бути, і вже чекав на неї спокійно. Він зосередив усю свою волю на тій останній банальній сцені, що ось мала відбутися, як фінал усього його життя... Проте з літератури прийшов і бринів рефреном рядок із “Галілея” Плужника: “... І на в’язах мулько голові”. Дійсно, це геніально сказано: “мулько”. Навіть уже не моторошно, а “мулько” [6, с. 80]. Таким чином, переживання людиною усіх “негативних” станів, смерті зокрема, і визначає унікальність буття кожного. Власне, про це йдеться в романі Ж.-П Сартра, що має симптоматичну назву “Нудота”: “Існування не така штука, яку можна здалеку досягнути: треба, щоб воно вас зненацька захопило в свій полон, усією вагою навалилося на ваше серце здоровою неповорушною істотою” [160, с. 137].

Безперечно, смерть як виключна обставина змушує багрянівських героїв замислитися над своїм буттям, що поступово починає вислизати від них. Під час цієї “негативної” ситуації існування людини наближається до своєї “межі”, що, у свою чергу, викликає страх перед кінечністю власного буття. Наприклад, у романі “Людина біжить над прірвою” автор удається до змалювання атмосфери жаху, що охоплює арештантів під час чергового виклику до слідчого: “До Максимової свідомості доходило все, що відбувалося, доходили навіть жах і нудьга людей, що з кожним таким викликом і поворотом все наростали і наростали: жах наростав у тих, що чекали смерті, а нудьга в тих, що вже чергу відбули” [6, с. 118]. Зрештою, відчуття страху є наслідком “недосконалої” людської природи, пов’язаної із фізичною неможливістю зазирнути за “межу”. На перший погляд, смерть іншого має виразно демонструвати перспективу власної кінечності: “Біля великої димлячої воронки лежав навзнік із простреленою головою той рябий, подзьобаний віспою солдат “Окремої Червонопрапорної” <...> На Максима це справило тяжке, невимовно тяжке враження” [6, с. 208–209]. Утім, як видно з цього епізоду, чужа смерть залишається чужою, хоча, поза всяким сумнівом, викликає співчуття, якого потребує не сам померлий, а його близькі. Кардинального впливу на реальність іншої людини вона не має. У цьому контексті цілком справедливим бачиться зауваження М. Гайдеггера: “Ніхто не може зняти з іншого його смерті. Певно, хтось здатен піти за іншого на смерть... А така смерть за... не може передбачати, що з іншого... буде знята його смерть” [197, с. 240]. Багрянівські герої далекі від думки сприймати загибель як факт. Загалом їх цікавить не

фізична смерть як певна неминучість, а стан під час наближення до “ніщо” як перманентний процес. У цьому плані багрянівське сприйняття кінцевої можливості співвідноситься з міфологічними уявленнями про “тимчасову смерть”. Перспектива фізичної загибелі взагалі втрачає будь-яке значення. Єдино важливим є те, як людина реагує на ситуацію “буття-до-смерті”:

“Психологія “умирання” дає відомості скоріше про “життя” “помираючого”, ніж про саме помирання” [197, с. 247]. Передусім ідеться про набуття людиною нового статусу, який і є досягненням автентичного способу існування.

У романах І. Багряного можливість ухилитися від досвіду останньої “негативної” ситуації обертається щонайменше навколо трьох способів. Зазвичай, подібне відмежування викликане страхом перед тортурами. Ця думка виразняється в романі “Сад Гетсиманський” на прикладі Приходька, який погоджується з усіма обвинуваченнями, підписує “двохсотку”, у такий спосіб обираючи легшу кару – ув’язнення. Проте людина і гадки не має, що конкретний двадцятип’ятирічний термін у концтаборі перетворюється на довічний, що виходу зі світу радянського ГУЛАГу не існує. Своєрідною спробою ухилитися від неймовірних фізичних та психологічних тортур є суїцид. Принаймні в одному із фрагментів зазначається, що Андрій Чумак “уперто думав про самогубство. Це стало ідеєю фікс, яка його переслідувала вдень і вночі” [13, с. 494]. У цьому випадку суїцид трактується як легша смерть, проте це так само завершення людського буття. І врешті-решт вихід за “межі” світу страждань забезпечується через убивство як припинення тортур. Наприклад, у романі “Людина біжить над прірвою” саме ця позиція є предметом посиленої уваги Максима Колота: “Тоскно бриніла якась чужа, химерна, явно безглузда думка... – думка про “рідну кулю”, цебто про кулю з рідної руки” [6, с. 61]. Отже, багрянівські романи хоча й окреслюють своєрідні способи виходу зі стану потенційної загибелі, проте передають безперспективність подібних прагнень. Ситуація кінченості існування стає тим замкнутим колом, у якому приречена перебувати людина, реалізуючи в такий спосіб індивідуально-особистісний проект.

Танатологічний досвід, пов’язаний передусім зі спогляданням загибелі інших, виявляється недостатнім, ба більше, непотрібним під час своєї “негативної” ситуації, відбиваючи в такий спосіб розрив між чужим буттям та власним. Ці роздуми знаходять безпосереднє вираження в гайдеггівській тезі: “Смерть завжди моя” [197, с. 240]. У романах І. Багряного в’язниця (ширше – катівня) символізує безпосередні прояви людської кінченості. Прикметно, що перед очима Андрія Чумака гинуть інші ув’язнені – Ягельський, Головченко. Утім, цей психологічний тиск є мінімальним у порівнянні із ситуаціями, у яких перебуває герой. Під час допитів, що, по суті, розкривають “буття-до-смерті”, ув’язнений наголошує: “Не страшно вмерти привселюдно, лише страшно умирати, задавленому нишком в темних закамарках, десь у льосі, ізольованому від світу, без свідків, де твоя смерть навіки лишиться таємницею” [13, с. 312]. Ці роздуми Андрія Чумака розкривають суть тоталітарного світу, у якому знецінюється не лише людське життя, але й смерть. Тому-то у свідомості героя постає образ людини-тіні, позбавленої як теперішнього, так і майбутнього.

Відзначимо, що в романах І. Багряного перманентне наближення Максима Колоота та Андрія Чумака до “небуття” варто інтерпретувати як особистісну ініціацію. У сприйнятті героїв смерть означається не як сталий факт, а як процес, під час якого вони здобувають найголовніший шанс випробувати свій внутрішній ресурс. Відтак предметом посиленої уваги стає не фізична загибель, а зміни у житті людини, яка наближається до завершення власного буття. “Посвяченість” героїв, що пройшли складний шлях, сприяє метафізичному зазиранню за “межу”, чого позбавлений той, хто ухиляється від подібного досвіду. Не випадково в романі “Людина біжить над прірвою” письменник розкриває своєрідну приреченість Максима Колоота на смерть: “Серед них була людина, помічена вже тавром смерті, тавром вічної розлуки. Над душею, що тільки-но прийшла на світ, сиділа душа, призначена на розп’яття” [6, с. 13]. Таким чином, кінечність існування безпосередньо пов’язується з випробуваннями, які випадають на долю особистості.

Разом із цим смерть можна потрактовувати як перехід на інший буттєвий рівень, співвіднесений із безсмертям, ширше – вічністю. Осмислюючи феномен смерті – безсмертя, М. Еліаде цілком справедливо зазначив: “Людина проживає, так би мовити, початок безсмертя, все більше наближається до безсмертя. А отже, безсмертя повинно сприйматися не як життя *post mortem*, а як буття, яке людина постійно створює для себе, до якого готується і в якому живе вже зараз, у цьому світі. Тому не-смерть, безсмертя повинно сприйматися як останній, ідеальний стан, до якого людина прагне всім єством і який вона намагається здобути, вмираючи і воскресаючи безкінечно” [54, с. 301]. Перспектива загибелі як найвищий буттєвий рівень стає передумовою реалізації власної екзистенції, що дає змогу оприявнити суверенність свого голосу. Утім, посилену увагу І. Багряного до останньої “межової ситуації” не слід інтерпретувати як заперечення волі до життя. Згідно з концепцією письменника, “буття-до-смерті” сприяє утвердженню вітаїстичної настанови. Зокрема, стан особистості під час “негативної” ситуації розкриває перед нею унікальну, певно, навіть єдину можливість оцінити своє життя, яке, зазвичай, протікає у світі повсякденності. Підтвердженням цьому є епізод із твору “Людина біжить над прірвою”: “У ньому (Максимові) раптом прокинувся вовчий інстинкт, який підказував йому, що це відкрився вихід не тільки в смерть, але, можливо, і в життя. Лише треба його, те життя, з боєм брати” [6, с. 227].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що в романістиці І. Багряного послідовно реалізовано такий екзистенціалістський мотив, як “межова ситуація”, що безпосередньо оприявнюється під час випробувань, страждань та наближення людини до кінечної можливості. Простір авторського сприйняття “негативних” станів близький до міфологічних уявлень про акт ініціації в житті окремого індивіда, що передбачає “закинутість”, “ізоляцію”, “муки”, “тимчасову смерть” та “відродження”. Художній світ багряннівських творів виразно демонструє три рівні людського існування, як-от: “воля”, “виштовхування” з “уречевленого” світу та “відродження” в новому буттєвому статусі. Перший мислиться як етап неавтентичного існування особистості, яка загрузає в повсякденності. Тому посилений інтерес письменника виявляється до

другого та третього, що пов'язані з перебуванням людини у власній винятковій ситуації, яка демонструє їй перспективу стати законодавцем буття. Етапи самотності, випробування та страждання виступають своєрідною площиною, на яку проектується унікальний онтологічний феномен – смерть. Розкриття цього останнього “межового” стану оприявнюється не через досвід помирання інших (в ув'язненні та на війні герої стають свідками загибелі багатьох людей), а виключно у власній ситуації. У романах І. Багряного смерть обертається не навколо фізичної загибелі окремої особистості, а навколо феномена, пов'язаного з метаморфозами героїв, які стали “посвяченими”. Письменник підкреслює, що виняткові обставини сприяють “відродженню” людини, яка по-іншому оцінює свій внутрішній ресурс та середовище в цілому. Із великою долею впевненості можемо констатувати, що І. Багрянний витворює власну версію взаємин індивідуума та світу: перший, потрапляючи в буттєві пастки, має унікальну можливість реалізувати свою самість.

3. 3. Мотив свободи вибору в романах І. Багряного

Екзистенціалістська концепція, будучи глибоко закоріненою в міфологічних уявленнях про особливу роль “межових” станів для особистості, виразно демонструє своєрідну взаємопов'язаність таких феноменів, як свобода і смерть. Натяк на зв'язок цих мотивів простежуємо в назві філософського трактату Ж.-П. Сартра “Буття та ніщо”, а більш ґрунтовне осягнення їх специфіки розкривається в самій праці. Осмислюючи взаємопроникнення та взаємодоповнення свободи і смерті, філософ виявив парадокс свободи: “Свобода є виключно в ситуації, і ситуація наявна виключно завдяки свободі. Людська реальність скрізь зустрічає перешкоди... але ці перешкоди... мають сенс тільки у виборі” [157, с. 498]. Не випадковим бачиться той факт, що в сартрівській системі поглядів свобода співвідноситься з іншим мотивом – мотивом “ніщо”. За словами філософа, воно змушує наблизитися до реалізації фундаментального проекту як однієї з можливостей особистісного буття: “Я приречений назавжди існувати поза власною сутністю... Я приречений бути вільним... Відмова від свободи може тлумачитися як спроба розглядати себе в ролі буття-у-собі” [157, с. 151]. Із великою долею впевненості можемо стверджувати, що свобода оприявнює три рівні життя особистості: “світ”, “буття-у-світі” та саме “буття”. Згідно з переконаннями Ж.-П. Сартра, свобода співвідноситься з останнім. Відтак “буття” мислиться як перманентна

націленість людини на майбутнє – певний метафізичний перехід на нову стадію протікання її існування: “Якщо свобода визначається як утеча від даного, від факту, то існує факт утечі від факту <...> Свобода – це втеча від загрузання в “бутті-у-світі” [157, с. 493–495]. Відповідно, саме цей рівень особистісного існування ототожнюється з автентичним.

У сартрівській концепції свобода корелюється з вибором: “Вибрати себе – це значить нищити себе, тобто робити, щоб майбутнє показало нам, ким ми є, надаючи сенс нашому минулому... Свобода, вибір, нищення, темпоралізація – це одне й те само” [157, с. 475]. Варто відзначити, що екзистенціалістському вибору, пов’язаному передусім із майбутнім, протиставляється безкінечна кількість виборів індивідуума на початковому рівні існування – існуванні у світі речей. Прикметно, що людина в цій ситуації не відмежовує себе від оточуючого середовища, а перспектива “переходу” на інший буттєвий щабель ототожнюється з потенційною загрозою. За словами екзистенціалістів, така особистість приречена “загрузати” у світі. Тому-то особливого звучання набуває протиставлення множинності виборів на початковому рівні існування та тотального вибору.

Теоретичні погляди Ж.-П. Сартра на проблему людської екзистенції знайшли послідовну реалізацію в художній творчості, провідним мотивом якої стає свобода. Передусім у п’єсі “Мухи” драматургові вдалося сформулювати парадокс особистісного існування, що виявляється виключно в екстремальних умовах. Ці роздуми митець укладає в уста Юпітера: “Якщо ти називаєш себе вільним, залишається оспівати свободу в’язня, закутого в кайдани та кинутого до підземелля, або свободу раба, якого розп’яли” [161, с. 72]. Приреченість людини на свободу дає підстави Ж.-П. Сартру утвердити тезу про абсолютність вибору, ширше – індетермінізм особистісного буття. Так, Орест не сприймає волю богів, виголошуючи при цьому: “Я сам – свобода! Тільки-но ти мене створив, я перестав тобі належати” [161, с. 76].

Мерсо – головний герой повісті А. Камю “Сторонній” так само прагне відмежуватися, зігнорувати суспільні стереотипи, які багато в чому визначають життя більшості людей. Він, на відміну від інших, відчуває себе законодавцем буття, тому й обирає власний шлях. Виявляється, що саме суверенність особистісної позиції, яка йде в розріз із загальноприйнятими нормами, стає основою для обвинувачення, більш того, факт справжнього злочину Мерсо відходить на другий план: “Слідство встановило, що я виявив черствість у день маминого похорону” [71, с. 72]. Одне слово, письменник оприявнює ситуацію абсурду, у яку потрапляє особистість, що прагне вибудувати власну, по суті, відмінну від інших версію буття. На думку В. Шерванідзе, “Мерсо – трагічний герой, який “прозріває” екзистенціалістську сутність не лише власної долі, але й долі всього людства” [218, с. 137].

У романах І. Багряного “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” мотив свободи вибору стає провідним, визначаючи в такий спосіб існування людини в цілому. Тому-то цілком умотивованим бачиться той факт, що означувана проблема викликає в Максима Колота та Андрія Чумака низку роздумів, які супроводжуються внутрішніми колізіями, ваганнями, що, у

свою чергу, розкривають становлення особистості як процес. Митець позбавляє героїв заданості в питанні осягнення законів людської екзистенції. Фактично, наближення до свободи Максима Колота та Андрія Чумака стає відчутнішим у власних “межових ситуаціях”.

І. Багрянний удається до осмислення проблеми буття людини як безпосереднього результату власного вибору чи чужих виборів. Художній світ романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” виразно демонструє складність процесу, у який потрапляють герої під час визначення подальшого життєвого шляху. Власний вибір накладає на особистість таку відповідальність, яку найчастіше вона не здатна витримати. Приміром, внутрішніми перипетіями позначений психічний стан Андрія Чумака після чергового допиту. Прагнучи знайти логіку в тюремному середовищі як окремому світі, автор зазначає: “Може б, краще було, коли б він пішов по лінії найменшого опору – прийняв філософію литвинових тощо й пішов по їхній стежці?.. Або вкоротив життя самогубством?” [13, с. 258].

У романістиці І. Багряного на посилену увагу заслуговує існування людини, що варто інтерпретувати як результат чужого вибору, у контексті творів – чужих виборів. По суті, такий індивідуум апріорі не може бути законодавцем свого буття, він – частина проектів інших. Відтак простежуємо нав’язування людині неорганічних сутностей, які мають визначати уніфіковане обличчя радянського громадянина. Художню реалізацію цієї тези вбачаємо в образі стелі як метафори обмеження суверенності особистісної позиції. У романі “Людина біжить над прірвою” один з арештантів підсумовує: “В о н и поставили “стелю” – і людина вже не може злетіти вгору... Той сумний голос виявив, назвавши страшну річ – “стелю” в людині. “Вони” поставили її в людині як останню межу” [6, с. 184]. Іншу ситуацію нав’язування чужих виборів простежуємо на прикладі забутої всіма італійської колонії, представники якої лише по кількох роках зрозуміли, що є заручниками не своєї волі. І. Багрянний у зв’язку з цим зазначає: “Нарід, народжений бути мистцем, приневолений бути воїном, – ні, не воїном... а автоматичним убивцею, до чого він не надається, і от тепер він повзе майже рачки” [6, с. 17]. Одне слово, письменник утверджує думку про те, що свобода / несвобода людини, у якій забрано право голосу, визначається чужим вибором, який найчастіше оприявнюється через дві альтернативи: фізичної або метафізичної загибелі. У контексті багряннівської романістики такий індивідуум є частиною проектів Іншого, значить, він не належить собі.

Романи “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” показують ще одну буттєву перспективу особистості, а саме: балансування між власним вибором та чужими виборами. Виявляється, у “межовій ситуації” індивідуум прагне віднайти компроміс між двома способами існування. Яскравим підтвердженням цієї думки є приклад із життя Соломона. Як дізнаємося з роману, він виявив неабияку особистісну гнучкість, уміло підлаштовуючись до вимог нової доби: “До революції... викладав він... Закон Божий... Після революції Соломон... був завідувачем відділу антирелігійної пропаганди... Потім прийшла війна, а з нею – епоха грандіозних катастроф... Соломон теж

знав катастрофи... Тепер він уже балансував між двома світами, шукаючи компромісу” [6, с. 24]. Як бачимо із твору, вибір цієї людини зумовлюється не готовністю обрати власну версію буття, а змінами суспільної ситуації. Детермінізм зовнішнього світу висить над індивідуально-особистісними можливостями. Відтак кожен наступний Соломонів вибір варто розглядати як утрату частини своєї самості.

Водночас багрянівська концепція утверджує тезу про те, що людина здатна позбавитися впливу чужого вибору, який обмежує свободу. Максим Колот та Андрій Чумак у результаті метафізичного прозріння приходять до усвідомлення того, що свобода передбачає множинність можливостей, оскільки сама людська реальність потрактовується як проект. У цьому ключі символічного значення набуває образ зоряного неба як метафори суверенного індивідуального вибору: “На весь цей гурт не спав, може, один лише Максим... Він лежав... й дивився вгору, в темряву, за якою ген там десь було зоряне небо. За стелею, що теоретично існувала (а може, й не існувала?) десь у цій темряві, за дахом, за хмарами, якщо вони нависли, – за цілим рядом тяжких стель із диму, порошу й хмар – було, все ж таки, нарешті, десь зоряне небо. Зоряне небо!” [6, с. 164–165]. Герої прагнуть самі обрати свій спосіб існування і відмежуватися від чужої свободи.

Простір авторського сприйняття феномена вибору розширюється за допомогою тези про “великий” / “малий” конвеєр, що глибше розкриває сутність тоталітарного світу. У романі “Сад Гетсиманський” І. Багрянний показує механізм морального та фізичного тиску на ув’язненого: “Є “малий конвеєр” і “великий конвеєр”. Як звичайно, “малого конвеєра” цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної людини... “Великий конвеєр” – це уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом” [13, с. 228]. Можемо констатувати, що подібний вибір обертається навколо таких взаємопов’язаних феноменів, як життя та смерть, на які, крім того, проектується інші – метафізична / фізична загибель. Не випадково слідчі, які ведуть справи Максима Колота та Андрія Чумака, зазначають: “А дилема така: або – або. Або вмерти, або зігнути – і то понижче, понижче” [6, с. 95]; “від вас залежатиме – загинути по-дурному... чи видряпатися й повернутися до життя” [13, с. 32]. Фактично, художній світ романістики І. Багряного яскраво демонструє обидві версії людського буття як результату вибору, у такий спосіб указуючи на суверенність позиції кожного індивідуума, що обирає для себе одну з існуючих можливостей. Твори позбавлені дидактичних настанов із приводу правильності чи неправильності дій окремої особистості. Поза всяким сумнівом, для письменника єдино важливим є те, що герої реалізують себе. Досить показовим у цьому ключі є епізод із роману “Сад Гетсиманський”, який демонструє вагання Давида – одного з ув’язнених, що опинився між вибором метафізичної загибелі та потенційної фізичної смерті. Професор Литвинов переконує, “щоб він пожалів себе... що ліпше... розколотись... Ну, дадуть п’ять років, але ліпше дістати п’ять років і вижити, аніж загинути” [13, с. 227]. Іншої думки Андрій Чумак: “Давиде! В цій ситуації може бути два виходи: вмерти раз або вмерти двічі. Вмерти раз – це бути роздавленим фізично, але лишитись і не вмерти

морально... Вмерти двічі – це вмерти безповоротно морально... Можливість вижити в таборах – це байка. До того ж... вижити морально – мертвому!” [13, с. 241]. Як бачимо, герої обстоюють власну філософію, утім, за великим рахунком, Давид мусить зробити власний вибір, що дасть змогу реалізувати індивідуально-особистісний проект. Таким чином, І. Багрянний порушує важливе питання: чи існує критерій свободи? як треба обирати? Як уже зазначалося, немає правильного / неправильного вибору, є різні версії людського існування. Інша річ, чи готова особистість утвердити цей само вибір по кількох роках? За художньою логікою романів, той вибір справжній, у якому людина не розчарувалася, а відтак залишилася вірною самій собі та своїм переконанням.

Вибір як фундаментальна характеристика людського існування безпосередньо корелюється з таким складником індивідуального проекту, як метафізичне прозріння. За І. Багрянним, воно сприяє переосмисленню попереднього життя особистості, яке можна назвати неавтентичним. Позбавленість людини буттєвих пасток сприяє її “загрузанню” в уречевленому світі. Відтак стабільність, прогнозованість існування виступає найпершою загрозою для індивідуума, передусім, загрозою не реалізувати свою самість як одну з найважливіших індивідуальних можливостей. Формування, ширше – ініціювання – Максима Колота та Андрія Чумака відбувається на очах читача. Художній світ обох романів передає ситуацію героїв до “народження”, під час та після. Хоча автор і позбавляє читача вичерпної інформації про їх життя до ув’язнення, утім, можна припустити, що з найвищою буттєвою можливістю – наближенням до смерті – вони ще не зустрічалися. Фактично, перед нами постають люди, які мало чим відрізняються від інших, так само приречених на потенційну загибель – фізичну або метафізичну. Цілком справедливим бачиться той факт, що І. Багрянний поміщає Максима Колота та Андрія Чумака в рівні умови в порівнянні з іншими ув’язненими. Проте, як видно із творів, люди в цій ситуації вибудовують різні буттєві версії.

У контексті романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” метафізичне прозріння можна потрактовувати як безпосередній наслідок перебування багряннівських героїв у “негативних” станах. Ситуація “виштовхування” особистості зі звичного середовища сприяє її заглибленню у внутрішній світ, що супроводжується роздумами про закони та таємниці індивідуальної реальності: “Образи перевтілень людської душі, гордий її лет... плине... перед внутрішнім зором... Час зійшовся й вирує – час усіх часів... Буття від самих його початків. Життя людей у всіх його барвах та лініях і в четвертому вимірі, що не дається схопити оком, лиш звучить у серці” [6, с. 272]. Очевидною стає дисгармонія між існуванням людини в тоталітарному світі та її покликанням у житті: “Велика галерея людської величі запливає кров’ю... Хтось іде по ній тяжкими чобітьми... Там, де пройшли чоботи – монументальні ботфорти модернізованого Кайяфи, стає чорно” [6, с. 272]. Таким чином, опинившись перед вибором фізичної / метафізичної загибелі, багряннівські герої повинні обрати ту альтернативу, за яку надалі будуть нести повну відповідальність.

Художній простір романів І. Багряного виразно демонструє наближення Максима Колота та Андрія Чумака до смерті. У цій ситуації метафізичне прозріння супроводжується усвідомленням метафізичного бунту як передумови людського існування. Протест обох героїв оскаржує тоталітарну дійсність, яка знівельювала особистість до стану речі. Власне, про це йдеться в одному з розділів роману “Людина біжить над прірвою”, що має назву “Слово до читача”: “Може, іскорка й вашого серця спалахує в тім розпачливім змаганні людської істоти, приреченої на смерть, але бунтуючої – проти всього: проти неминучості, проти світу, проти логіки, проти стихії, проти долі самотньої, киненої напризволяще, зведеної до ролі земної піщинки, істотки” [6, с. 51–52]. У цьому плані Максим Колот та Андрій Чумак наближаються до Сізіфової перспективи. А. Камю, осягаючи феномен метафізичного протесту, наголошував: “Бунт – це постійна даність людини самій собі. Це не прагнення, оскільки бунт позбавлений надії. Бунт – це впевненість у нівелюючій силі долі, але без примирення” [68, с. 53]. За словами філософа, “рано чи пізно настає час, коли треба обирати між спогляданням та дією. Це називається стати людиною” [68, с. 71].

У романах І. Багряного осмислення феномена метафізичного бунту оприявнюється через стосунки людини та світу. Присутність героїв у детермінованому середовищі загрожує перспективою їх розчинення в ньому. Відтак ця ситуація змушує замислитися над викликами особистісному буттю. Тому-то бунт окреслюється не як поодинокий протест людини проти свого закріпачення, а як перманентний процес. Як не парадоксально, але розрив між існуванням героїв та їх можливостями розкриває перед ними шлях до емансипації буття, що супроводжується боротьбою за себе. У зв’язку з цим, на нашу думку, заслуговує на увагу лист І. Багряного до П. Волиняка, у якому митець згадує про попередню назву роману “Людина біжить над прірвою”: “Я працюю над книгою “Поєдинок”. Більше полотно. Психологічне” [8, с. 216]. Заголовок указує ще на одну особливість екзистенціалістського протесту: це виклик не лише тоталітарному світу, але й собі, це боротьба всередині людини за набуття нового особистісного статусу. Багрянівські герої постають перед можливістю змінити навколишнє середовище. Оскаржуючи дійсність як систему, вони утверджують унікальність свого існування.

У романі “Людина біжить над прірвою” настанова Максима Колота на дію реалізується під час утечі з колони “смертників”. По суті, цей учинок інтерпретуємо не тільки як перший вагомий виклик системі, але й виклик самому собі. Від цього моменту герой опиняється в перманентній небезпеці, що ставить його буття під питання. Проте, попри можливі загрози, перед Максимом Колотом розкривається бажана перспектива звільнитися. Художнє втілення емансипації людської свідомості простежуємо в образі ранку як своєрідного нового буттєвого витка особистості: “Ранок устав мовчазний і насторожений. Він звівся над морем мертвої тиші і враз замерехтів привітно... Йому назустріч підвелися й вийшли Максим і Костик, тримаючись за руки... Який чудесний світ! Казковий світ! Так, десь це вже Максим раз бачив... Але по-справжньому, так гостро й рельєфно побачив і відчув це, мабуть, уперше,

саме тепер ось тут” [6, с. 232].

Усвідомлений бунт проти існуючих обмежень характеризує й Андрія Чумака – героя роману “Сад Гетсиманський”. Уже на початку перебування в ув’язненні він демонструє неприйняття нівелюючої практики особистості. На одному з перших допитів арештанта вражає знущання над людською гідністю, що в умовах тоталітарного світу стає звичним явищем: “В ньому підіймається страшений протест проти замаху на його... честь” [13, с. 167]. Відтак метафізичний бунт Андрія Чумака полягає в неприйнятті загального становища упослідженої людини. Не випадково у творі є слова, які можна вважати його життєвим кредо: “Він не дірка від бублика! – і в цьому всі в цій цитаделі “пролетарського правосуддя” мусять переконатися” [13, с. 172]. Тому під час розгортання подій у творі виявляється вірність героя цьому особистісному орієнтиру.

У романах І. Багряного “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” простежуємо художню реалізацію “волі до життя”, витоки якої безпосередньо сягають “філософії життя”. Аналізуючи твори письменника, В. Гришко наголосив на особливостях функціонування цієї ідеї в українського митця: “Справа тут, отже, в самій оптимістичній філософії життя, в основі якої лежить віра в людину, віра в перемогу людського” [43, с. XII]. У моменти найбільших потрясінь багрянівські герої опиняються між альтернативою, яка, по суті, визначає процес “ставання особистістю”: припинити боротьбу за себе, ширше – за неповторний спосіб свого існування, або продовжувати оскаржувати дійсність: “Він або мусить іти без перерви й дійти, або ж... загинути, напевно й остаточно. Звичайно, в першому випадку теж можна загинути, але тут, усе-таки, був шанс, шанс – перемогти” [6, с. 302]. На відміну від Сізіфа А. Камю, який приймає кару богів, Максим Колот та Андрій Чумак більше наближаються до сартрівського Ореста, який заперечує верховну волю. Не випадково у п’єсі “Мухи” Юпітер, звертаючись до Егісфа, зазначає: “Тяжка таємниця богів та царів: вони знають, що люди вільні. Люди вільні, Егісфе. Тобі це відомо, а їм – ні” [161, с. 59].

У романістиці І. Багряного саме наближення до потенційної фізичної загибелі активізує всередині героїв потяг до життя, який ототожнюється з набуттям нового особистісного статусу. Приміром, це виразно демонструє Максим Колот: “Він відчував, що вже він перехнябився – одна нога тут, а друга вже там, і йшла обертом голова... Ще одна мить!.. І ось тут раптом його душа стала цапки. Збунтувалась. Стала рубя, випроставшись на весь свій зріст, велетенська його душа. Жити!” [6, с. 215]. Письменник художньо змальовує розкриття надможливостей героя в екстремальних умовах, які дозволяють йому боротися за себе: “Але він навіть сам не знав ще всіх можливостей, не знав свого другого “я”, що сиділо в нім. А в нім сиділа друга істота, дика й несамовита, озброєна надзвичайним, сліпим, але неймовірно тонким і могутнім волевим інстинктом” [6, с. 309–310]. “Воля до життя” стає одним із провідних чинників процесу “ставання людиною”. Як зазначає І. Багрянний, “Максим Колот лише відчув, що якась могутня підойма раптом підважила ціле його ество, душу й тіло, видерла його з небуття й кинула пластом на землю, ніби

щойно тільки народженого” [6, с. 226].

“Воля до життя” в романах письменника безпосередньо корелюється з вірою в людину як важливим складником багрянівської концепції. Із великою долею впевненості можемо констатувати, що у творчості митця герої постають як активні люди, що протягом свого існування змушені робити вибір, реалізуючи в такий спосіб свободу. Художній світ романістики І. Багряного подає таку версію індивідуально-особистісного буття, що ґрунтується на поступовому розкритті можливостей та надможливостей у самому індивідумі. Наприклад, у творі “Людина біжить над прірвою” на тлі загальної загибелі людського письменник удається до показу тих, хто зберіг вірність самому собі. Тому-то в романі з’являються кілька епізодів-спалахів, за словами самого І. Багряного, “кадрів із кінофільму”, що демонструють незнищенність людського духу в ситуації війни, яка вириває особистість із її світу. Перед читачем постають образи “сина сонячного Палермо” [6, с. 10]; матері, що вибігла на дорогу, хрестячи колону “смертників” [6, с. 54]; солдата, що виступив в оборону німецьких воїнів [6, с. 187]; медичної сестри, яка благає забрати поранених [6, с. 213]. Таким чином, І. Багрянний утверджує думку про здатність особистості зберігати відданість своїм життєвим ідеалам, незважаючи на ті історичні катаклізми, які супроводжують її буття.

Отже, у романах І. Багряного “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” простежуємо художню реалізацію мотиву свободи. Аналізуючи цей феномен, письменник демонструє різні версії людського буття, які, відповідно, можна розглядати як результати свого вибору / чужих виборів. Згідно з І. Багрянним, особистість, що утверджує власну свободу, оприявнює самість, натомість якщо людина відмежовується від такого досвіду, то стає частиною проектів Інших. У романах письменник відображає ще одну індивідуальну перспективу, а саме: балансування між цими можливостями. Проте, як видно із творів, митець оприявнює різні версії людського існування, позбавляючи при цьому читача дидактичних настанов щодо того, як треба обирати. Багрянівські романи доводять: той вибір є справжнім, у якому особистість не розчарувалася навіть по кількох роках свого життя. Відтак єдино важливою стає реалізація фундаментального людського проекту. Під час аналізу помічено, що свобода вибору безпосередньо пов’язується з таким мотивом, як метафізичне прозріння. У полі зору письменника опиняються люди, що завдяки “межовим ситуаціям” переглядають свій попередній буттєвий досвід, по-новому оцінюючи себе та оточуюче середовище. У таких обставинах багрянівські герої усвідомлюють, що неможливе стає можливим, оскільки особистість здатна консолідувати свій внутрішній ресурс.

Окрім цього, варто зазначити, що мотив бунту в багрянівській системі поглядів розширює своє значення: це не лише протест проти детермінованого світу, але передусім проти самої людини, яка будь-що-будь прагне ухилитися від вибору. В аналізованих романах “воля до життя” безпосередньо корелюється з вірою в людину. Максим Колот та Андрій Чумак постають не пасивними спостерігачами, а законодавцями власного існування. На переконання І. Багряного, лише людина, яка діє, здатна досягнути унікальності

свого буття та інших. Митець виразно демонструє “відкритість” героїв світові, сповненому перешкод та пасток. Утім, унікальність існування індивідуума й полягає в перманентному утвердженні в собі людського.

Підсумовуючи цей розділ, відзначимо, що в означених творах мотиви “закинутості”, “межових ситуацій” та вибору проєктуються на взаємопов’язані екзистенціалістські категорії свободи і смерті. По суті, романістика І. Багряного оприявнює три рівні людського існування, як-от: перебування героя в ситуації “без ґрунту”, виштовхування з цього середовища та ідентифікація особистості в “негативних” станах. За художньою логікою романів, “закинутість” людини в дисгармонійний світ виступає своєрідним каталізатором до змін у внутрішньому світі індивідуума. Стан утрати життєвих орієнтирів сприяє процесу наповнення внутрішнього ества новим змістом, який варто інтерпретувати як відродження особистості в іншому буттєвому статусі. “Межові ситуації”, у які потрапляють Максим Колот та Андрій Чумак, виразно окреслюють їх шлях до власної самості, яка розкривається виключно під час “негативних” обставин. Особливого звучання у творах набуває танатологічний досвід героїв. Митець відображає буття як перманентний процес наближення людини до загибелі. У контексті обох романів буття-до-смерті відбиває щонайменше дві перспективи: фізичну та метафізичну. Багрянівські герої, здійснюючи самоідентифікацію у ворожому світі, наштовхуються на можливість фізичної загибелі, утім, залишаються вірними самим собі. Визначення особистістю власного місця співвідноситься в обох романах із свободою вибору. На нашу думку, письменник демонструє еволюцію в поглядах стосовно буттєвої альтернативи як такої. У зв’язку з цим він відображає різні версії людського існування, відповідно, різні вибори, позбавляючи в такий спосіб читача певної заданості. Інша справа, що альтернатива Максима Колота та Андрія Чумака корелюється з їх прагненням до автентичності, що відкидає будь-які компроміси із власною совістю. Відтак вибір багрянівських героїв стає еквівалентним процесу поступового наповнення свого життя сенсом.

Розділ 4

ПРОБЛЕМА АВТЕНТИЧНОСТІ ІСНУВАННЯ В РОМАНІ І. БАГРЯНОГО “МАРУСЯ БОГУСЛАВКА”

4. 1. “Маруся Богуславка” в контексті романістики І. Багряного

Роман І. Багряного “Маруся Богуславка” став першою частиною запланованої трилогії, що мала називатися “Буйний вітер”. Як наголошував митець, “концепція трилогії – трагедія української молоді, що опинилася в трикутнику: большевизм – гітлеризм – стара Росія, її адепти – “бившіє люди”, розчавлене історією “старе”, яке в Другій світовій війні раптом підіймає голову, стріляє та вішає “нове”. Можливо, буде ще й четверта сторона трагічної фігури облоги” [231, с. 19].

У квітні 1958 р. в Мюнхені відбувся літературний вечір І. Багряного, на якому присутні обговорювали першу частину запланованої трилогії. За словами самого письменника, “Маруся Богуславка” – це фундамент будинку, на якому будуть ще два поверхи... У цьому творі... мої наміри... – зафіксувати все те, що сам пережив, чим болів” [231, с. 7]. Тоді ж І. Багрянний розкрив зміст майбутньої другої частини: “У другій книзі життя міняє декорації. Війна. Люди починають діяти в нових умовах, повні надій і без масок. Але з великими подіями приходить новий окупант, а до того ще й воскресає та ненависна епоха, яку колись зруйнували батьки; в першій книжці ця епоха лежить горизонтально, в сцені базару, й продає... рештки минулої слави. У другій частині ця епоха раптово воскресає, стає руба й починає “судити й рядити” спільно з німцями” [231, с. 18–19]. Утім, до читача дійшов тільки уривок із другого тому роману “Маруся Богуславка”, що має назву “Держіть поїзд!”. Повість “Огненне коло” за ідейним навантаженням можна інтерпретувати як частину “Буйного вітру”: “Ця книга є спробою підняти одну з найтяжчих тем з усієї нашої визвольної боротьби, а саме – тему про трагедію під Бродами” [231, с. 29]. На думку В. Гришка, “в “Огненному колі”, де на тлі загальної трагедії фінальної фази війни дано й трагічну розв’язку складних людських доль головних героїв – Ати й Петра – в їх фатальній зустрічі на полі бою під Бродами, маємо сюжетну розв’язку цілості задуманого роману. І хоч розгортання дії й розвиток характерів та конфліктів, що мали бути дані в центральних частинах цілості, лишились не розробленими..., проте з опублікованих першої й останньої частин цілості ясно, що маємо тут саме твір про змагання української людини за збереження людського, отже, “божеського” в ній” [43, с. VIII].

Безсумнівно, “Маруся Богуславка” є етапним твором І. Багряного, оскільки в ньому спостерігаємо зміщення головних ідейних акцентів, які були заявлені в попередніх романах. Умовно кажучи, романістику письменника можна співвіднести з трьома етапами, які, у свою чергу, варто розглядати як процес становлення та еволюції ідейно-філософських поглядів митця. Перший етап репрезентовано ранніми творами “Скелька” та “Тигролови”, дослідники яких наголошували на їх проміжному жанровому характері (приміром, “Скельку” та “Тигролови”, відповідно, називали поемою та повістю, а визначення їх як романів було даниною тогочасній традиції). Другий етап, який представлено романами “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський”, відзначається повноцінним засвоєнням автором романного мислення, що сприяло розширенню проблемно-тематичних обріїв творів. Хоча “Марусю Богуславку” й можна інтерпретувати як синтез попередніх шукань І. Багряного, утім, цей роман суттєво відрізняється від попередніх. Уже сам задум “Буйного вітру” як трилогії можна потрактувати як готовність письменника вийти на рівень філософських узагальнень. Власне, у цьому ключі витримані роздуми В. Сварога, у статті якого зазначено: “У нашій літературі, яка поки-що пробається переважно “малим жанром”, уже гостро відчувається потреба у великих, епічного характеру, творах – широких полотнах, які показували б не окремі події та випадкових людей, а давали б аналіз й підсумки цілих періодів” [163, с. 6]. У зв’язку з цим виправданим бачиться свідомий відхід митця від соціальної заангажованості, пов’язаної з дослідженням буття українця в тоталітарному середовищі. Із великою долею упевненості зазначимо, що в останньому романі І. Багряний прагне художньо окреслити ті закони людського існування, які є універсальними для будь-якого індивідуума. Духовна атмосфера міста Нашого, попри національну маркованість топосів, типових українських прізвищ, послідовно відображає процес утрати європейцем життєво важливих орієнтирів і разом із цим очікування тих змін, що мають наповнити його існування сенсом. Герої “Марусі Богуславки” приходять до усвідомлення не тільки власної екзистенціалістської сутності, але й долі всього людства, приреченого здійснювати одні й ті само зусилля (паралель із камюзіанським Сізіфом). Проте це спостереження не означає, що національний складник авторської концепції перестає бути домінуючим. Радше за все, письменник удається до його збагачення та розширення.

Як уже зазначалося, підґрунтям багрянівської концепції є екзистенціалістська модель, яка є глибоко закоріненою в міфологічних уявленнях про особливу роль ініціації в житті людини. Утім, якщо у “Скельці” та “Тигроловах” автор робить перші кроки до засвоєння та реалізації провідних мотивів цієї філософії у творчості, то, скажімо, “Людина біжить над прірвою”, “Сад Гетсиманський” та “Маруся Богуславка” відображають послідовне вираження екзистенціалістського складника. Власне, на першому етапі письменник перебуває під впливом поглядів неоромантиків на бунт, у наступних романах бачимо поступове утвердження метафізичного бунту, що в контексті цих творів є результатом прозріння. Таким чином, І. Багряному вдалося здійснити перехід від спонтанної дії до дії, перед якою герої

піддаються посиленню рефлексій. Приміром, у романі “Людина біжить над прірвою” цей розвиток передається через метафору “зазирання” в себе.

Вияв тотальної (абсолютної) свободи у “Скельці” та “Тигроловах”, який є пріоритетним для неоромантичної естетики світобачення, переходить у свободу, детерміновану людським вибором. У романі “Маруся Богуславка” метафізичне прозріння варто розглядати як крок до віднайдення власної автентичності. Концептуального значення у творі набувають останні слова твору, виголошені головною героїнею Атою: “Ух!.. Всі... Всі равлики вилізли зразу!! Мільйон!” [5, с. 560].

В останньому романі І. Багрянного спостерігаємо розширення спектру проблематики. У вираженні екзистенціалістського складника відбувається через актуалізацію мотиву автентичності буття. Поза всяким сумнівом, він був заявлений і в попередніх творах, але саме в останньому романі набуває особливого значення. Так, на прикладі головної героїні Ати Дахно відбито пошуки людиною власного місця у світі, у якому втрачаються всі орієнтири. Досвід перебування особистості в “негативних” ситуаціях розкриває перед нею перспективу “виходу” з “уречевленого” середовища.

Відомо, що теоретичне обґрунтування феномена автентичності належить М. Гайдеггеру. У фундаментальній роботі “Буття і час” філософ вводить поняття справжності, даючи визначення Dasein. На думку М. Гайдеггера, бути автентичним – це означає бути самим собою. Оскільки людина перебуває у світі, де панує Інший, то, відповідно, її існування є неавтентичним: “Існуючи в модусі публічності, самість своєї присутності і самість присутності інших себе ще не знайшла, тобто втратила. Люди існують у спосіб несамостійності і невласності” [197, с. 128]. Як наголошує філософ-екзистенціаліст, неавтентичність – це умова, за якої відбувається повсякденне існування. Утім, М. Гайдеггер визначає певний парадокс особистісного існування: бути людиною – значить боротися між нашою належністю до світу Іншого та необхідністю бути самодостатніми.

Вірність індивідуальному проекту показано на прикладі головної героїні роману “Маруся Богуславка” Ати Дахно. Вона є однією з небагатьох, хто відверто говорить Павлові Гукові – секретареві обкому ЛКСМУ – про внутрішню дисгармонію, пов’язану з несвободою. Стан дівчини позначений нудьгою, на симптоматичності якої наголошує І. Багрянний: “Вона тоне не в шпориші, вона тоне в меланхолійному, в незбагненному смуткові, в невиразній тузі, а може, й... в нудьзі” [5, с. 91–92]. Згідно з екзистенціалістською концепцією, саме цей буттєвий феномен наближає людину до власної самості. У зв’язку з цим цілком умотивованою бачиться паралель із сартрівським романом “Нудота”, у якому Антуан Рокантен записує у власному щоденнику: “Нудьга не полишала мене і навряд чи скоро полишить, але я вже не хворий на неї: це не недуга, це не минуца примха, – це я сам” [160, с. 132]. Унікальність цього героя, так само, як і багряннівської героїні, полягає в тому, що, заглиблюючись у власний світ, вони здатні прозирати за “межу” людських можливостей, а відтак, бачити більше. Ата Дахно, спостерігаючи за жителями міста Нашого, усвідомлює, що їх життя проходить повз них, заклопотаних

щоденними дріб'язковими турботами та прагненням догодити старшому за чином або просто сильнішому. Отже, перспектива віднайдення власної самості залишається нереалізованою. У цьому плані у творі привертає увагу образ сірої колони, що стає знаком уніфікованої доби: "... на площу вповзла... величезна сіра колона, а над нею мерехтять блискавки багнетів <...> Пролетарське воїнство... Якесь грозиво нахмарене, похмуре, парадно імпозантне <...> В довгих шинелях... вони йдуть в ряд, мерехтять портупеями, бляхами, орденами, лакованими козирками формених кашкетів <...> Бронзові лиця понурі, знеосібнені, – приведені до одного знаменника" [5, с. 102–104]. Ефект від побаченої картини притлумлюється тоді, коли героїня бачить Петра Сміяна – місцевого "божевільного", який демонструє індивідуальність до показового маршу полку: "Понад озером... йшла дивна людина – боса, простоволоса, сорочка на грудях розхристана й рукава закасані. Вона йшла з якимось маленьким хлопчиком... Обоє несли в руках жмути білих водяних лілей з довгими батогами... Перехожі озиралися на простоволосого мужчину. А він йшов помалу й нікого не бачив, ні на кого не зважав, ніби цілий світ для нього не існував. Лише існували лілеї й хлопчик, – і це й був **увесь світ**" [5, с. 105–106]. Зосередженість на унікальності власного внутрішнього світу цієї людини окреслює основну проблему роману І. Багряного "Маруся Богуславка", а саме: автентичності особистісного існування. За художньою логікою твору, несправжнє буття може трансформуватися у справжнє під час вибору як складника фундаментального проекту. Відмежовуючись від "анонімності" існування (гайдеггівський термін), людина наближається до реалізації основної своєї можливості. Зважаючи на подібне зауваження, метафорою автентичності буття стає "зазирання" в себе, що простежувалось і в попередніх романах І. Багряного. У творі письменник змальовує Петра Сміяна як такого, що "...зосереджений в собі... задуманий і самозаглиблений" [5, с. 133]; "мав вираз обличчя людини, задивленої в себе, в ту свою невідому печаль, і через те байдужої до всього світу зовнішнього" [5, с. 134].

Характерно, що в романі такий буттєвий феномен, як автентичність існування дає змогу оприявити голос – власну екзистенцію. Утім, як видно із твору, більшість жителів міста Нашого демонструють індивідуальність до свого внутрішнього потенціалу. Художня реалізація зазначеного відбувається через образ сну як стану аморфності людей маси. Не випадково з гучномовця на центральній площі "стелиться меланхолійна пісня на чужій, але зрозумілій у цьому місті мові:

*Любимий город
може спати спокійно...*

Так, може спати спокійно. Чому б і ні?" [5, с. 88]. Своєрідним протиставленням, що розкриває тяжіння до реалізації свого голосу, є епізод, пов'язаний з українською піснею: "А в той же час десь з периферії... котиться пісня, древня, загониста, зальотна, могутня:

*Ой, по горі, по горі
Вівчар вівці зганяє!
Вівчар вівці зганяє!*

Та й на хлопців моргає...” [5, с. 89]. Використовуючи протиставлення центр – периферія, авторові вдалося розкрити суть неавтентичного, що нав’язується силоміць, та автентичного, яке, попри загальну регламентованість, проривається в життя міста Нашого.

На наше переконання, саме в “Марусі Богуславці” відчутною стає кристалізація поглядів митця на проблему взаємодії середовища та особистості. Скажімо, якщо в перших творах убачаємо певну заданість щодо цього питання (світ є абсурдним, а людина – ні), то в останньому романі І. Багрянний уникає такої однозначності. Ця позиція стає зрозумілішою з огляду на постать театрального художника Данка Шигимаги. Випадково знайдений Атою Дахно щоденник цього митця розкриває його систему поглядів і разом із цим забезпечує вихід І. Багряного на інший ідейний рівень, пов’язаний з узагальненнями. На особливу увагу читача заслуговують рефлексії Данка Шигимаги про взаємовплив довкілля та окремої людини: “Світ зовсім не такий, як він нібито існує, а лише такий, яким він людині видається, і **горе тим, що його погано бачать!..** Між матеріальним і нематеріальним не можна просунути і леза бритви... Ніколи біла стіна не буває білою для людини... Колір сприйнятої людиною стіни залежить від цілої суми чинників... і найголовніше – від властивості апарату сприймання того, хто дивиться <...> Колір... “стіни” мертвої залежить ще від властивостей твоєї душі” [5, с. 390–391]. Укладаючи в уста художника ці роздуми, І. Багрянний утверджує погляд на антиномічний характер особистості та складність його осягнення, на чому наголошували філософи-екзистенціалісти. Власне, у цьому плані витримані й думки Данка Шигимаги про розкриття самості: “Важна не тільки віра в Бога, але насамперед віра в людину, в можливість розкриття божеського в людині” [5, с. 392]. На переконання письменника, така перспектива показує складність індивідуального буття, яке проривається вийти за “межі” дозволеного. На відміну від попередніх романів, особливо раннього періоду, автор засвідчує новий виток у змалюванні героя. Передусім митець звільняється від показу його однозначності – позитивності або негативності. У “Марусі Богуславці” немає цього критерію, натомість з’являється спроба передати складність образу героя, що, поза всяким сумнівом, підкреслює творчу зрілість І. Багряного-романіста. У зв’язку із зазначеним звернемо увагу на постать Павла Гука. Із твору дізнаємося, що він походить із селянської родини, але, виявивши вірність служінню радянським ідеалам, набуває нового соціального статусу – секретаря обкому ЛКСМУ, і тому, за словами Ати Дахно, входить до когорти “тузів” міста Нашого. Утім, у стосунках із героїнею все відчутнішою стає його маргінальність, що переростає суто соціологічний вимір. Це своєрідне “метання” між двома важливими етапами його життя розкриває неоднозначність постаті Павла Гука. Варто наголосити, що вперше читач бачить героя під час його зустрічі з Атою Дахно. Уже тоді І. Багрянний змальовує певний розрив між соціальною роллю та ним самим. Особливо чітко це фіксується в портреті Павла Гука: “Він – зовсім зелений юнак, але атлетичної будови, має гарне (і “дуже серйозне”) обличчя... світло-русявий і синьоокий, і ті очі сині ніби наївні, що зовсім не пасує до “серйозного”

обличчя” [5, с. 91]. Цей опис зовнішності доповнюється досить промовистою деталлю – згадкою про шкіряний портфель як атрибут радянського чиновника: “Під головою у нього шкіряний портфель з блискучими замками” [5, с. 91]. Утім, попри зовнішню дисципліну начальника, уповні пробивається прагнення Павла Гука жити так вільно, як Ата Дахно. Розвиток героя спостерігаємо під час поїздки театральної трупи до радгоспу “Соціалістична перебудова”, де люди бачать повну руїну та занедбаність. По дорозі додому вони натрапляють на село Гута, що вимерло від голоду. До попередніх вражень додалися згадки самого Павла Гука, який зізнається: “Це... моє рідне село... (*і ризонув трісочкою глибоку борозну по піску, натискаючи ніби усім серцем*) Тут... вимер увесь мій рід...” [5, с. 262]. Як зазначає О. Шугай, у другій частині “Буйного вітру” І. Багрянний планував продовжити лінію цього героя: “Гук Павло – переконаний комуніст – приходив до ідейної переоцінки цінностей і втікає з фронту додому, щоб будувати нове життя; приходив до тих, хто його брутално розчавить, розстріляє” [231, с. 18]. Як бачимо з цих свідчень, письменник прагнув показати антиномічний характер людської реальності, що свідчить про відхід від пріоритету неоромантичної естетики світобачення, характерної передусім для раннього етапу творчості І. Багряного.

Тенденція до реалізації екзистенціалістського світовідчуття І. Багряного в “Марусі Богуславці” впливає на часопросторову модель світу як важливий складник організації художнього тексту. На відміну від неоромантичного хронотопу “Скельки”, де автор звертається до історичного моменту, пов’язаного з повстанням українців проти русифікаторської політики, і, певною мірою, “Тигроловів”, де на Далекому Сході українці витворюють образ України традиційної, автор в останньому романі відходить від визначення конкретного часу та місця. І. Багрянний обмежується вказівкою: події відбуваються між періодом “цвітіння акацій” та початком Другої світової війни, про що дізнаємося у фіналі твору: “На другий день у неділю раптом з усіх гучномовців грянуло:

– Війна!

Немов грім з ясного неба:

– Війна!” [5, с. 560]. По суті, цей хронологічний проміжок не є значним, тому-то автор удається до його своєрідного розширення, що відбувається за рахунок згадок про місто Наше, яке “постало тоді, коли на цій землі не було жодного “проектбюро” й коли міст взагалі ще ніхто не планував наперед” [5, с. 81]. У художньому світі роману “Маруся Богуславка” важливого значення набуває простір. За великим рахунком, у творі він представлений містом Нашим, його околицями та одноразовим виїздом за його межі до радгоспу “Соціалістична перебудова”. Вибір І. Багрянним саме такого топосу передається своєрідним “виправданням”, що можна розцінювати як елемент авторської гри з читачем. Письменник нібито прагне замаскувати справжню назву перед уїдливіми рецензентами: “Не треба дати карт у руки нашим літературним критикам, бо тоді вони – критики наші літературні – зразу здогадаються, про яке це місто тут мова, і будуть уперто зрівнювати копію з оригіналом та й будуть глушити автора голоблею за найменші відхилення від “історичної

правди” [5, с. 88]. Попри це пояснення, цей топос викликає в уяві читача асоціації з містом N як метафорою невизначеності в багатьох літературних творах, а значить, є узагальненим образом. Розвиток подій у “Марусі Богуславці” сприяє розкриттю неоднозначності назви “Наше”. Передусім І.

Багрянний прагне дати відповідь на запитання: для кого це місто є рідним і чи належить воно йому? В експозиційній частині твору зазначається, що “Гилимеї, Бугари, Мандрики, Мегери, Колоти, Суходолі, Богомази...” [5, с. 87] є аборигенами. Проте, продовжує письменник, “в цій повіні відголосків славної історії є й інші прізвища. Є Львов, Бобров, Маслов...” [5, с. 87]. Прозорість цього натяку доводить, що місто Наше поступово втрачається корінними жителями. Ця перспектива набуває все більшого звучання під час ХХ століття. Наше проголошується містом панівного класу – пролетаріату. Проте, як видно із твору, володіють ним представники радянського апарату. Фактично, І.

Багрянний підводить читача до роздумів про втрату міста Нашого як проекцію втрати самотності окремої людини.

У романі “Маруся Богуславка” проблема неавтентичності існування реалізується через наявність інтертекстуальних зв’язків, що підкреслюють “загрузання” індивіда в сутностях. Приміром, відомий чеховський образ “людини у футлярі” актуалізується у творі українського письменника і стає еквівалентним суто багряннівському “равлику в мушлі”: “Хто це сказав “людина у футлярі”? Геніально. Це про нас, це він думав про нашу епоху. Кожен... як равлик у мушлі. А потім після служби десь на самоті тихесенько вила-а-зить равлик з мушлі” [5, с. 97]. Власне, у “Марусі Богуславці” ця неавтентичність є наслідком актуалізації у ХХ столітті соціальної маски як ерзацу людської неповторності. Акцент письменника на профанації усіх сфер життя особистості передається через таку хвильовітську алюзію, як балалаєчний ансамбль, що обігрується у творі в такий спосіб: “Концерт почався. Почався він виступом власного “балалаєчного” ансамблю, з претензією на наслідування знаного “ансамблю пісні і пляскі” Александрова. Ансамбль співав і триндикав, а дівчата... дослухалися, ждучи своєї черги, тобто другої частини концерту” [5, с. 460].

Інтертекстуальні зв’язки простежуємо й на рівні заголовку багряннівського твору. У романі показано підготовку до показу п’єси М. Старицького “Маруся Богуславка” та саму виставу. Актуалізація змісту цього твору сприяє нашаруванню на нього нового смислу, який укладає в нього І. Багрянний. Звертаючись до образу Марусі Богуславки, який передусім розроблено в народній думі, письменник удається до зміщення ідейних акцентів. Постать народної визволительки виникає на черговому етапі українського “безчасся” і розкриває перед читачем процес пошуку людиною власної екзистенції. І.

Багрянний, на відміну від своїх попередників, які використовували образ Марусі Богуславки, акцентує увагу читача на акті вибору як важливого складника фундаментального особистісного проекту. Ата Дахно, яка грає роль української дівчини, що стала дружиною паші-Гірея, постає перед унікальною можливістю: долучитися до процесу звільнення власного народу. Хоча в цьому романі не показано ситуацію після такого вибору, але і сама народна дума, і п’єса М.

Старицького свідчать: звільнивши каторжан, сама героїня гине від поранення. “Огненне коло” демонструє Атину смерть від руки Петра, що варто інтерпретувати як одну із можливих розв’язок лінії головної героїні у трилогії [6, с. 525]. Тому-то на цій підставі зазначимо, що в романі відбувається кристалізація поглядів І. Багряного на проблему автентичності існування, пов’язаної з вибором. Згідно з художньою логікою “Марусі Богуславки”, процес самовизначення розкриває перед особистістю перспективу “буття-до-смерті”, на чому наголошували екзистенціалісти. Наприклад, назва роману А. Камю “Чума” відбиває ситуацію вибору людини в Орані, де панує потенційна небезпека: урятувати себе шляхом утечі чи, ризикуючи власним життям, надати допомогу іншим.

У контексті запланованої трилогії І. Багряного концептуального значення набуває її назва “Буйний вітер”. Вона може прочитуватися як метафора нового життя, пов’язаного передусім зі змінами, на які очікують головні герої. Поставивши п’єсу “Маруся Богуславка”, Ата разом із театральною трупю “чекали арештів, обшуків, слідства, допитів – усього, що в цій країні належить в таких випадках. І великі події прийшли... Великі події прийшли, лише зовсім неждані й негадані... Війна!” [5, с. 560]. Утім, як видно із самого багрянівського задуму, війна стає черговою “межовою ситуацією”, у якій випробовуються головні герої.

Таким чином, роман “Маруся Богуславка” є наступним етапом ідейно-художньої еволюції І. Багряного. Її основний зміст полягає в кристалізації поглядів митця на проблему автентичності існування. Якщо в попередніх творах, особливо початкового етапу, простежуємо підхід до осмислення екзистенціалістських ідей, то останній багрянівський роман демонструє утвердження екзистенціалістської концепції. Прикметно, що в “Марусі Богуславці” як у частині запланованої трилогії на зміну соціальній конкретиці приходять роздуми митця, які засвідчують тенденцію до філософських узагальнень. Попри національну маркованість певних топосів та образів, І. Багрянний окреслює підходи до осмислення проблеми унікальності особистісного існування як доміанти екзистенціалістського мислення.

4. 2. Екзистенціалістське прочитання мотивів ролі та маски

Екзистенціалізм як напрямок філософії першої половини ХХ століття порушив проблему визначення ролі людини у світі, сповненому буттєвих викликів та пасток. Згідно з цим ученням, особистість, здійснюючи самоідентифікацію, наштовхується на ворожість оточуючого середовища, що випробовує її на міцність. У свідомості людини світ складається з множинності фундаментальних проектів, тому-то виникає питання співіснування власного буття та буття Інших. Комунікація сприяє не лише виділенню індивідуально-особистісного, але й уніфікуючого, яке, за словами екзистенціалістів, загрожує унікальності індивідуума: “Існування Іншого ставить фактичні межі моїй свободі” [157, с. 529]. Людина відчуває себе “втягнутою в уже значущий світ, який відображає значення, яке я не даю йому” [157, с. 517]. Одне слово, особистість відчуває свою “затиснутість” у середовищі, регламентованому нормами та приписами. Співбуття з людьми накладає на індивідуума певну кількість соціальних ролей, які він програє перед Іншим, а відтак єдино важливим стає чужий проект. Як зазначає М. Гайдеггер, “кожен виявляється Іншим і ніхто не він сам. Людина, що відповідає на питання про хто-повсякденну-присутність, є... ніхто” [197, с. 128].

В екзистенціалізмі проблема кореляції світу як множинності рольових реальностей та автентичного / неавтентичного існування набуває особливого звучання. М. Гайдеггеру належить чільне місце в теоретичному обґрунтуванні цього питання. На його думку, буття кожного залежить від повсякденного, що не дозволяє реалізуватися індивідуальному існуванню: “Самість повсякденної присутності є людино-самість, яку ми відрізняємо від власної” [197, с. 129]. Як наголошує філософ, “уніфікуючу повсякденність присутності не можна брати як простий “аспект”. У ній також, навіть у модусі невласності, лежить а ргіогі структура екзистенціальності” [197, с. 44]. Гайдеггерівське поняття *das Man* стає еквівалентним неавтентичному буттю. Воно розкриває процес поступового занепаду особистісного: “Буття-разом-з-Іншими повністю розчиняє власну присутність у способі буття Інших” [197, с. 126]. У контексті екзистенціалістського вчення цілком виправданим бачиться ототожнення поняття *das Man* та маски як метафори існування. С. Сіроштан, досліджуючи трансформацію цього феномена, зазначає: “Звернення до топосу маски у ХХ столітті “виходить” на проблеми справжності, автентичності, “збереження власного обличчя”. Якщо до ХХ століття маска, будучи *річчю* (в широкому сенсі слова), знаходилася під контролем людини, у її розпорядженні, то у ХХ столітті вона ніби починає своє життя, виходить із-під контролю, набуває

незалежного існування” [166, с. 197]. Маска актуалізується в соціальному бутті, стаючи знаком розмивання особистісно-індивідуального та поступового впровадження певних стандартів в усі сфери людського життя.

Маска тісно пов’язана з поняттям соціальної ролі. На перший погляд, вони є еквівалентними. Утім, осягнення цих феноменів підтверджує їх інакшість. Будучи “зануреною” в соціум, людина приречена виконувати спільні правила та обов’язки. Із плином часу ці суспільні приписи можуть змінюватися, що, відповідно, накладає відбиток і на життя індивідуума. Це, у свою чергу, указує на те, що людина протягом свого існування грає ту чи іншу роль. Рольова реальність, пронизуючи життя індивідуума, переноситься і на соціальне буття як важливу його частину. Приреченість людини грати ті чи інші ролі ототожнює її з актором. На відміну від особистості, він знає фінал кожної історії, яку “проживає”. Утім, у певній ситуації людина може відчувати внутрішній дискомфорт та прагнення вийти з-під влади соціальної ролі. Тому вона звертається до маски. На переконання сучасної дослідниці цього феномена Н. Корабльової, “маска... знаходиться поза рольовою реальністю і є униканням ролей, сковзанням по поверхні життя в намаганні позбавитися ролей як протест проти соціального примусу. Маски, замість справжніх облич, є дотриманням норм буття знелюдненої людини, життя якої плине за позалюдськими моделями, які можуть бути як результатом вільного вибору, так і нав’язаними особі ідеологією чи мас-медіа” [83, с. 7].

У ХХ столітті мотив маски по-новому актуалізується в дискурсі художньої літератури й окреслює основні проблеми – нетотожності особистості самій собі, утрату власної екзистенції тощо. А. Грінштейн, досліджуючи карнавальний та маскарадний типи культури, зазначає, що на рівні тематики та проблематики, мотиву та концепту до маски звертаються А. Жид та А. Камю, Л.Ф. Селін та Ж.-П. Сартр, Р. Музиль та Г. Майрінк, Х.Л. Борхес та Х. Кортасар [41]. Ці та багато інших митців художньо відтворюють колізію “щезання” особистості, яка виявляється зайвою в дегуманізованому суспільстві ХХ століття. На зміну їй приходить зручний уніфікований тип людини. Власне, найбільш влучно цей процес схарактеризував Дж. Орвел у романі “1984”, у якому головний герой записує у щоденнику: “Майбутньому чи минулому – часу, коли думка вільна, люди відрізняються одне від одного, часу, де правда є правда. Від епохи однакових, епохи самотніх... – привіт” [143, с. 32]. У творі процес дегуманізації безпосередньо пов’язується із фізичним знищенням людини, яке ототожнюється з розпиленням.

У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” на прикладі існування жителів міста Нашого показано поступову втрату індивідуально-особистісного, що стає знаком тоталітарної доби. Обмеженню внутрішньої свободи сприяла стандартизація. Невідворотність такої перспективи стає очевиднішою в той момент, коли Павло Гук – герой роману – з неабияким хистом історика розповідає енкаведисту Сазонову про першого чекіста Прокруста: “Він хотів усіх людей урівняти під одну мірку... Для такої “зрівняйлівки”, сказати б по-нашому, по-советському, він зробив спеціальне ліжко й кожного клав на нього: хто довший – велів одтинати йому ноги. Якщо коротший – велів витягувати

жили й вивертати суглоби, підтягаючи до стандарту” [5, с. 347]. Реакція Сазонова на цей екскурс в історію є доволі очікуваною, як на слідчого карних органів: “Сазонов слухає й починає сміятися, спочатку тихо, потім дужче, і, нарешті, вибухає реготом... Прокруст подобається” [5, с. 347–348]. Крім стандартизації, серед витоків дегуманізації соціуму можемо назвати уніфікацію. Приміром, Ата Дахно, спостерігаючи за людьми, які її оточують, приходиться до таких висновків: “У безмежній галереї... були не уніками, а сила-силенна “равликів” – знеосіблений типаж знеосібленої епохи з усім її знеосібленим реквізитом, – так, “хтось у сірому”, розмножений на циклостилі. Ці знеосіблені “равлики” становили, так би мовити, загальний відділ. Потім ішов відділ не взагалі “равликів”, а екстраравликів.., кількапланових, модерних. Потім ішов відділ просто людей, прозорих і зовсім безхитрісних... А потім ішов відділ і не людей і, мабуть, не-равликів... Це відділ “героїв нашого часу”... Там були все великі “риби” [5, с. 321–322].

В одному з епізодів роману показано боротьбу з тими людьми, які прагнуть відмежуватися від офіційних приписів, а значить, автоматично переходять у розряд ворогів народу. Як видно із твору, процес виховання свідомого громадянина починається ще з юного віку. Так, професор Подліпкін створив раду безбожників, кістяк якої складають діти. На черговому показі перед “дядею в окулярах і з великим портфелем на колінах” [5, с. 323] гуртківці натхненно співають пісню як гімн: *“Далой, далой манахов, / Лові-даві папов!..”* [5, с. 323]. Така пропаганда є дієвішою з огляду на те, що “товариш Подліпкін... сам колишній член родини священика, якого потім зрікся й викляв, і тепер розоблачає поповщину, знавши її добре з досвіду, втім розоблачає й свого батька та матір” [5, с. 328]. Утвердження єдиного способу буття позбавляє особистість змоги самоідентифікуватися, вийти за межі унормованого суспільством існування.

У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” поняття ролі переростає суто соціологічний вимір і набуває негативної маркованості. Передусім у контексті всього твору цей феномен безпосередньо пов’язується з конформізмом як провідною ознакою радянського суспільства. Перед читачем постають персонажі, що виявляють особливу внутрішню гнучкість. Пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання норм та правил супроводжуються своєрідним виправданням: “Життя вимагає від людини підлості, і вона ту підлість мусить робити. Мусить! Бо інакше загине” [5, с. 115]. Ця сентенція стає девізом існування професора літератури Добрині-Романова, який, за словами Ати, демонструє “контраст між... біологічним оформленням (зовсім м’ясарською зовнішністю) і тими речами, які він проповідує (звичайно, неофіційно, не на службі, а в приватних стосунках... з дівчатами)... Ну, на службі... він прапорносець... марксо-ленінської ідеології” [5, с. 111]. Прикметно, що натяк на розрив між тим, ким є ця людина на службі, і тим, ким – у повсякденному житті, простежується на рівні гри з прізвищем. У своєрідному його поясненні відчувається неприхована авторська іронія: “Щось інше робить цього професора монументальним. Мабуть, прізвище. Від його прізвища віє імперією, якоюсь всеросійською хрестоматійною легендою,

імперіальною величчю, натяком на якусь непроминальне, усесоюзне покликання... Хіба не грізно звучить?" [5, с. 111]. Задекларована безкомпромісність у боротьбі з Іншими розкриває ще одну іпостась Добрині-Романова – він критик: "Він – сучасний Белінський, гроза і пострах усіх "попутників" та "опозиціонерів" на літературному й мистецькому фронті. Кажуть, що навіть "пролетарські" письменники, мистці й критики його боялися й бояться, не згадуючи вже про... "дрібнобуржуазних" [5, с. 111]. На перший погляд, згадка про ще один соціальний вимір цього персонажа є другорядною. Утім, у такий спосіб І. Багрянному вдалося порушити важливу проблему – проблему відповідальності людини за суспільну роль / ролі. Із твору дізнаємося, що нищівна стаття Добрині-Романова стала причиною розстрілу одного митця. Ата, вступаючи в полеміку з критиком, нагадує йому про цей випадок із його біографії: "Скажіть же мені на прощання, професоре, як же ж пов'язати цю синю волошку, символ любові й поезії, з розстріляним Стешенком і зі збожеволілою матір'ю?" [5, с. 118]. Це питання залишається без відповіді, що дає змогу героїні підсумувати: "Ви – брехун! Життя вас спростовує, професоре! Ви кажете, героїв немає, а тим часом це неправда! Той юнак Стешенко порівняно з вами таки був Герой!" [5, с. 112].

Окреслення проблеми конформізму у творі показано на прикладі ще одного персонажа – Сметани – заступника театрального директора, що "мав Божий дар спритно достосовуватись до ситуації та був одержимий вічним бажанням усім догодити. За думкою аборигенів міста Нашого, він міг би правити за ілюстрацію до чеховського хамелеона" [5, с. 180]. Виконання ним тієї чи іншої ролі та обіймання певної посади вповні залежало від соціальних перипетій першої половини ХХ століття. Як зазначає І. Багрянний, "ще за царату цей Сметана учителював у церковноприходській школі... і прославився... ревністю в службі "царю й отечеству" <...> Коли вибухнула революція, Сметана швидко переорієнтувався й став не чим іншим, як автокефалістом і "мазепинцем". Та події розвивалися непередбачено швидко, він переорієнтувався кілька разів" [5, с. 180–181]. Процес внутрішньої гнучкості цього персонажа розкривається завдяки ще одному прикладу із його життя. Просування кар'єрою вимагало від нього не лише створення бездоганної репутації службовця, але й відмежування від українського прізвища, яке якщо не зараз, то в майбутньому може принести неприємності. Подібно до Кулішевого Мина Мазайла, Сметана "почав бігати з ідеєю... змінити своє неfortunne, та ще й таке "мужицьке" прізвище... Був Сметана й нема Сметани, а став з нього, скажем, якийсь Жемчужін, або Златогоров, або Орлов-Львов-Горкін" [5, с. 183]. Безперечно, письменник з іронією змальовує цей епізод із життя персонажа, проте наголошує на важливій особливості існування людини першої половини ХХ століття, а саме: тотальному підпорядкуванні екзистенційного суспільному. Важливо, що у просторі авторського сприйняття роль трансформується із суто соціологічного виміру в буттєвий, стаючи символом втрати власної самості, розпаду цілості індивідуума. Аби вказати на непоодинокість таких випадків, І. Багрянний в уста головної героїні Ати вкладає роздуми узагальнюючого характеру: "Всі тепер розігрують, тобто дурня

клеють... Такий час... Як глянеш – всі ми прохвости, всі ми зовсім не те, чим видаємося” [5, с. 96]. У зв’язку зі зникненням автентичної особистості доречно згадати лівістросівський підхід до реальності як такої, що позбавлена людської присутності. Замість індивідуума функціонує знак – соціальна роль [102].

Множинність цих знаків – по суті, єдина інформація про того, хто знаходиться “за кадром”, у контексті багрянівського роману – поза особистісним виміром.

За художньою логікою твору, “занурення” героїв у соціальне буття викликає в більшості з них метафізичний спротив, який виражається в “одяганні” на себе маски / масок. У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” актуалізація цього феномена співвідноситься з прагненням індивідуума вийти за “межі” означуваної суспільної реальності та спробою витворити світ, у якому пріоритет становитиме власний екзистенціалістський проект.

Прикметно, що мотиви ролі та маски безпосередньо співвідносяться з мотивом театру. Традиційно його інтерпретують як метафору навколишнього середовища, на чому свого часу наголошував Петроній: “Totus mundus agit histrionem” (“Увесь світ грає”). Театр як мінімізована модель відображає перипетії людини, пов’язані із взаємодією особистісного та соціального. У художньому просторі багрянівського роману цей мотив набуває полісемантичного значення. На традиційне сприйняття нашаровується ще один зміст. Театр стає символом особистісного та національного, виступаючи як опозиція конформістському радянському світу. До таких висновків прийшов один з учасників літературного вечора в Мюнхені Л. Полтава: “Хто ж головний герой “Марусі Богуславки”? Молодь? А може, театр, як символ. Недаремно всі події зосереджуються довкола театру – театр переріс у храм української національної культури” [231, с. 26]. У розділі, що має показову назву “Храм Мельпомени”, І. Багрянний прагне окреслити роль цього духовного осередку: “Він як тихий і радісний острів спасіння в розбурханому й підступному морі рудого шалу й рудого відчаю... Це душа цього міста... Ставши-бо душею міста Нашого, він на цій позиції заступає собою аж всі одинадцять церков” [5, с. 162]. Власне, театр сприяє пошуку особистісної та національної екзистенції, що в умовах радянського суспільства набуває особливого звучання. Не випадково головна героїня роману Ата Дахно – акторка.

На початку твору вона постає як звичайна жителька міста Нашого. Стан нудьги, змальований в одному з перших розділів роману, дозволяє їй “зазирнути” в інший світ, протилежний радянському середовищу, де “є приписи, є рубрики, скриньки, полички – у них вміщене все життя, все просто, ясно, зрозуміло” [5, с. 195]. Необхідність виокремити себе з такої атмосфери рухає Атою в момент утечі в театральний простір.

Письменник позбавляє читача детальної інформації про героїню, обмежуючись кількома епізодами з її біографії: вона сирота, що здобула професію акторки і приїхала до місцевого театру працювати. Немає і згадок про попередні Атині ролі, які, без сумніву, були. Власне, про них можемо здогадуватися з обмеженого репертуару. Художній керівник театру Сластьон “мав проблему – “що ж ставити?!” Куліш? Заборонений... Винниченко? Заборонений. Корнійчуків “Платон Кречет”? Скільки ж можна!!” [5, с. 166].

Отож, можемо припустити, що по-справжньому героїня ще не грала.

Роль Марусі Богуславки Ата сприйняла як чергову й непотрібну, а її душа “хотіла чогось іншого, екстранадзвичайного, небуденного, шукала сміливого лету, ризикованого, але хвилюючого, ради якого тільки й варто жити” [5, с. 169–170]. Утім, під час репетицій виявилось, що п’єса “імпонувала чимсь невловимим і дерзким, якимись натяками, чимсь, що, далєбі, перегукувалося з сучасністю” [5, с. 171]. Виявилось, що проблема несвободи, заявлена в п’єсі, змусила Ату “воскресити ту древню-древню істоту, вжитися в неї, стати нею” [5, с. 175]. Ця роль перестає бути для героїні просто черговою роллю, а тому втрачається межа між її особистісним виміром та акторським. Із великою долею впевненості можемо стверджувати, що відбувається ототожнення Ати та Марусі Богуславки. Згідно з багрянівською концепцією, героїня постає як визволителька, що сприяє метафізичному прозрінню жителів міста Нашого. Натяк на певну місію Ати Дахно простежуємо в деталі, яка, на перший погляд, не несе суттєвого значення. Під час розмови героїні з Павлом Гуком він називає її “Ататюрк”. Передусім це може сприйматися як гра з іменем. Проте переклад цієї назви як “батько усіх турків” породжує асоціації з певною “посвяченістю” героїні, яку їй доведеться пройти. На це вказує назва передостаннього розділу роману “Містерія”. П’єса “Маруся Богуславка” порівнюється з містерією, що інсценізувала народження, смерть та воскресіння Ісуса Христа. У контексті багрянівського твору перший етап співвідноситься з пошуком Атою себе, другий – із віднайденням власної екзистенції, а третій – із метафорою національної ідентифікації. У зв’язку з цим можна розглядати цей підтекст як один із варіантів запланованої трилогії “Буйний вітер”.

У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” маска набуває багатозначного звучання. Крім ідентифікаційної функції, реалізацію якої спостерігали на прикладі головної героїні Ати Дахно, відзначимо захисну, що об’єднує постаті Петра Сміяна, Данка Шигимаги, Людмили Богомазової. Сюжетні лінії, пов’язані з ними, так чи інакше перехрещуються з лінією театру міста Нашого. Приміром, Петро Сміян малює декорації до майбутньої п’єси; Данко Шигимага є штатним театральним художником; “генеральна лінія” повія Людмила Богомазова кілька разів присутня на репетиціях “Марусі Богуславки”, супроводжуючи начальника НКВС Сазонова. Кожен із цих героїв має підстави приховувати від оточуючих своє справжнє обличчя.

Постать Петра Сміяна оповита легендами. Із твору дізнаємося, що він “нібито утік з “дитячої республіки” й організував у околицях “банду”, наганяючи страх на місцеву владу” [5, с. 124]. Після арешту його послали на “перековку”, після чого Петро втік: “Його ловлено по всій Росії, і в Сибіру, і в Середній Азії, і на Кавказі, і по всіх містах України – одначе він був невловимий” [5, с. 125]. Як зазначає письменник, після фізичних знущань та тиску герой утратив психологічну рівновагу та збожеволів: “Довго був у психіатричній лікарні тюремній, потім на Сабуровій дачі і знову в тюремній лікарні” [5, с. 126]. У зв’язку з таким діагнозом Петра звільнили умовно, після чого він повернувся до міста Нашого.

Ата одна з перших усвідомлює, що його божевілья – це спосіб зберегти собі життя, що в умовах тоталітарної дійсності набуває важливого значення: “Аті впало в око як перше блискавичне й безпосереднє враження, що в тім обличчі, як і в усій фігурі, немає зовсім нічого від божевілья” [5, с. 134–135]. До подібних висновків приходять і начальник НКВС Сазонов: “Мені здається, що він зовсім не ідіот, що він тільки “ваньку валяє” [5, с. 151]. Отже, Петрове божевілья – це захисна маска.

У художньому світі багрянівського роману спостерігаємо певну внутрішню еволюцію героя, якому сприяє самозаглиблення. Первісне сприйняття постаті Петра як звичайного божевільного поступається місцем розкриттю справжньої суті, на яку, поза всяким сумнівом, накладає відбиток маска. У свідомості читача образ юродивого кореспондує з уявленням про особливе знання цієї людини, що полягає в можливості “зазирати” за “межу” дозволеного. У творі він перебуває нібито осторонь від основних перипетій, “за кадром”. Але майстерність письменника полягає в тому, що під час важливих дискусій у романі (як-от: Ати з Павлом Гуком в одному з перших розділів), відвідин Атою старенької церковці, параду фізкультурників, які є певними смисловими вузлами, з’являється Петро. Відтак можемо стверджувати, що герой виступає своєрідним спостерігачем зображуваних подій, а його поодинокі висловлювання є певними висновками до тієї чи іншої події. У цьому плані відзначимо досить показові міркування Петра під час параду фізкультурників. За словами І. Багряного, “це – огляд спортових і інших молодечих організацій перед республіканською якоюсь “олімпіадою”. Хоча в дійсності це, здається, не так... Аті це нагадало... марширування військових батальйонів у сталевих шоломах” [5, с. 335]. Осягаючи справжню суть цього параду, Петро підсумовує: “Хто володітиме цими душами, той володітиме й цією землею” [5, с. 337]. Не випадково Сазонов, спостерігаючи за молоддю, убачає в ній небезпеку: “Я не знаю, чия це буде зміна... То пак, я не знаю, скільки тут буде зміни моєї... а скільки Сміянової” [5, с. 345].

У романі “Маруся Богуславка” маска виступає як метафора світу, що водночас оприявнює видиме (неавтентичне) та приховане (автентичне). Ці роздуми знаходять послідовну реалізацію у щоденнику художника Данка Шигимаги: “Справжній світ інший, аніж той, що нас оточує... аніж той, який нас навчили ось так, а не інакше сприймати” [5, с. 391]. Пріоритет соціального буття над особистісним, що стає знаком радянської епохи, переосмислюється героєм відповідно до власної життєвої філософії. Він приходять до висновку про необхідність витворити свій світ та виплекати в собі суверенну людину: “Все ерунда, якщо ти сам ерунда” [5, с. 389]. Ці роздуми, уміщені в Данковому щоденнику, випадково знайденому Атою, дисонують із тією людиною, яку знають у повсякденному житті. Варто звернути увагу на перше знайомство читача з героєм, якого письменник змальовує досить лаконічно: “У фойє працював Данко Шигимага. Художник. Молодий злючий горбань і дивак... Він якийсь неоковирний, непоказний і нелюб’язний, немов їжачок колючий. Горбань” [5, с. 394–395]. Не випадковим бачиться той факт, що І. Багрянний двічі наголошує на фізичному каліцтві цієї людини, що викликає певні алузії з

постаттю Квазімодо з роману В. Гюго “Собор Паризької Богоматері”. Така паралель посилює роздуми про те, що Данкова зовнішність – це маска, за якою ховається інший. Ата є однією з перших, хто досягнула це: “Равлик! Бач, який ти равлик! А я тебе бачила” [5, с. 398].

У творі Данкове каліцтво є тією площиною, на яку проектується багрянівські роздуми про духовне каліцтво представників нової доби. Не випадково герой утверджує: “Краще мати горб на спині, **аніж горб на душі!**” [5, с. 400]. Характерно, що в Данковій майстерні, крім портрету Сталіна, який він називає “халтурою”, є “шкіци різних калік: обличчя сліпих і глухих, що в надзвичайному напруженні тяглися до світла й до звуку, до втраченого життя” [5, с. 405]. Серед них Ата бачить портрет Людмили Богомазової – місцевої повії для “тузів” міста Нашого. Її здивування поступається місцем розумінню Данкового вибору. У сприйнятті жителів міста Нашого Людмила Богомазова – “генеральна лінія”. Стереотипи, які складають їхнє життя, не дозволяють вийти за “межу” – побачити більше, ніж просто маску. Це вдається зробити художникові: “На підставці стояла – Людмила Богомазова!! Але яка! Невимовно прекрасна. Не звичайна Людмила Богомазова, пропаща дівчина, оклепана “генеральна лінія”, а дивна... Печальна й чиста, як янгол!.. В рисах обличчя викарбувана прекрасна людська душа, очищена в печалі, в великій трагедії” [5, с. 406].

Удавану індиферентність цієї жінки до навколишнього світу можна так само інтерпретувати як захисну маску: “А Людмила Богомазова прекрасно знала, ЩО саме про неї всі присутні думають, що їм відома вся її історія, й кути її нафарбованих уст демонстративно опускалися – демонстративно презирливо й байдуже” [5, с. 230]. Із роману дізнаємося про те, що спричинило таке падіння: “Вона упала з високих високостей... на самісіньке дно, в категорію “соціально чужих”, “класово ворожих”, “бивших” <...> із якого можна піднятися... отакою ціною” [5, с. 231]. Таким чином, ця обрана стежка в житті – ніщо інше, як необхідність вижити, і передусім фізично. Характеризуючи постать Людмили Богомазової, І. Багрянний позбавляє читача дидактичних настанов із приводу очевидного морального падіння. У творі героїня й так виявляється покараною: великі “тузи” міста Нашого, як-от: Сазонов, Страменко, Павло Гук – називають її не за ім’ям, а виключно “генеральною лінією”. Для письменника головне – показати “трагічний досвід цілого пропащого покоління” [5, с. 231]. За словами Ати, “вона бачить її наскрізь за тією злобною машкарою” [5, с. 231]. Звільнення Людмили Богомазової від маски відбувається у фіналі роману після прем’єри п’єси “Маруся Богуславка”: “Хтось десь спазматично заридав... То Людка Богомазова... Так, то та пропаща дівчина впала на спинку крісла й запихала рот шовковою шаллю” [5, с. 557]. Виявляється, “генеральна лінія” разом з іншими жителями міста Нашого вповні відчула атмосферу несвободи, що об’єднала минуле та сучасне.

У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” мотиви ролі та маски, які сприяють осмисленню проблеми автентичності та неавтентичності існування, тісно пов’язані з мотивом двійництва, що, у свою чергу, розкривається через показ внутрішньої розполовиненості героя. У зв’язку з цим найпоказовішим

прикладом своєрідного метання між двома позиціями є Павло Гук. Перед читачем постає людина, сформована в селянському середовищі, яка, утім, пізніше досягла успіхів у кар'єрі. Достеменно не відомо, чи доводилося йому переступати через себе, просуваючись соціальною драбиною. Проте письменникові вдалося змалювати Павла Гука як людину, яка, попри певний досвід, повністю не пристосувалася до нового соціального статусу. Ата в іронійній формі натякає на це секретареві обкому ЛКСМУ: “Юнак є один у нас... Суцільний марксизм-ленінізм... І от – уявіть собі – ... вила-а-а-зить, як равлик з мушлі, на гарячий пісочок і босоніж шпарить... з безпартійною дівчиною” [5, с. 98]. Неоднозначність постаті Павла Гука розкривається через колізію між почуттям до Ати, яка відверто говорить про брехню радянської ідеології, та обов'язком, що накладає на нього посада, яку він обіймає. Під час маївки, що демонструє справжню суть верхівки міста Нашого, яка далека від типу “добропорядних” громадян, Павло Гук починає сумніватися в сповідуваній ним ідеології. Своєрідним виправданням аморальної поведінки Страменка, а отже, й себе є його роздуми про “засміченість” та “збоченість”, що варто сприймати радше як виняток. Утім, І. Багрянний доводить, що герой думає по-іншому: “Мовчанка. Павло кусає губу. Потім щось хрипить нечленоподібне... і уриває недоговорене. Ну, що він їй буде говорити ці небилиці тепер” [5, с. 449]. У колізії розполовинення Павла Гука чітко вимальовується ситуація “маска – самість”, що художньо реалізується під час Атиного сну, який розгортається як суд над нею: “Між ними сидить і Павло Гук і дивиться на неї лютими очима... Але дивно, їх, Павлів, чомусь два – один сидить за столом поруч Сазонова, а другий – біля неї, ніби видимий і ніби невидимий, – сидить біля неї й смутний такий” [5, с. 467]. Отже, двійництво героя можна трактувати як один з аспектів втрати цілісності. У контексті твору на розполовинення Павла Гука накладається маргінальність, що переростає суто соціологічний вимір.

Натяк І. Багряного на роздвоєності людського “я” на власне та чуже простежуємо на рівні постаті начальника НКВС Сазонова. У цьому романі письменник відходить від однозначного потрактування образу героя: він позбавлений негативної чи позитивної маркованості. У художньому просторі “Марусі Богуславки” двійником Сазонова стає Зайдешнер. Спочатку І. Багрянний знайомить читача саме з особистим охоронцем енкаведиста: “Цивільний, що увійшов з Сазоновим, – це лотиш Зайдешнер, дебелий, щелепатий мужчина років сорока, з бугаячою шиєю й з тупим, бугаячим обличчям, одягнутий в шикарну “тройку”. В такий же шикарний цивільний костюм був одягнутий і сам Сазонов. Всі знали, що Зайдешнер, – це особистий охоронець Сазонова й “заплічних діл майстер” при облвідділі” [5, с. 141]. І лише після цієї характеристики письменник змальовує начальника НКВС: “На відміну від свого компаньйона, був досить жвавий... Це людина років тридцяти восьми, присадкувата, широкоплеча” [5, с. 142]. Двійництво героя розкриває певну боротьбу між власним та чужим. Ця ситуація набуває особливого значення під час параду фізкультурників. Сазонов, спостерігаючи за молоддю, усвідомлює, що втрачає контроль над нею, оскільки “вона іде вперед, живе

своїм життям, має свої думи й затаєні (і не контрольовані, от що!) прагнення” [5, с. 344]. Роздумами про власне безсилля начальник НКВС ділиться з Павлом Гуком: “Я маю ключ від тюрми, от!.. Але я не маю ключа від душ... що тут пройшли! <...> От, брат, яка біда моя” [5, с. 349]. Така відвертість сприймається Зайдешнером як вияв тимчасової слабкості, яку старанно треба приховати. У зв’язку з цим І. Багрянний показує реакцію охоронця на такі дії: “Зайдешнер звівся й пішов слідом, як тінь, притопчуючи останні слова свого господаря, щоб часом не почув їх ніхто” [5, с. 349]. Надалі особистий охоронець нібито зникає, але залишається тінь, що постійно супроводжує Сазонова. Начальник НКВС, плутаючись у власному “я”, приймає чуже за своє, відтак, відбувається розмивання самості. У ключі багряннівської концепції двійництво Сазонова можна інтерпретувати як поступову втрату владою контролю над особистістю, що прагне звільнитися від статусу “равлика в мушлі”.

Підсумовуючи, варто наголосити, що через реалізацію мотивів ролі, маски та двійництва письменникові вдалося окреслити підходи до осмислення проблеми автентичності існування. У просторі багряннівського сприйняття соціальна роль набуває негативної маркованості, стаючи символом радянського конформізму. Небажання деяких героїв (приміром, Ати, Петра, Данка Шигимаги) ототожнитися з роллю “добропорядного” громадянина змушує їх удатися до захисту – одягнути маску. У романі, крім захисної функції, маска виконує ідентифікаційну. Скажімо, Ата, перебуваючи в середовищі знеособлених людей, відчуває потребу відмежуватися від такого нівелюючого впливу. Особистісна ідентифікація героїні тісно пов’язана з потребою національного визначення, що набуває особливого значення в багряннівській системі поглядів. Разом із цим звернення митця до мотиву двійника розкриває процес розполовинення людського “я” на власне та чуже. Відповідно, таке роздвоєння ставить особистість перед вибором: сприйняти автентичний або неавтентичний способи існування.

4. 3. Український “резистанс” і метафізичний бунт особистості

Філософія екзистенціалізму, зосереджуючи свою увагу на пріоритеті особистісного існування над соціальним, порушила важливу проблему автентичного буття, що варто розглядати як шлях людини до самої себе, до власної самості. Провідний теоретик цього напрямку М. Гайдеггер, досліджуючи поняття *Dasein* як екзистенції, прийшов до висновку, що особистість перебуває у стані несправжності, подолати який вона здатна за допомогою тривоги. У його концепції це поняття стає мірилом совісті. Тривога змушує людину відмежуватися від неавтентичного стану, що ототожнюється з поняттям *das Man*, і набути нового буттєвого статусу. За М. Гайдеггером, автентична особистість демонструє передусім відданість власному фундаментальному проекту. Відповідальність, яку бере при цьому людина на себе, є ознакою змужніння, що, у свою чергу, сприяє самовизначенню індивідуума.

Художній світ багрянівського роману “Маруся Богуславка” виразно окреслює підходи до осмислення проблеми автентичності існування, яка в авторській системі поглядів набуває певної специфіки. Примітно, що повнокровність людського буття забезпечується завдяки синтезу особистісної та національної ідентифікації. Багрянівський герой відчуває суверенність власної позиції виключно в українському просторі, що сприяє його духовному розкріпаченню. У контексті всього твору набуває особливого звучання боротьба особистості з радянським конформізмом, що визначає обличчя пересічного громадянина. Тотальну уніфікацію та стандартизацію варто інтерпретувати як неавтентичний стан суспільства.

У романі І. Багряного “Маруся Богуславка” нетотожність особистості самій собі стає знаком існування радянської людини. Найбільш повно неавтентичність буття розкривається через персоніфікований образ міста Нашого, який, на зразок камюзіанського Орана, переживає тимчасовий стан хвороби. Французький письменник, відображаючи таку “межову ситуацію”, зазначив: “Чума має свої добрі сторони, бо розкриває людям очі, змушує їх думати” [71, с. 217]. Актуалізація історичної довідки про місто Наше сприяє усвідомленню того, що регламентованість людського буття є тимчасовим станом: “Воно постало давно й формувалося протягом століть стихійно, невідомо для чого й невідомо з чийої волі” [5, с. 81]. Накинені норми та правила поведінки є, по суті, штучними, такими, що не змінюють загального плину життя: “Минають часи, міняються уряди, ті уряди прибивають на різьках вулиць і перевалків свої назви, намальовані на залізі (щоб вічно трималось!),

але залізо ржавіє, назви затираються або вилинюють від сонця, вітрів та дощів і ніхто тих назв не тримає в голові – вони забуваються, а в житті курсують старі, дідівські назви” [5, с. 83–84]. Символом незмінності основ людського існування стає образ річки Чорної: “Місто перетинає річка Чорна... Вона тече зі степу й часто дуже міліє. Але тече вічно і невпинно, – йде, як вічний годинник... Так з року в рік, з покоління в покоління. І ніщо, здається, не змінить того порядку” [5, с. 84–85]. Осмислення мотиву старого та нового, відповідно, як справжнього та профанного, співвідноситься з іншим структурним рівнем проблеми автентичності – свого та чужого. Ця опозиція реалізується через змалювання корінних жителів міста Нашого та тих, хто з’явився тут нещодавно, насамперед за радянських часів. У багрянівській концепції своє та чуже розкривається на рівні прізвищ – українських та російських: “Од віків і тепер його населяють... колоритні... Рябокони, Вовкодьори, Чорноволи, Перебийноси... Інші прізвища... губляться в загальному морі, розчиняються там і по кількох поколіннях “ов” уже не звучить” [5, с. 87]. Таким чином, письменник наголошує на здатності національного виштовхувати або асимілювати чуже: “Це море, бурхливе й вічно живе, має колосальну вітальну силу... кожне чужеродне тіло обточувати й підганяти до свого знаменника” [5, с. 87]. Утім, як зазначає І. Багрянний, радянська доба диктує нові вимоги до людини, тому-то більшість жителів міста Нашого змушені відповідати епосі. Як видно із твору, митцеві важливо показати наслідки від упровадження в життя “равликової” філософії. На початку роману читача вражає показ батальйонів міста Нашого: “Всі солдати, як і командири, одягнені в нові довжелезні шинелі, в сталеві шоломи з ремнями під підборіддям, взуті в дебелі чоботи, обчепляні протигазами, флягами, набійницями, лопатками саперними” [5, с. 103]. Відчуття дискомфорту посилюється внаслідок літньої спеки, проте висловлювати незадоволення з цього приводу не варто. Тому-то солдати демонструють боротьбу із сонцем, що в контексті роману стає символом справжнього життя. Автор розкриває непотрібність такої жертви: “Сонце пече немилосердно, а колона ніби демонструє проти нього” [5, с. 103]. У цьому описі відбито основну тенденцію радянського суспільства, що полягає в необхідності підпорядкувати особистісне загальному або приховувати справжнє обличчя. У творі головна героїня Ата Дахно однією з перших відчуває тягар “равликової” філософії. Портрет дівчини фіксує одну особливість ставлення до навколишнього середовища, а саме: нудьгу та апатію, що є безпосереднім наслідком тиску соціального буття на особистість: “Вона – тонка й витончена, як ситняжина, насунувши солом’яного брилика на самісінький ніс, так ніби їй увесь світ остогид і вона не хоче на нього дивитися” [5, с. 91]. Проте зовнішня індиферентність, яку бачить читач, відрізняється від її внутрішнього стану, позначеного почуттям тривоги та сум’яття. Про це цілком відверто говорить Ата Павлові під час чергової дискусії: “Я б хотіла, щоб у моїй душі було все так, як у вашій, – жодної “опозиції” й жодного “ухилу”, все розставлене на полиці, все суворо визначено статутом комсомолу чи партії, ніяких вагань і сумнівів, – є приписи, є рубрики, скриньки, полиці – у них вміщене все життя і навіть увесь світ, все просто, ясно, зрозуміло: отак – “капіталісти”, так –

“імперіалісти”, так – “пролетаріат”, так – “партія” [5, с. 194–195]. Неможливість погодитися з другорядною роллю особистості у світі радянського соціуму змушує героїню вдатися до захисту – так званої внутрішньої еміграції. Це по своєму тлумачить Павло Гук. На його думку, постійні непорозуміння з дівчиною відбуваються через те, що вона демонструє байдужість до зовнішнього буття, відмежування від колективу як прояв безвідповідальності: “Він думає, що Ата безпартійна й тому не визнає (зовсім не визнає!) його авторитету, й як той авторитет в її очах здобути? І, нарешті, він думає над тим, чи вдасться йому втягти ту надзвичайну дівчину до комсомолу. Чи вдасться? Бо ж він не має до її душі ключа” [5, с. 139]. Уже в цих роздумах Павла читач відчуває спрофановану суть таких об’єднань, як комсомол. Виявляється, що вступ до подібних організацій відбувається не добровільно, а примусово, оскільки так заведено. Крім того, утверджується колективна (у контексті твору – масова) свідомість, що сприяє виробленню єдино правильного погляду на речі. Ата прагне відмежуватися від такого соціального досвіду, оскільки вірить “в якесь своє особливе призначення... й до цієї віри прив’язана всім своїм серцем і всією душею, бо віра та наповнювала її вщерть, лишаячи до всього іншого байдужою” [5, с. 121].

Письменник, змальовуючи Павла, позбавляє читача однозначного підходу до його постаті. У розділі “Четвертий вождь” І. Багрянний удається до гри з іменем Павла. Не випадково він називає його Павликом, що викликає в уяві асоціації з “равликом” як уніфікованим типом людини: “Павлик зовсім не Павлик... Більше Павла Гука ніхто не називав “Павликом”. Його місце в суспільно-політичній ієрархії таку назву виключає, бо він стоїть у ряду великих “тузів” [5, с. 136]. Удавана відповідальність зробила його “передчасно суворим, занадто суворим, і занадто дорослим, опанцерованим в офіційний маєстатат партії та комсомолу” [5, с. 137]. Утім, як видно з роману, навіть Павло відчуває профановану суть того, що він робить: “Він перечитує секретний обіжник знову й знову, обіжник з самої Москви, з ЦК ВЛКСМ, а думи двояться, більшість із них ідуть собі десь зовсім стороною” [5, с. 138]; “хотів подерти обіжник... Але зупинився. Поважив обіжник в руці, погойдав... І, зітхнувши, вкинув у нижню шухляду стола. На самий спід” [5, с. 160]. Проте розуміння непотрібності того, чим займається герой, не викликає у його душі протесту, відтак Павло демонструє байдужість до шансу віднайти самого себе. Страх стає на перешкоді пошуку автентичності: “Інтуїція підказувала йому, що десь снується невидима тонка павутина, в якій він може заплутатись і вже ніколи не виплутається. І ні за що, ні про що” [5, с. 159].

У романі “Маруся Богуславка” не менш цікавою постаттю є Михайло Барат – директор історичного музею. Зовнішність героя, яку змальовує письменник, вносить чимало важливої інформації стосовно його внутрішнього світу. На перший погляд, у портреті Барата немає нічого незвичайного: “Чоловік саженого зросту, з орлиним носом, з начисто виголеним черепом, підкреслено неохайний, що сприймається як претензія не то на репутацію великого філософа, не то на представника дореволюційної богеми... Хоч ця зумисна бравада неохайністю – це, власне, стиль інший, стиль сучасності, –

підігравання “під пролетаріат” [5, с. 294]. Як бачимо, навіть зовнішність героя фокусує увагу читача на певному стилі поведінки, який у контексті всього твору можна розглядати як данину моді, а значить, відповідність новим запитам епохи. Крім того, Ату вражає “його вічно мокрий ніс, власне, одна ніздря, що постійно воложилась. Ознака, що ця людина або кокаїніст, або морфініст” [5, с. 294]. Барат, спостерігаючи реакцію оточуючих щодо цього, зазначає: “Був, був кокаїністом... Така, знаєте, була праця... Смерть, жах, кров – поневолі станеш... – і махнув картинно рукою, зробивши таємничу недомовку, розраховану на створення мученицького ореолу” [5, с. 295]. Розуміння Атою того, що насичене подіями минуле героя є вигадкою, підтверджується під час оглядин його помешкання: “Стіл посеред кімнатки накритий блискотливою ризою, а на ній людський череп, повний недокурків, і розкидане сяке-таке канцелярське приладдя” [5, с. 302]. Така деталь, як людський череп, повний недопалків, різко контрастує зі згадками Барата про страхіття, пережиті під час революційної та постреволюційної дійсності. Довіра Ати до директора не збільшується і тоді, коли він показує їй заборонені речі, як-от: портрет Петлюри, Скрипника, бюст Чупринки, книжку Косинки з автографом тощо. Усвідомлення фальшивої суті Барата відбувається під час перебування героїні в начальника НКВС Сазонова. Ата розгадує героя: посада директора історичного музею є прикриттям. Барат “є “стукачем” у Сазонова” [5, с. 316].

Серед конформістів міста Нашого особливе місце належить головному редакторові газети “Червоний Комунар” Страменкові. Безпосереднє знайомство з цим персонажем попереджує його дискусія з Чубенком, у якій останній зауважує: “Ех, ти, Страменку! Почервонив ти червоне... Так ніби комунарі бувають білі! Отут ти й увесь, такий, як є... Застрахувавсь в благонадійності на цілих 200 процентів! Але той, що вигадав назву “Завод ЧЕРВОНА СИНЬКА”, все-таки побив тобі рекорд” [5, с. 218]. Ата під час відвідин редактора інтуїтивно відчуває, що перед нею – підлабузник: “Він так походжає, ну, так якось набундючено й елегантно, й так рисується, а риси обличчя... ну, як би їх схарактеризувати... Підлабузник не підлабузник, але щось таке подібне, – величні і в той же час вкрадливі жести, схидні очі, тонкі злі уста, нахил голови такий, як у того достославного “чого ізволіте?” [5, с. 217–218]. Вияв неприхованої авторської іронії щодо Страменка спостерігаємо в розділі, що має назву “Орденоносець”. Виявляється, що він є ініціатором того, щоб ушанувати Ату відзнакою: “Він хоче “організувати” їй орден! Досі Ата думала, що то робиться інакше, що ордени не “організуються”... Зрештою – може, й так буває, може ж, і “організуються” [5, с. 219]. У цей момент героїня “прозирає” справжню суть такої пошани і що найголовніше – того, що приховується за добрими намірами: “Він досить прозоро натякнув, що орден здобути зовсім легко, лише Аті треба буде до нього прийти... е-е... І зайти вона мусить найближчим часом. Завтра. Неодмінно!” [5, с. 222]. У художньому просторі роману Страменко, що є безпосереднім творцем спровокованих цінностей, які культивуються в місті Нашому, не відчуває відповідальності за свої дії. Редактор газети як один із представників влади є сповідувачем філософії вседозволеності, яка вповні виявиться під час маївки. Задекларований

гегемонізм пролетаріату виявляється фікцією, оскільки реальними привілеями користуються великі “тузи” міста Нашого.

У розділі, що має назву “Я бачив, як вітер березку зломив”, І. Багрянний удається до створення такої ситуації (маївки), у якій читач має змогу побачити справжнє та приховане обличчя представників влади міста Нашого. Так поступово вимальовується узагальнений образ радянського чиновника, що “вдома... ходить у нормальних штанях і з нормальним обличчям, а на службі він починає одягати на себе інші штани, гримується” [5, с. 112]. Для головної героїні Ати маївка є не просто відпочинком, а можливістю підтвердити свої міркування стосовно справжньої суті представників влади: “Сказати правду, так Ату і в цій маївці найбільше вабило побачити трохи тих равликів, побачити, як вони показуватимуть ріжки на сонячних луках і в дібровах” [5, с. 417]. Письменник досить детально змальовує підготовку до свята, а особливо те, що везуть відпочиваючі із собою: “Стоси книг, безліч книг: повні збірки творів Леніна, Сталіна, Маркса й Енгельса тощо, історія ВКП(б), “Вопроси лєнінізму” тощо... Словом – все потрібне для прохарчування й утримування цивілізованої людини” [5, с. 414]. Ніби між іншим, І. Багрянний повідомляє про мітинг, який відбувся перед маївкою, де Страменко “говорив про новий побут, про етику й мораль соціалістичну, здорову, а не буржуазну гнилу, про соціалістичну родину й про солідарність світового пролетаріату” [5, с. 431]. Ця своєрідна згадка набуде особливого звучання під час безпосереднього святкування, оскільки продемонструє розрив між радянською ідеологією та реальним життям.

Невимушеність атмосфери маївки дозволяє представникам влади “забути про всілякі остогидлі приписи й норми поведінки, про обов’язковий набір слів та понять, про обов’язкове коло формул і фраз штампованих, і таких же штампованих жестів” [5, с. 416–417]. Безпосереднє перебування Ати в компанії з чиновниками міста Нашого доводить, що приблизно так і уявляла собі героїня відпочинок можновладців. Утім, як зазначає автор, “скоро геть все з’їхало з копилів пристойності й сякої-такої культурності й покотилося в розгнuzдану, нестримну пиятику” [5, с. 436]. Направду шокуючим для дівчини є епізод зі Страменком, який різко контрастує з його промовою на мітингу про мораль сучасного радянського громадянина: “Він... лежав на череві й пильно видивлявся в бінокль <...> “Санін! – Згадала, що це арцибашівський Санін отак підглядав дівчат на купальнях” [5, с. 438].

Усвідомлення фальшивої суті радянської пропаганди відбувається під час культпоходу, який виразно демонструє ефект “ножиць”. Партійна верхівка разом із представниками театру міста Нашого виїжджають до колгоспу “Соціалістична перебудова”. Перше, що впадає в око гостей, – це розрив між його назвою та самим життям селян: “Оце село? Оці такі розкидані погорблені хатки, з підсліпуватими маленькими вікнами, позатиканими ганчір’ям? Смішно навіть і страшнувато – на жилій хаті цілий ліс бур’яну! – як на могилі... І здавна села не пишались особливим добробутом (згадала “Фата моргана” Коцюбинського). Та це ж пак і не село, це “колгосп” [5, с. 240–241]. Крім занедбаності, Ату вражає байдужість та отупіння колгоспників, що можна розглядати як наслідок політики радянської влади на селі: “Ата ще ніколи не

бачила, щоб отак люди йшли до театру чи до клубу, – мов на каторгу” [5, с. 243]. Під час культпоходу особливого звучання набуває епізод, пов’язаний із промовою уповноваженого ЦК, яка викликає своєрідну реакцію селян: “Говорив запальні слова про “партію й уряд”, про Сталіна, про “дело слави, дело честі” – всі такі ударні, пробоеві слова... А людські голови хилилися нижче... Товариш Маслов уловлював вухом... хропіння сплячих” [5, с. 244]. Несприйняття колгоспниками офіційної частини відбувається не тільки через утому, але й через те, що можновладець говорить російською: “Чи я дурний, чи це він так по-панськи джеркотить, як той москаль, що я нічого не второпаю” [5, с. 245]. Індиферентність людей зникає тоді, коли вони чують українську пісню, що починається рядками “Де ти бродиш, моя доле!”. Виявляється, що вона має набагато більший вплив на селян, ніж довга та нудна промова уповноваженого ЦК. Таким чином, І. Багрянний окреслює проблему свого та чужого, яка в контексті роману “Маруся Богуславка” співвідноситься з національним простором та штучно накиненими цінностями радянської доби.

На наш погляд, створені письменником ситуації, як-от: маївка та культпохід сприяють розкриттю справжньої суті представників радянської ідеології. Саме Ата Дахно однією з перших усвідомлює згубність “равликової” філософії. Розділ “Один іспит” побудовано як дискусію головної героїні та Павла Гука. Власне, у цьому диспуті чіткою та послідовною є позиція Ати, а доводи секретаря обкому ЛКСМУ не витримують критики. Ніби між іншим, попереджує цю дискусію згадка про те, що “Ата лежала в гамаку під старезними яблунами й читала “Беси” Достоєвського” [5, с. 190]. Безпосередня вказівка на цей твір породжує певні асоціації, пов’язані передусім із мотивом бісівства. У контексті роману Ф. Достоєвського він стає еквівалентним мотиву підміни та виродженню сповідуваних ідеалів. Ця ідея проектується на багрянівський твір, і, фактично, перед читачем розгортається диспут про велику неправду, що заповонила світ. Підміна як метафора “равликового” світу розкривається через образ осики, який, до речі, присутній і в попередніх багрянівських романах. У художньому просторі твору “Маруся Богуславка” він стає еквівалентним мотиву зради ідеалам, а також усвідомленню ефекту “ножиць”: “За гіллям збоку десь в сонячному сяйві стояла височезна й буйна осика, сягала вершиною ніби аж до самих тих блідих хмаринок і трепетала” [5, с. 191]. Прямий зв’язок з ідейною площиною роману Ф. Достоєвського простежуємо в Атиних роздумах: “Я бачу велику брехню. Десятки років ви вимагаєте жертв (не ви персонально, а хтось там, а ви самі жертва!). А тим часом навіть не помічаєте, що мету пропагандивно-шляхетну давно перемінено на ганебну” [5, с. 197]; “чому ж ніхто не закричить, мовляв, що ж це за математика?! – для того, щоб ошасливити десь і колись там “майбутнє людство”, треба принести в жертву інтереси кількох сучасних поколінь нашого народу” [5, с. 200].

Предмет суперечки Ати та Павла ніби переноситься в наступний розділ, що має назву “Диспут”. Його учасниками стають столяр Гилимей, голова Партизанської комісії Чубенко та сторож театру Харитон Кулик. Останній ніби викликає Чубенка на відверту розмову: “Ех-хе-хе-хе... Літа, літа наші!.. І

обратно ж – діла, брат, діла наші... Ой, діла!” [5, с. 211]. Голова партизанської комісії вдає, що не чує товаришевих слів, утім, насправді розуміє їх підтекст. Харитон говорить про відповідальність учасників революційної та постреволуційної дійсності, висловлюючи це таким чином: “Натворили свинств, а тепер в очерет?! Ні, братця! Все должно быть по закону й по писанію. Кажіть, підемо на Страшний Суд? Ага!.. Боїтесь” [5, с. 213].

Як видно з роману, розуміння несправжності світу спровокованих цінностей міста Нашого змушує героїв шукати духовної опори. Для більшості героїв таким місцем стає театр. Сюди потрапляють акторка Ата Дахно, декоратор Петро, врешті “генеральна лінія” Людмила Богомазова, у якої саме тут відбувається метафізичне прозріння. Як зазначає І. Багрянний, театр “як тихий і радісний острів спасіння в розбурханому... морі... відчаю – “Прийдіть, страждущі й обтяжені!” [5, с. 162]; “сіро-сталевий і блідо-зелений кольори милують око, заспокоюють душу, вічно збентежену, наполохану, втомлену рудими кольорами часу – не тільки рудими для ока, але й, що головне, для душі” [5, с. 160]. У контексті всього твору червоний колір стає символом цілої епохи, розкриваючи в такий спосіб ті перетворення в житті держави, що позначені неправдою: “Червоний колір, колір революції, колір живої бурхливої крові, колір вогню звироднів геть і набув відтінку безглуздя в безкінечній градації” [5, с. 161]. Цілком у дусі радянської епохи прочитується прагнення влади перетворити театр на засіб політичної пропаганди: “Новітні пуритани проголосили війну старому, дрібнобуржуазному значенню театру, воюючи проти “мистецтва ради мистецтва”, “розваги для розваги”, й зробили з храму Мельпомени могутній засіб активної боротьби за “торжество комунізму” [5, с. 164]. Внутрішній спротив такій політиці чинять головна акторка Ата Дахно та художній керівник Сластьон, про якого, ніби між іншим, дізнаємося, що він у минулому – “колишній учень і соратник незрівнянного Леся Курбаса” [5, с. 165]. Останній, поставлений у цілковиту залежність від реперткому, приймає рішення ставити п’єсу “Маруся Богуславка”. Письменник наголошує на виборі саме такого матеріалу: “П’єса відповідає на всі сто процентів... потребам. Найбільше сценічних можливостей і жодної політики! Сама “археологія”, а значить, жодного ризику для театрального колективу й його керівника” [5, с. 169]. Утім, за цими зовнішніми аргументами приховується інше: “Молоді... п’єса імпонувала чимсь невловимим і дерзким, якимись натяками, чимсь, що, далебі, перегукувалося з сучасністю” [5, с. 171].

Перегуки історичного минулого із ситуацією сьогодення сприяють актуалізації у творі мотиву пам’яті, який безпосередньо корелюється з проблемою автентичності існування. Варто наголосити, що І. Багрянний удається до розкриття його поліфонічного значення. Передусім ідеться про мотив національної пам’яті, що представлений на кількох рівнях. Своєрідним зв’язком між подіями минулого та сучасного є постать Ати Дахно – “дочки однієї знаменитої... людини в історії цього міста, жорстоко змеленої в млинку чужої системи” [5, с. 120]. Її передчасне сирітство та виховання в дитячому будинку не стало основою для “безґрунтянства” як стану, що позбавляє людину можливості ідентифікуватися особистісно та національно. За словами

письменника, “вирісши і вибившись у люди, дівчина прийшла інстинктивно до рідного міста, щоб... жити й дихати там, де жив і діяв її героїчний батько” [5, с. 120]. Актуалізація зв’язку поколінь відбувається через образ зерна: батько “був той сівач, що сів зерно, яке може приглухнути, але ніколи не може пропасти, – зерно великої любові до людей і вітчизни й полум’яної спраги свободи” [5, с. 293].

Згадка І. Багряного про період національних змагань під час революції та громадянської війни реалізується в романі через образ пам’ятника борцям за українську незалежність: “І ось одні розстріляли 40 синів та дочок цього міста за те, що ті були якимись там “щирими”... Інші... зібрали розстріляних та поклали їх у велику братську могилу... Але тут прийшли... “червоні”. Вони розрили могилу, викидали рештки тих сорока, звеліли звести їх геть десь на скотомогильник” [5, с. 277]. Цей вияв вандалізму та згадки про розриту могилу викликають в уяві читача безпосередні алюзії з Т. Шевченком. І. Багряний, аналізуючи національно-визвольні змагання українського народу, наголошує: “І от минають десятиліття, а розламаний цементовий велетенський лежить собі, врастаючи в землю, туди, де лежать теж розламані й розсварені, а потім в одну яму складені сини і дочки однієї матері, що всі однаково хотіли їй щастя. І він, оцей пам’ятник, цілком і цілком на місці, цілком доречний” [5, с. 278]. Згідно з авторською концепцією, пам’ять про поразку в національній боротьбі того часу має стати уроком для сучасного молодого покоління.

У романі І. Багряного продемонстровано й інше звернення до образу пам’ятника, що відображає ставлення радянської людини до минулого. Письменник художньо відтворює процес “гнучкості” пам’яті як одну з ознак сучасного соціуму. Як наголошує автор, “колись, до революції, тут... стояв бюст Харитоненка, відомого цукрозаводчика в цих краях і, мабуть, в усій Україні... Та прийшла революція, й нова влада скинула геть Харитоненка... й поставила на його місце маленьку постать Леніна, подряпавши дошку долотом, щоб не було видно, що мармуровий цей... постамент експропрійований Леніном у Харитоненка” [5, с. 272]. Таким чином, І. Багряний відображає процес “переписування” історії та творення нової, відповідно, із новими героями часу, що відбиває дух радянської епохи.

У контексті “Марусі Богуславки” мотив пам’яті кореспондує з мотивом забуття. Після відвідин Атою колгоспу “Соціалістична перебудова” один із сільських хлопців говорить: “Ото Скелька... Колись там кріпаки повстання робили... Давно” [5, с. 254]. Читач відчуває прозорий натяк на ситуацію несвободи, що наближує людей того часу та сьогодення. Відтак буття української людини можна інтерпретувати як вияв чергового “безчасся”. У зв’язку з цим цілком умотивованою бачиться згадка письменника про цвинтар, що відображає процес забуття свого минулого: “Соборний цвинтар, занедбаний і древній, лежить... далеко за містом, за сосною посадкою. Власне, це лежать вони тут, їхні предки, тепер обернені в горбки зелені, захряслі бур’янищами” [5, с. 280]. Зanedbanість цвинтаря можна потрактувати як забуття не лише окремих людей, але й власного минулого. Крім цього, письменник змальовує тих, хто відмежовується від власного роду, аби просунутися кар’єрою. Так,

Страменко під час розмови із Сазоновим, який навмисне намагається дошкулити головному редакторові “куркульським” походженням, обурюється: “Ти забуваєшся, Сазонов! – вигукнув Страменко гнівно і... і в той же час підхлібно; якимось воно так виходить, що ці дві суперечності зійшлися в цій людині й тримаються купи. – Ти забуваєшся! Ти ж знаєш, що я зрікся свого батька, засудив його” [5, с. 486].

Особистісна ідентифікація Ати безпосередньо пов’язана з національною. Пошук власних коренів рухає героїнею тоді, коли вона вирушає на базар: “Ата не тільки роздивляється на фантастичний асортимент цього “горизонтального універмагу”, – вона ще й шукає чогось іншого, важнішого... Ата ходить на ці базари, як у школу, тільки нікому не признається. Вона впивається мовою! В цієї обідраної юрби... яка ж прекрасна мова!” [5, с. 369]. У творі базар стає своєрідною опозицією до світу офіціозу, оскільки це одне з небагатьох місць, позбавлене контролю. Разом із цим саме тут Ата прагне відшукати витоки української духовності, знівельовані сучасною епохою. Показовим є той факт, що вона купує Біблію: “Бабуся продає старі книги, ще старіші за неї, а серед тих книг Біблія. Ця Біблія геть розшарпана й без оправи, але все ж таки це Біблія... А сама бабуся теж така, як Біблія, – біблійна якась бабуся, древня” [5, с. 370].

Боротьба між справжнім та несправжнім набуває символічного звучання під час Атиного сну, що розгортається як суд над дівчиною. У просторі авторського сприйняття він може прочитуватися, відповідно, як протистояння живого та мертвого: “Вона говорила все, що думала... за своє коротке життя в часи гіркоти, розчарувань і бунту. Вона їм говорила про те, що вони всьому поколінню молодих прив’язали... колодку своєї ніщоти, своєї немочі й духовної нищоти... “Мертве хапає живе” мертвим похватом! Мертве – це вони... Ви гляньте на себе. І гляньте на нас” [5, с. 469].

Своєрідний внутрішній спротив зовнішньому буттю демонструє нове покоління під час параду фізкультурників. Сазонов, який уважно стежить за поведінкою української молоді, уловлює її індиферентність до того, що відбувається: “Темна у цих людей і в цього краю душа, як сфінкс... Невичерпне джерело махновщини... Дух м’ятежу й повстання... Так і дивись, щоб не спорснув налигач, бо буде біда... Нерозгаданий і ворожий дух цієї землі, затаєний, що його навіть партквиток не зборкує в отаких от... – Сазонов глянув на Павла Гука” [5, с. 344]. У цих роздумах начальника НКВС простежуємо натяк на певній спадкоємності традицій у боротьбі за свою свободу. Як видно із зазначеного, Сазонов не довіряє й Павлові Гуку, оскільки той походить з українських селян. Своєрідним підсумком цих роздумів є слова енкаведиста: “От ця молодь, глянеш анфас – які милі й щирі фізіономії; а глянеш в профіль – і душа повертається. Сфінкс” [5, с. 345]. Із великою долею впевненості можемо стверджувати, що не випадково І. Багрянний звертається до образу української молоді, яка, у порівнянні зі старшим поколінням, гостріше відчуває тиск зовнішнього буття на особистість та здатна проявляти незадоволення. У романі “Маруся Богуславка” протест проти радянського конформізму обертається в метафізичній площині. Багрянівські герої,

потрапляючи у світ нових цінностей, демонструють своєрідну внутрішню еміграцію. Заглиблюючись у власну душу, вони шукають тієї опори, яка допомагає їм вистояти. Приміром, для Ати та Петра такими орієнтирами стає генетична пам'ять про визвольні змагання нації в минулому. Так, героїня відзначає зв'язок поколінь у спільному прагненні звільнитися: “Хто знає, що в цих комсомольських головах роїться. Якщо в них бродять дивні, невідомо ким заронені рефлексії про кріпацькі повстання, якщо вони вміють зв'язувати героїчну давнину з сьогоднішнім днем, то який же контраст між убогими їхніми лахами... і між їхніми серцями!” [5, с. 255]. Своєрідне винесення цих роздумів на рівень філософських узагальнень відбувається завдяки художнику Данкові Шигимазі. Осмислюючи сучасне становище людини у світі, герой приходить до такої особистісної позиції: “Безбожжя – це повстання Бога в людині, сотвореній по образу й подобию Божому, проти поругання, проти намагання... зробити з Нього жандарма, підпору влади земних душогубців” [5, с. 393]. Одне слово, І. Багрянний в уста свого героя вкладає рефлексії про духовне розкріпачення особистості як передумову її духовного звільнення. Із цим кореспондують Шевченкові рядки “Розкуйтеся! Братайтеся!”, які Ата прочитала а історичному музеї міста Нашого [5, с. 302].

Стан метафізичного прозріння найбільш повно передано на прикладі постаті Кольки Трембача – співробітника газети “Червоний Комунар”, який, усупереч правилам, іде разом з Атою до церкви. Коли героїня приходить до редакції побачити хлопця, їй відповідають: “Нема Трембача. Нема тут і, може, взагалі вже нема <...> Звільнили... На наказ згори, ніби” [5, с. 497]. У розділі “Хлопчик-вовчик” письменник змальовує трагедію людини, що не може вдавати із себе добропорядного громадянина. Усередині Кольки Трембача відбуваються зміни, про які він говорить так: “Від ц ь о г о вже, мабуть, не можнавилікуватися” [5, с. 503]. Його “хвороба” не має нічого спільного із фізичним розладом, передусім мова йде про усвідомлення героєм свого попереднього життя як неавтентичного. Прозріння стає предметом посиленних рефлексій Кольки Трембача: “Я хочу написати книгу... колись... як живий лишуся... Книгу про той **сліпучий удар блискавки**, про той кадр, що заступив собою увесь світ, затьмарив усе, як божевілля” [5, с. 504].

Особистісне прозріння цього героя межує із загальним під час вистави в театрі міста Нашого. Письменник розкриває своєрідні джерела успіху п'єси у глядачів: “В п'єсі уже неподільно запанувало щось, що переступило шароварні умовності, переступило через грим, вийшло за рамки сцени, психологічно зв'язало людей... Тим “щось” був факт, що психологічне настановлення граного на сцені пересувалося на сучасну площину, фатально з'їжджало на сучасні рейки, переймалося духом сучасності. Легенду давнини зруйновано, міф щез, а на його місце вставала легенда інша, нова, реальна легенда дійсності” [5, с. 551]. Важливо, що під час вистави І. Багрянний звертає увагу читача на деталі, які набувають символічного звучання, а саме: сприяють осмисленню несвободи людини в радянському просторі. Перше, що впадає в око, – це “бичок”: “Явним недоглядом режисера було те, що деякі древні невольники курили... скручену з махорки цигарку... Напевне, ніхто з глядачів

не побачив... у тім “бичку” недоречності, навпаки, відчув увесь трагізм каторжанської долі” [5, с. 549–550]. Другим фактом, що наближав виставу до сьогодення, стало те, що в Софрона відпали вуса: “В блискавичну мить містичний запорожець... перетворився... в сучасного юнака; тобто “дрібнобуржуазний”... запорожець перетворився в “пролетарського” свого нащадка, в Григорія Мороза” [5, с. 550]. І, насамкінець, публіку вразили слова Ольги Шведової, що грала матір Марусі: “В кінці вона цілком підсвідомо вліпила одне-однісіньке власне слово... “архангели”. Це – зовсім модерне, крилате слово, народний епітет для означення володарів і наглядачів модерних тюрем” [5, с. 553].

Процес загального метафізичного прозріння присутніх у театрі відбувається в момент монологу Марусі Богуславки, який виголошує Ата:

Не знала я, не відала... Клянуся...

Яке страшне пробудження від сну!! [5, с. 555]. Унаслідок цього І. Багрянний зазначає: “Людські серця зірвалися з усіх причалів, люди забули в нестямі, в нападі масового психозу, про все” [5, с. 558]. Важливою є й реакція влади: “В залі лишилася стояти лише маленька купка перед бар’єром оркестру: розгублений і люто насуплений Сазонов з готовим до скоку Зайдешнером, червоний мов варений рак Страменко, Калашніков, Шубін, Говоров, уповноважений Головліту, тов. Маслов, Добриня-Романов і Чубенко. Не було з начальства Павла Гука, він... пішов десь з масою молоді” [5, с. 559]. Голова Партизанської комісії Чубенко звертається до Сазонова: “Ага!! А ти казав, “нема грому”! Маєш! Чортів ти сину!” [5, с. 559]. Отже, вистава оголила правду про нестерпне становище українця в радянському соціумі, розкриваючи при цьому готовність людей боротися проти штучно накинених норм та правил.

Отже, в романі “Маруся Богуславка” І. Багрянний, актуалізуючи легенду про дівчину з Богуслава, порушив важливу проблему автентичності існування. Як показало дослідження, вона реалізується через мотиви бунту та прозріння, які є важливими складниками авторської концепції. У цьому творі обґрунтовано думку про спадкоємність традицій українців у боротьбі за свободу. На відміну від фізичного протистояння, що супроводжувалося пролиттям крові, І. Багрянний окреслює інший підхід. Несприйняття героями статусу радянського громадянина сприяє їх внутрішньому заглибленню в себе, що в контексті роману варто інтерпретувати як шлях людини до власної екзистенції. Метафізичне прозріння стає підґрунтям для бунту особистості, ширше – для боротьби індивідуума за самого себе.

Підсумовуючи цей розділ, відзначимо, що роман І. Багряного “Маруся Богуславка” можна інтерпретувати як етапний твір, у якому відбувається ідейно-художня еволюція митця. Передусім мова йде про його відхід від соціальної конкретики, заявленої на початку його творчого шляху, та усвідомлення необхідності вийти на рівень філософських узагальнень. Незважаючи на визначеність часопросторової організації твору, читач сприймає місто Наше як певний узагальнений образ-символ конформізму. Розкриття проблеми автентичності / неавтентичності існування відбувається в “Марусі Богуславці” завдяки мотивам соціальної ролі та маски, що набувають екзистенціалістського

прочитання. Рольова реальність, що демонструє множинність рольових проєктів, переростає суто соціологічний вимір і набуває негативної маркованості. Відтак герої І. Багрянного вдаються до певного захисту – утечі у власний світ, витворений за своїми орієнтирами. У цьому ключі маска починає виконувати, крім захисної, ще й ідентифікаційну функцію. Наприклад, індиферентність Ати та Петра до соціального буття обертається своєрідною внутрішньою еміграцією, що варто потрактовувати як необхідність виділити себе із загалу. Це, у свою чергу, стає підґрунтям до бунту героїв, які проходять етап метафізичного прозріння. На відміну від попередніх романів, у цьому творі вихід людини за межі соціального буття є кроком до віднайдення власної екзистенції, що визначає унікальність буття кожного індивідуума. У романі “Маруся Богуславка” особистісна ідентифікація стає еквівалентною національній: перед читачем постає духовно розкутий українець як повноправний представник звільненого українського народу.

ВИСНОВКИ

Українська культурна атмосфера першої третини ХХ століття виявила близькість до тих змін у середовищі провідних західноєвропейських інтелектуалів, які стосувалися нового погляду на проблему взаємодії людини та соціуму. Другорядна роль особистості у світі спровокованих цінностей викликала негативну реакцію з боку митців, тому перед ними постало завдання художньо оприявнити пріоритет індивідуального буття над зовнішнім. Українська література 20-х рр. ХХ століття, розвиваючись у контексті загальноєвропейського письменства, не стільки безапеляційно сприйняла новаторські тенденції, які пізніше оформилися як екзистенціалістські, скільки реалізувала своєрідну національну модель екзистенціалізму. Нові явища у вітчизняному інтелектуальному просторі виявилися напрочуд адекватними українському менталітету. У ньому культивувалися такі домінуючі особливості, як *антеїзм*, *індивідуалізм* та *кордоцентризм*, що можна вважати чинниками національного варіанту літературного екзистенціалізму.

Культурний процес 20-х рр. ХХ століття в Україні відзначився не тільки органічним засвоєнням екзистенціалістської домінуючі, але і її розвитком, що варто розглядати як наслідок мистецьких пошуків провідних вітчизняних інтелектуалів. Творення нової естетики світобачення вимагало інакших підходів до змалювання особистості у її взаємозв’язку із світом. Ця проблема набувала особливого звучання з огляду на перспективу національної ідентифікації, яка, згідно з роздумами митців, мала б проходити паралельно з особистісним самовизначенням.

Характерно, що І. Багрянний, значною мірою перебуваючи під впливом основних літературних тенденцій цього періоду, особливо під впливом свого “учителя та натхненника” М. Хвильового, на початковому етапі своєї творчості

демонструє спадкоємний зв'язок з основними ідеями 20-х рр. ХХ століття. Його перший роман “Скелька” розвивається в ідейній площині означеного періоду і розкриває прагнення української нації до самовизначення. Утім, через посилення індивідуалізму по-новому починає осмислюватися неоромантичний мотив бунту, який витримано майже в екзистенціалістському дусі. Уже цей роман засвідчив наближення художніх пошуків І. Багряного до основних категорій та мотивів екзистенціалізму. Протистояння людини та ворожого їй середовища художньо реалізується у його наступному романі “Тигролови”, що за своїм ідейним спрямуванням близький до “Скельки”. З огляду на подібне зауваження цілком доречно наголосити на тому, що обидва романи можна зарахувати до початкового етапу творчості митця. Разом зі становленням І. Багряного-романіста відбувається розширення проблемно-тематичних рівнів його творів. Загалом, аналізуючи ідейно-художню еволюцію романіста, варто зупинитися на її передумовах. Окрім суто мистецьких чинників, пов'язаних передусім із більшими можливостями великої жанрової форми, на особливу увагу заслуговують так звані позалітературні моменти. Зі значною долею впевненості можемо стверджувати, що перипетії особистісного життя І. Багряного 30-х рр. ХХ століття внесли відчутні корективи у його світогляд і, відповідно, наклали відбиток на творчу діяльність. Передусім ідеться про арешти та ув'язнення митця, які відображають загальну тенденцію того часу, відбиваючи в такий спосіб поступовий процес наступу системи на індивідуально-особистісне буття.

Світ романів “Скелька” та “Тигролови” художньо оприявнює проблему протистояння людини та соціуму, що реалізується як змагання українця та штучно накиненої тоталітарної системи. За великим рахунком, перед читачем розкривається боротьба особистості не лише з чужою культурною домінацією, але й боротьба за можливість оприянити власну екзистенцію, яка, згідно з уявленнями філософів-екзистенціалістів, є метою фундаментального проекту індивідуума. Герої “Скельки” та “Тигроловів” позбавлені внутрішньої еволюції, що засвідчує певну однозначність погляду самого митця та таку само реакцію читача. Відчувається заданість тієї чи іншої позиції як Данила Чорного – героя роману “Скелька”, так і Григорія Многогрішного – героя роману “Тигролови”. Утім, попри це зауваження, помітним є прагнення І. Багряного окреслити підходи до трансформації неоромантичного бунту в екзистенціалістський.

У романах “Скелька” та “Тигролови” письменник удається до моделювання такої ситуації, у якій герої виявляються інтегрованими у вороже іноментальне середовище поза власною волею. Цілком закономірною є перша реакція людини на таке становище, а саме: розгубленість та відчуття дискомфорту. Це “безгрунтянство” переростає суто соціологічний вимір, стаючи при цьому метафорою існування особистості поза узвичаєним середовищем. Разом із цим І. Багрянний утверджує думку про те, що таку “закинутість” варто потрактовувати як шанс пізнати свої можливості, у контексті обох творів – вийти за “межі” дозволеного зовнішніми приписами. Відтак відбувається своєрідне переосмислення Данилом Чорним та Григорієм Многогрішним цієї ситуації. На зміну песимістичним настроям приходить

усвідомлення значущості саме такого моменту, який корелюється з вибором. Багрянівські герої демонструють “волю до життя”, що стає еквівалентною потягу до свободи. У контексті обох романів саме ця ідея стає чинником самотворення особистості. Якщо спочатку Данило Чорний та Григорій Многогрішний мало чим відрізняються від інших (варто відзначити спільну атмосферу уярмлення скельчан та приреченість на загибель арештантів у “потязі смерті”), то в ході розвитку сюжету відчувається процес набуття ними нового особистісного статусу. Це, у свою чергу, сприяє своєрідному виділенню героїв із натовпу. У просторі авторського сприйняття такі метаморфози співвідносяться зі своєрідним актом “посвяченості”. Відтак у романах “Скелька” та “Тигролови” відбувається увиразнення міфологічних уявлень про процес “дорослішання” людини як необхідний чинник її самотворення. У зв’язку з цим варто наголосити на тому, що змальована автором ситуація виживання індивідуума у ворожому іноментальному середовищі (ширше – у тоталітарному світі) сприймається не як виняткова, а як цілком закономірна. Правомірність цієї тези стає зрозумілішою з огляду на гуманістичну концепцію І. Багряного, підґрунтям якої стає віра митця в можливість та надможливості людини. Ці роздуми письменника художньо ілюструють екзистенціалістський постулат про відкритість фундаментального особистісного проекту.

Кристалізація поглядів І. Багряного на проблему змагання особистості з тоталітарним середовищем відбувається в романах “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський”. Цілковито справедливо зауважити, що ці літературні феномени варто відносити до наступного етапу творчої еволюції митця, яка, поза всяким сумнівом, виявляється як на художньому, так і на ідейному рівнях. Без перебільшення можемо зазначити, що “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” демонструють повноцінне засвоєння письменником романного мислення, що, у свою чергу, сприяє панорамнішому змалюванню проблеми потрапляння індивідуума в численні буттєві пастки. Водночас на суто мистецькі чинники творчої еволюції І. Багряного накладаються зовнішні, пов’язані передусім із кардинальними змінами в житті самого романіста. У другій половині 40-х рр. ХХ століття літератор опиняється в поствоєнному просторі Західної Європи. Атмосфера фізичного “безґрунтянства” слугує тим фоном, на якому відбувається увиразнення екзистенціалістських мотивів, актуалізація яких співвідноситься з категоріями свободи та смерті. У ситуації “розлитості” смерті в оточуючому середовищі багрянівські герої демонструють, на перший погляд, буттєвий парадокс: танатологічний досвід загострює потребу у вільному вияві власної екзистенції.

У художньому просторі романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” письменник удається до розкриття своєрідних трьох етапів існування індивідуума: “закинутість” у дисгармонійне середовище, перебування в екстремальних умовах та необхідність самовизначення в несприятливих ситуаціях. По суті, вони кореспондують із міфологічними уявленнями про процес ініціації – набуття людиною нових сутностей. Герої І. Багряного Максим Колот (роман “Людина біжить над прірвою”) та Андрій Чумак (роман “Сад Гетсиманський”) відчувають себе “закинутими” в

тоталітарний простір, який у їх свідомості ототожнюється із творенням штучних цінностей, що унеможлиблюють процес самоідентифікації особистості. Ситуація “безгрунтянства” сприяє більш повному змалюванню людини, що втратила всі орієнтири. “Безпритульність” багрянівських героїв переростає суто особистісний вимір, стаючи своєрідним черговим етапом національного “безчасся”. У романах “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” відчуття індивідуумом втрати власного ґрунту співвідноситься з конкретними ситуаціями, відповідно, перебування Максима Колота на війні та ув’язнення Андрія Чумака. Атмосфера глухого кута або нових буттєвих пасток, у які потрапляють багрянівські герої, активізує їхні роздуми. Із упевненістю можемо стверджувати, що, за великим рахунком, деструкція, яку несе війна, та тюрма як символ “загратованості” людського існування сприяють переоцінці попереднього буттєвого досвіду. Суєтність життя Максима Колота та Андрія Чумака до ситуацій, що позбавляють їх опори, можна потрактувати як етап неавтентичного буття. Війна та ув’язнення позбавляють людину прогнозованого майбутнього та стабільності існування, змушуючи її жити теперішнім та реалізуючи власний буттєвий проект.

“Посвяченість” багрянівських героїв оприявнюється під час їх потрапляння в екстремальні умови. В обох романах спостерігаємо своєрідну художню ілюстрацію ясперівської тези про те, що “межові ситуації” є винятковими обставинами, що відрізняються від повсякденних. У полі зору письменника серед цих різновидів буттєвих пасток на особливу увагу заслуговує феномен смерті. Відзначимо, що романістика І. Багряного виразно демонструє перманентне наближення Максима Колота та Андрія Чумака до цієї “межі”. За художньою логікою означених творів, у моменти найбільших потрясінь людина найменше переймається проблемою фізичного виживання. Передусім герої прагнуть зрозуміти: чому відбувається таке випробування, чому воно відбувається саме з ними і, насамкінець, чи вдасться звільнитися по “смерті”? По суті, пошук відповідей на ці питання розкриває процес оприявнення власної екзистенції Максимом Колотом та Андрієм Чумаком.

У концепції І. Багряного проблему свободи вибору можна розглядати як своєрідний різновид “межової ситуації”, оскільки в цей момент людина відчуває відповідальність за майбутній плін свого життя. З огляду на подібне зауваження в романах відчутним є протиставлення виборів та вибору як такого. За І. Багряним, множинністю виборів характеризується передусім існування особистості в “уречевленому” світі, у якому відбувається її “загрування”. Відтак, за логікою такої людини, вона позбавлена відповідальності за свій спосіб буття, оскільки є частиною проекту Іншого. Утім, на посилену увагу письменника заслуговують ті особистості, які постають перед тотальним вибором, що передбачає повноцінність життя. Обираючи таку версію буття, Максим Колот та Андрій Чумак наштовхуються на своєрідний парадокс: такий вибір вимагає від людини в майбутньому постійного підтвердження. Художній простір романів “Людина біжить над прірвою” та “Сад Гетсиманський” демонструє відданість героїв власному проекту, що сприяє процесу самонаповнення сенсом свого існування.

Останній роман “Маруся Богуславка” є етапним твором І. Багряного. Власне, у ньому письменник синтезує попередні ідейно-художні пошуки. Задум “Буйного вітру” як трилогії розкриває перед читачем готовність автора вийти на новий мистецький рівень, пов’язаний з утвердженням роздумів узагальненого плану. Уже в першій частині запланованої епопеї намічено підходи до пошуку багрянівськими героями “виходу” з численних буттєвих пасток, спричинених тотальним обмеженням свободи.

Без сумніву, зміна ідейних акцентів “Марусі Богуславки” в порівнянні з попередніми творами полягає в тому, що в романі проблема автентичності існування винесена на рівень філософських узагальнень. Загалом, розвиваючи свої погляди щодо взаємодії людини і світу в екзистенціалістському ключі, письменник подає власні міркування на предмет цього. Як видно із твору, передумовою автентичності існування є своєрідна кореляція індивідуального та національного самовизначення. У просторі авторського сприйняття ці процеси найчастіше проходять в умовах тиску зовнішнього буття на особистісне.

У романі “Маруся Богуславка”, окрім ідейних трансформацій, усе більш відчутними стають суто художні. На відміну від попередніх етапів творчості, спостерігаємо відхід І. Багряного від однозначного змалювання героїв. Художній світ “Марусі Богуславки” позбавлений позитивно або негативно маркованих образів. Приміром, Павло Гук демонструє своєрідну внутрішню еволюцію, що кореспондує з екзистенціалістськими уявленнями про відкритість особистісного проекту. Письменник у такий спосіб розкриває думку про неубезпеченість людини від “правильних” / “неправильних” кроків.

Саме в цьому романі відчуваємо посилення інтертекстуальних зв’язків, які сприяють увиразненню екзистенціалістської проблеми автентичності існування. Алюзії, пов’язані із творами М. Хвильового, А. Чехова, Ф. Достоєвського та В. Гюго, сприяють панорамнішому висвітленню феномена нетотожності людини самій собі.

Проблема неавтентичності існування багато в чому розкривається через мотиви ролі та маски, які в контексті багрянівського роману набувають екзистенціалістського прочитання. Художньо реалізуючи тезу про множинність рольових реальностей особистості, письменник відбиває процес поступового перетворення особистості на “рольовика”. Множинність рольових реальностей як таких спричиняє розмивання індивідуальної неповторності, а відтак є наслідком продукування єдиного типу радянського громадянина. З огляду на подібне зауваження цілком справедливим бачиться той факт, що мотив ролі співвідноситься з мотивом підміни, розкриваючи в такий спосіб процес профанації особистісного буття. І. Багрянний доводить: людина в такій атмосфері відчуває себе витісненою, зайвою. Власне, індивідуальне існування конкретної людини є частиною чужого проекту, за екзистенціалістською термінологією, складником проекту Іншого. У багрянівському романі образ Іншого стає еквівалентним образу радянського конформіста.

Герої, потрапляючи в середовище несправжніх цінностей, демонструють своєрідну внутрішню еміграцію, що в атмосфері обмеження свободи варто інтерпретувати як захисну функцію. Під час проведеного дослідження помічено

, що Ата Дахно, Петро Сміян та Данко Шигимага, не погоджуючись із версією буття Інших, витворюють власну. Вона суголосна їх внутрішнім почуванням і врешті-решт націлена на віднайдення людиною екзистенції. Важливо, що небезпеченість індивідуума від потрапляння в численні буттєві пастки є певною передумовою одягання ним маски. На відміну від соціальної ролі, у романі “Маруся Богуславка” цей феномен здатен оприявнювати як справжнє, так і несправжнє обличчя. Разом із цим життя Ати Дахно та Петра Сміяна доводить, що маска є одним із способів самоідентифікуватися в тоталітарному світі. За художньою логікою багрянівського твору, процес індивідуально-особистісного самовизначення проходить паралельно з національним. Синтезуючись, вони розкривають повнокровний, ширше – автентичний спосіб існування героїв.

В останньому романі І. Багряного відбувається розширення спектру національного складника. Це стає можливим з огляду на актуалізацію мотиву українського “резистансу”, осмислення якого відбувається в екзистенціалістському ключі. Як видно із твору, передумовою бунту головних багрянівських героїв виступає метафізичне прозріння, що метафоризується в назві “осяяння”. Цей буттєвий феномен сприяє усвідомленню героями ерзацу “попереднього” життя, яке сприяло їх “загрузанню” в “уречевленому” світі. Метафізичне прозріння дає змогу оприявнити не лише неповторність власного голосу, але й повнокровність національного буття. У романі відчутним є своєрідне очікування героями змін як у своєму житті, так і у житті народу. Як видно із задуму письменника, п’єса “Маруся Богуславка” стала поштовхом до прозріння жителів міста Нашого, а разом із цим і відродження української нації.

Таким чином, аналіз філософського підґрунтя романістики І. Багряного засвідчив звернення митця до проблеми взаємозв’язку людини та світу. За великим рахунком, розвиваючи свої погляди в екзистенціалістській площині, письменник удається до художнього відображення трьох етапів особистісного існування як складників індивідуального проекту. “Закинутість” багрянівських героїв у дисгармонійне середовище виступає певною передумовою реалізації ними самості. “Межова ситуація” є тим тлом, на якому увиразнюється суєтність “попереднього” життя людини. Саме в атмосфері “розлитості” смерті в оточуючому світі герої загострено відчувають потребу віднайти власну екзистенцію, ширше – автентичність свого існування. Як засвідчила романістика І. Багряного, передумовою “виходу” людини з численних буттєвих пасток є процеси особистісної та національної ідентифікації, які проходять паралельно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б. Три національні типи народні / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 90–101.
2. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу / Олена Апанович // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 104–108.
3. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : спільний видавничий проект телеканалу “1 +1” та видавництва “Дух і літера”/ Ханна Арендт ; [пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчакова]. – К. : Дух і літера, [2002]. – 539, [42] с.
4. Багряний І. Автобіографія / Іван Багряний // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 6–7.
5. Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка : роман ; Держіть поїзд! : уривок] / Іван Багряний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая ; худ. оформл. В. Василенка]. – К. : Юніверс, 2006. – 584 с.
6. Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 2. [Людина біжить над прірвою : роман ; Огненне коло : повість ; Розгром : повість-вертеп ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? ; Україна біля Тихого океану] / Іван Багряний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая ; худ. оформл. В. Василенка]. – К. : Юніверс, 2006. – 704 с.
7. Багряний І. Золотий бумеранг. Вірші. Поеми. Роман у віршах. Сатира та інші поезії / Іван Багряний ; [ред.-упоряд. та автор приміток О. Шугай]. – К. : Рада, 1999. – 679 с.
8. Багряний І. Листування (1946–1963). У 2 т. Т. 1. / Іван Багряний ; упоряд. О. Коновал. – К. : Смолоскип, 2002. – 706 с.
9. Багряний І. Листування (1946–1963). У 2 т. Т. 2. / Іван Багряний ; упоряд. О. Коновал. – К. : Смолоскип, 2002. – 683 с.

10. Багряний І. Народження книги / Іван Багряний // Багряний І. Листування (1946–1963). У 2 т. Т. 1. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 60–76.
11. Багряний І. Публіцистика. Доп., ст., памфлети, рефлексії, есе / Іван Багряний ; упоряд. О. Коновал ; передмова І. Дзюби ; післямова Г. Костюка. – К. : Смолоскип : Фондація ім. Івана Багряного, 1996. – 856 с.
12. Багряний І. Розгром / Іван Багряний // Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 2. [Людина біжить над прірвою : роман ; Огненне коло : повість ; Розгром : повість -вертеп ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? ; Україна біля Тихого океану]. – К. : Юніверс, 2006. – С. 527–652.
13. Багряний І. Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – К. : Наук. думка, 2005. – 548 с. – (Бібліотека школяра).
14. Багряний І. Скелька / Іван Багряний // Багряний І. Золотий бумеранг. Вірші. Поеми. Роман у віршах. Сатира та інші поезії ; [ред.-упоряд. та автор приміток О. Шугай]. – К. : Рада, 1999. – С. 353–482.
15. Багряний І. Тигролови : роман ; Чому я не хочу вертатись до СРСР? : памфлет / Іван Багряний. – Кіровоград : Степова Еллада, 2000. – 240 с.
16. Базилевський В. Холодний душ історії / Володимир Базилевський // Дніпро. – 1996. – № 1–2. – С. 66–100.
17. Балаклицький М. “Нова релігійність” Івана Багряного : наукова монографія / Максим Балаклицький. – К. : Смолоскип, 2005. – 167 с.
18. Батенко Т. Світи із “Саду Гетсиманського” (український підмурівок світового екзистенціалізму) / Тарас Батенко // Молода нація. – 1996. – № 3. – С. 150–157.
19. Бергсон А. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 1. / Анри Бергсон. – М. : Московский клуб, 1992. – 560 с.
20. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев ; [вступ. ст., подготовка текста, примеч. Л. В. Полякова]. – М. : Правда, 1989. – 609 с.
21. Битов А. ГУЛАГ как цивилизация / Андрей Битов // Звезда. – 1997. – № 5. – С. 3–30.
22. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма. Философия существования / Отто Фридрих Больнов ; ред. А. С. Колесникова, В. П. Сальникова ; [пер. С. Э. Никулина ; сост. Ю. А. Сандулова]. – СПб. : Лань, 1999. – 222 с.
23. Бондаренко Ю. Національна парадигма українського екзистенціалізму / Юрій Бондаренко // Слово і час. – 2003. – № 6. – С. 64–69.
24. Вальцель О. Импрессионизм и экспрессионизм в современной Германии (1820–1920) / Оскар Вальцель ; под ред. В. М. Жирмунского. – СПб. : Academia, 1922. – 95 с.
25. Василенко Р. Солженіцин і Багряний / Ростислав Василенко // Нові дні. – 1976. – Ч. 315, квітень. – С. 8–9.
26. Васишлин І. Віртуальний світ українського екзистенціалізму (Ю. Косач і В. Домонтович) / Ігор Васишлин // Слово і час. – 2003. – № 6. – С. 70–75.
27. Васишлин І. Життя – смерть – безсмертя: екзистенціальний дискурс у філософській ліриці Є. Маланюка / Ігор Васишлин // Слово і час. – 2007. – № 11. – С. 3–13.
28. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский ; [вступ. ст. И. К. Горского ; сост., коммент. В. В. Мочаловой]. – М. : Высш. шк., 1989. – 406 с.

- 29.Вірний М. Людині бігти не над прірвою... (З нагоди двадцятилітніх роковин з дня смерті Івана Павловича Багряного) / Микола Вірний // Молода Україна. – 1983. – Ч. 327, листопад. – С. 4–7.
- 30.Войчишин Ю. І. Багрянний. Літературно-бібліографічна студія / Юлія Войчишин ; вступне слово К. Біди. – Вінніпег ; Оттава : Українська Вільна Академія Наук, 1968. – 87 с.
- 31.Гаврильченко О. Огненне коло Івана Багряного / Олег Гаврильченко, Андрій Коваленко // Київ. – 1991. – № 3. – С. 95–96.
- 32.Гаспаров Б. М. Литературные лейтмотивы. Очерки по русской литературе XX века / Б. М. Гаспаров. – М. : Наука, 1993. – 304 с.
- 33.Гачев Г. Национальные образы мира. Космо – Психо – Логос / Георгий Гачев ; [под ред. Э. В. Расшиваловой]. – М. : Прогресс : Культура, 1995. – 480 с.
- 34.Гірняк М. Існування на межі, або екзистенціалістські умонастрої у прозі В. Петрова-Домонтовича / Мар'яна Гірняк // Слово і час. – 2007. – № 8. – С. 29–40.
- 35.Головій О. М. Містика і реальність: сутність комуністичної епохи крізь призму творчості Івана Багряного / О. М. Головій // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 13–23.
- 36.Гончаренко М. Життєвість національного / Микола Гончаренко // Слово і час. – 1993. – № 2. – С. 116–127.
- 37.Горський В. С. Історія української філософії : навчальний посібник / Вілен Горський. – 4-те вид., доп. – К. : Наук. думка, 2001. – 375 с.
- 38.Грабович Г. У пошуках великої літератури. – К. : Інститут української археографії, 1993. – 54, [1] с., [8] л. іл. – (Гарвардська бібліотека українознавства).
- 39.Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / Ірина Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70.
- 40.Грабовський С. Українська людина та українське буття / Сергій Грабовський // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 116–145.
- 41.Гринштейн А. Л. Карнавал и маскарад: два типа культуры [Электронный ресурс] / А. Л. Гринштейн. – Режим доступа : [http // www.ssu.ru/ ~ scriptum/ carnival.doc](http://www.ssu.ru/~scriptum/carnaval.doc).
- 42.Гришко В. Живий Багрянний / Василь Гришко // Багрянний І. Листування. У 2 т. Т. 1. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 33–45.
- 43.Гришко В. Невгасна віра в людину. Вступне слово / Василь Гришко // Багрянний І. Людина біжить над прірвою : роман. – Новий Ульм ; Нью-Йорк : Україна, 1965. – С. I–XIX.
- 44.Губаржевський І. Світоглядний контур Івана Багряного крізь призму його роману “Маруся Богуславка” / Іван Губаржевський // Молода Україна. – 1965. – Ч. 122. – С. 7–11.
- 45.Гундорова Т. Леся Українка: християнство – екзистенціалізм – фемінізм / Тамара Гундорова // Слово і час. – 1996. – № 8–9. – С. 18–28.
- 46.Гусева С. Тема уроку: “Тигролови” І. Багряного / Світлана Гусева // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 61–65.

47. Гюбнер Ф. М. Экспрессионизм в Германии / Ф. М. Гюбнер // Экспрессионизм. Сборник статей ; под ред. Е. М. Браудо, Н. Э. Радлова. – М. : Госуд. изд-во, 1923. – С. 49–67.
48. Дашко О. Проблема смерті в художній творчості В. Шаламова та І. Багряного / О. Дашко // Наук. вісник ВДУ. – 1997. – № 12. – С. 135–137.
49. Дзюба І. Громадянська снага і політична прозорливість (До 90-річчя від дня народження Івана Багряного) / Іван Дзюба // Дивослово. – 1996. – № 10. – С. 3–8.
50. Дмитренко В. І. Неоромантичні доміанти художнього світу прози Івана Багряного / В. І. Дмитренко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 23–30.
51. Дубенецький Е. Осягнути національну ментальність / Едуард Дубенецький // Березиль. – 1996. – № 1–2. – С. 152–155.
52. Думчак І. Екзистенційний світ українців-емігрантів (за романом Аскольда Мельничука “Посланець мертвих”) / Ірина Думчак // Слово і час. – 2004. – № 1. – С. 61–67.
53. Елисеєв Н. Мыслить лучше в тупике. Кое-что об экзистенциальных мотивах в нашей литературе / Никита Елисеєв // Новый мир. – 1999. – № 12. – С. 194–216.
54. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / Мірча Еліаде ; [пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно]. – К. : Основи, 2001. – 591 с.
55. Ерофеев В. В лабиринте проклятых вопросов / Виктор Ерофеев. – [М.] : [Советский писатель], [1990]. – 448 с.
56. Ємчук Т. Б. Типологія художнього осмислення тоталітаризму в антиколоніальній прозі другої половини ХХ століття (романи Р. Іваничука та Г. Гріна) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 01. 05 “Порівняльне літературознавство” / Т. Б. Ємчук. – Т., 2007. – 20 с.
57. Жулинський М. Іван Багряний / Микола Жулинський // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 7–13.
58. З.-ко Н. Два романи / Н. З.-ко // Визвольний шлях. – 1959. – № 1. – С. 112–116.
59. Забужко О. Українство як філософська проблема на сучасному етапі / Оксана Забужко // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 29–35.
60. Загребельний П. Багряний Іван / П. Загребельний // УЛЕ. У 5 т. Т. 1. (А–Г) / І. О. Дзеверін та ін. – К. : УРЕ, 1988. – С. 108.
61. Заманская В. В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на страницах столетий : учебное пособие / Валентина Заманская. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 304 с.
62. Зиммель Г. Избранное. В 2 т. Т. 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель ; [пер. с нем., сост. С. Я. Левит, Л. В. Скворцов]. – М. : Юристъ, 1996. – 607 с. – (Лики культуры).
63. Зотов А. Ф., Мельвиль Ю. К. Западная философия XX века : учебное пособие / А. Ф. Зотов, Ю. К. Мельвиль. – М. : ПРОСПЕКТ, 1998. – 432 с.
64. Зубрицька М. Смісл і абсурдність буття у поемі І. Франка “Мойсей” / Марія Зубрицька // Сучасність. – 1993. – № 2. – С. 110–115.
65. История философии. Запад – Россия – Восток. – М. : Греко-латинский кабинет, 1999. – 448 с.

- 66.История философии : учебное пособие для вузов / под ред. В. М. Мапельман, Е. М. Пенькова. – М. : ПРИОР, 1997. – 464 с.
- 67.История философии. Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис : Книжный Дом, 2002. – 1376 с. – (Мир энциклопедий).
- 68.Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альбер Камю ; [под ред. А. М. Руткевича ; пер. с фр. И. Я. Волевос и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
- 69.Камю А. Красота и свобода. Статьи, эссе, записные книжки / Альбер Камю ; пер. с фр. С. Великовского и др. ; [предисловие и составление К. Долгова ; коммент. С. Зенкина]. – М. : Радуга, 1990. – 608 с. – (XX век. Писатель и время).
- 70.Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / Альбер Камю // Сумерки богов / [сост. и общая ред. А. А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 222–318. – (Библиотека атеистической литературы).
- 71.Камю А. Сторонній : [повість] ; Чума : [роман] ; Падіння : [повість] / Альбер Камю ; [пер. з фр., передмова Д. Наливайка]. – К. : Дніпро, 1991. – 655 с. . іл. – (Зарубіжна проза XX століття).
- 72.Камю А. Шведські бесіди / Альбер Камю // Камю А. Щаслива смерть : роман ; Перша людина : роман / [пер. з фр. Г. Філіпчука, О. Жупанського]. – К. : Юніверс, 2005. – С. 387–414.
- 73.Карпова В. Іван Багряний “Сад Гетсиманський” / Валентина Карпова // Літературно-науковий збірник. – Нью-Йорк : Українсько-американське видавництво, 1952. – С. 280–282. – Рец. на кн.: Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – Новий Ульм : Україна, 1949. – 560 с.
- 74.Качуровський І. “... і четвертий вимір сюжету” (Про творчість Івана Багряного) / Ігор Качуровський // Літературна Україна. – 1995. – 16 листопада. – С. 6.
- 75.Качуровський І. Для бою народжений / Ігор Качуровський // Сучасність. – 2006. – № 10. – С. 96–103.
- 76.Кестлер А. Слепящая тьма : [роман] ; Трагедия “стальных” людей : [рассказ] / Артур Кестлер ; [пер. с англ. А. Кистяковского]. – [М]. : ДЭМ, 1989. – 208 с.
- 77.Ковалів Ю. Лабіринтами сталінського пекла / Юрій Ковалів // Київ. – 2007. – № 10. – С. 168–173.
- 78.Ковальчук О. Новітній українець у саду страждань (Образ героя роману І. Багряного “Сад Гетсиманський”) / Олександр Ковальчук // Дивослово. – 1996. – № 7. – С. 38–40.
- 79.Ковальчук О. Пекельні дзвони у “царстві свободи” / Олександр Ковальчук // Багряний І. Вибрані твори / Іван Багряний ; [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький ; худ. оформл. У. Мельникової]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 616–624. – (Розстріляне відродження).
- 80.Кодак М. Новітній українець у саду страждань (Образ головного героя роману Івана Багряного “Сад Гетсиманський”) / Микола Кодак // Дивослово. – 1996. – № 7. – С. 38–40.
- 81.Колошук Н. Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну : монографія / Н. Г. Колошук. – Луцьк : Вежа, 2006. – 500 с.
- 82.Кононенко Т. Екзистенціальна модель творчості Миколи Хвильового / Тетяна Кононенко // Молода нація. – 1999. – № 12. – С. 80–104.

- 83.Корабльова Н. С. Багатомірність ролі і маски – лик і личина / Н. С. Корабльова. – Х. : [ХНУ], 2000. – 288 с.
- 84.Корнієнко Н. Українська та російська ментальність: проекція в сучасне / Неллі Корнієнко // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 3–9.
- 85.Косач Ю. Театр екзистенціалізму / Юрій Косач // Арка. – 1947. – Ч. 1. – С. 7–9.
- 86.Коссаk Е. Экзистенциализм в философии и литературе / Ежи Коссаk ; [пер. с польск. Э. Я. Гессен]. – М. : Политиздат, 1980. – 360 с. – (Критика буржуазной идеологии и ревизионизма).
- 87.Костецкий І. Стаття про роман / Ігор Костецкий // Кур'єр Кривбасу. – 2007. – № 3–4. – С. 217–244.
- 88.Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров ; [обработ. текста и ред. А. П. Ковалевой ; автор предисловия В. А. Дорошенко]. – К. ; Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
- 89.Костюк Г. Відійшов у безсмертя / Григорій Костюк // Багрянний І. Публіцистика . Доп., статті, памфлети, рефлексії, есе / Іван Багрянний ; упоряд. О. Коновал ; передмова І. Дзюби ; післямова Г. Костюка. – К. : Смолоскип : Фондація ім. Івана Багряного, 1996. – С. 829–838.
- 90.Костюк Г. Поезія, вічність, час / Григорій Костюк // Багрянний І. Золотий бумеранг. Вірші. Поеми. Роман у віршах. Сатира та інші поезії. – К. : Рада, 1999 . – С. 621–638.
- 91.Костюк Г. Проба людини. Про “Сад Гетсиманський” Івана Багряного / Григорій Костюк // Багрянний І. Вибрані твори / Іван Багрянний ; [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький ; худ. оформл. У. Мельникової]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 541–548. – (Розстріляне відродження).
- 92.Крелль М. О новой прозе / М. Крелль // Экспрессионизм. Сборник статей / под ред. Е. М. Браудо, Н. Э. Радлова. – М. : Госуд. изд-во, 1923. – С. 69–108.
- 93.Кудря Г. М. Роман “Тигролови” І. Багряного: спроба корекції української національної ментальності / Г. М. Кудря // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 42–48.
- 94.Кузнецов В. Н. Жан-Поль Сартр и экзистенциализм / В. Н. Кузнецов. – [М.] : Изд.-во Моск. ун-та, 1969. – 286 с.
- 95.Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / Олександр Кульчицький ; упор. А. Карась. – Мюнхен ; Львів : [Український Вільний Університет], 1995. – 164 с.
- 96.Кунов В. Життєва мудрість у творах Івана Багряного. Енциклопедичний словник / Валерій Кунов. – К. : КВІЦ, 2006. – 388 с.
- 97.Куриленко І. А. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Куриленко Ірина Анатоліївна. – Х., 2006. – 203 с.
- 98.Кьеркегор С. Наслаждение и долг / Серен Кьеркегор. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 416 с.
- 99.Л.-ч В. Думки при лектурі / В. Л.-ч // Листи до приятелів. – 1966. – № 8. – С. 46–48.
- 100.Лавріненко Ю. Іван Багрянний – політичний діяч і письменник / Юрій Лавріненко // Лавріненко Ю. Зруб і парости. Літературно-критичні

- статті, есеї, рефлексії. – Мюнхен : Сучасність, 1971. – С. 187–193.
101. Лавріненко Ю. Іван Багряний / Юрій Лавріненко // Листи до приятелів. – 1963 . – № 9–10. – Ч. 127–128. – С. 1–6.
102. Леви-Строс К. Путь масок / Клод Леви-Строс ; [пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Б. Островского]. – М. : Республика, 2000. – 399 с. : ил. – (Мыслители XX века).
103. Левчук Л. Західноєвропейська естетика XX століття : навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти / Лариса Левчук. – К. : Либідь, 1997. – 224 с.
104. Лисенко В. Видобута з архівів КДБ / В. Лисенко // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 5–12.
105. Литвиненко Т. “Сад Гетсиманський” Івана Багряного як твір доби неоміфологізму / Тетяна Литвиненко // Укр. мова й літ.-ра в середн. школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 5. – С. 39–46.
106. Литературная энциклопедия терминов и понятий / ред. и составитель А. Н. Николюкин. – М. : Интелвак, 2001. – 1600 стб.
107. Лігостова О. Вибір героїв Хвильового / Олена Лігостова // Слово і час. – 1995. – № 1. – С. 56–59.
108. Лімборський І. Український сентименталізм – забута історико-літературна проблема? / Ігор Лімборський // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 62–66.
109. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – 2-е вид., випр., доп. – К. : Академія, 2006. – 752 с. – (Nota bene).
110. Лосів І. Потреба міфу: національний проект України / Ігор Лосів // Українська культура. – 2000. – № 7–8. – С. 2–4.
111. Лукач Г. Екзистенціалізм / Георг Лукач // Вестник Моск. ун-та. – № 5. – Серия Философия. – М., 2005. – С. 23–48.
112. Луцій С. “Тигролови” та “Сад Гетсиманський” у контексті еміграційної періодики / Світлана Луцій // Київ. – 2007. – № 1. – С. 166–173.
113. Луцій С. Романи Івана Багряного “Тигролови” та “Сад Гетсиманський”: за архівними матеріалами Юрія Лавріненка / Світлана Луцій // Слово і час. – 2006 . – № 10. – С. 21–31.
114. Маклакова Г. В. Зоонімічна прагматика в структурі ідіолекту письменника (До питання про образні парадигми в романах І. Багряного та О. Солженіцина) / Г. В. Маклакова // Мовознавство. – 1994. – № 4–5. – С. 52–57.
115. Мариненко Ю. “Воєнна” проза І. Багряного (“Людина біжить над прірвою”, “Огненне коло”) / Юрій Мариненко // Дивослово. – 2001. – № 12. – С. 9–12.
116. Марсель Г. К трагической мудрости и за ее пределы / Габриэль Марсель // Проблема человека в западной философии : сборник переводов с англ., нем., фр . ; сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 404–420.
117. Марсель Г. Опыт конкретной философии / Габриэль Марсель ; [пер. с фр. В. П. Большакова, В. П. Визгина]. – М. : Республика, 2004. – 224 с. – (Мыслители XX века).
118. Марсель Г. Экзистенция и объективность / Габриэль Марсель // Марсель Г. Трагическая мудрость философии. Избранные работы. – М. : Изд-во гуманитар.

лит.-ры, 1995. – 215 с.

- 119.Марцинюк Т. Людина на трагічному іспиті історією (На матеріалі художньої прози Івана Багряного) / Тетяна Марцинюк // Вітчизна. – 1996. – № 7–8. – С. 120–122.
- 120.Марцинюк Т. Трагічне в українській та білоруській літературах / Тетяна Марцинюк // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 65–70.
- 121.Мацейна А. Драма Йова / Антанас Мацейна ; пер. с литовского Т. Ф. Корнеевой-Мацейнене. – СПб. : Алетейя, 2000. – 316 с.
- 122.Мелетинский Е. М. О происхождении литературно-сюжетных архетипов / Е. М. Мелетинский // Литературные архетипы и универсалии. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – С. 73–149.
- 123.Мельник В. Модернізм української прози: генеза, розвиток, історичне значення / Володимир Мельник // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 105–109.
- 124.Мифология. Энциклопедия / под ред. Е. М. Мелетинского. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 736 с.
- 125.Михайлин І. Боротьба з тоталітаризмом в українській літературі 1940-х років і романи І. Багряного / Ігор Михайлин // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века). – Х., 1995. – Т. 2. – С. 332–337.
- 126.Михайловська Н. Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – першої половини ХХ століття / Наталія Михайловська. – Львів : Світ, 1998. – 211 с.
- 127.Мойсеїв І. Національна ідея: ідеалізм і прагматика / Ігор Мойсеїв // Сучасність . – 1995. – № 9. – С. 109–115.
- 128.Моклиця М. Основи літературознавства : посібник для студентів філологічних факультетів / Марія Моклиця. – Т. : Підручники і посібники, 2002. – 192 с.
- 129.Моклиця М. Модернізм у творчості письменників ХХ століття. Частина 1. Українська література : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Марія Моклиця. – Луцьк : Вежа, 1999. – 154 с.
- 130.Мудрагей Н. С. Рациональное и иррациональное. Историко-теоретический очерк / Н. С. Мудрагей ; под ред. В. А. Лекторского. – М. : Наука, 1985. – 176 с.
- 131.Нигрицький Л. Іван Багряний. Сад Гетсиманський / Л. Нигрицький // Київ. – 1951. – № 4. – С. 198 – 199. – Рец. на кн.: Сад Гетсиманський / Іван Багряний. – [Б. м.] : Україна, 1950. – 560 с.
- 132.Нитченко Д. Листи письменників / Дмитро Нитченко. – Мельборн : Ластівка, 1992. – 189, [3] с.
- 133.Нитченко Д. Літературна спадщина Івана Багряного / Дмитро Нитченко // Багряний І. Листування. У 2 т. Т. 1. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 9–25.
- 134.Нитченко Д. Роман “Скелька” та його особливості. Передмова // Багряний І. Скелька : роман. – Мельборн : Ластівка, 1984. – С. ІІІ–ХVІ.
- 135.Ницше Ф. Антихристиянин / Фридрих Ницше // Сумерки богов ; [сост. и общая ред. А. А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 17–93. – (Библиотека атеистической литературы).
- 136.Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Фрідріх Ніцше ; [пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука]. – К. : Основи : Дніпро, 1993. – 415 с.

137. Новейший философский словарь. – 2-е изд., перер. и доп. – Мн. : Интерпрессервис : Книжный Дом, 2001. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
138. Овчаренко М. Новий роман І. Багряного / Марія Овчаренко // Овид. – 1958. – Ч . 6 (95). – С. 25–29.
139. Онишкевич Л. Екзистенціалістська модель в теорії літератури / Лариса Онишкевич // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., доповн. – Львів : Літопис, 2001. – С. 324–327.
140. Онуфрієнко О. Модерністичний дискурс і екзистенційні мотиви творчості Лесі Українки / Олена Онуфрієнко // Слово і час. – 1999. – № 4–5. – С. 92–96.
141. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. С. Л. Воробьева и др. ; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М. : АСТ, 2001. – 509, [3] с. – (Philosophy).
142. Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы / Хосе Ортега-и-Гассет // Проблема человека в западной философии : сборник переводов с англ., нем., фр. ; сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 202–206.
143. Оруэлл Дж. 1984 / Джордж Оруэлл ; [пер. с англ. В. Гольшева ; предисл. В. Чаликовой]. – [М.] : ДЭМ, 1989. – 320 с.
144. Остапчук Т. Екзистенціалізм як домінанта творчості Юрія Тарнавського / Тетяна Остапчук // Слово і час. – 2002. – № 7. – С. 25–31.
145. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко ; [упор. В. Агеєва, Б. Кравченко ; передм. М. Зубрицької]. – К. : Основи, 2002. – 679 с.
146. Пізнюк Л. Проблеми відчуження та абсурду в “Місті” В. Підмогильного / Леся Пізнюк // Слово і час. – 2000. – № 5. – С. 62–66.
147. Поліщук Я. Поліфункціональність міфу в поетиці модернізму / Ярослав Поліщук // Слово і час. – 2001. – № 2. – С. 35–45.
148. Постмодернізм. Енциклопедія. – Мн. : Интерпрессервис : Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
149. Пошиваник О. Іван Павлович Багряний – поет і письменник (До 50-ліття літературної діяльності, 1926–1976) / Олександр Пошиваник // Молода Україна. – 1976. – Ч. 246, червень–липень. – С. 10–11.
150. Правдюк О. Куркульським шляхом (Про творчість Багряного) / Олександр Правдюк // Багряний І. Листування. У 2 т. Т. 1. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 86–97.
151. Рахманний Р. Слово про поета, що хотів бути тільки людиною / Роман Рахманний // Сучасність. – 1964. – № 10 (46), жовтень. – С. 18–22.
152. Романенчук Б. І. Багряний “Тигролови” / Б. Романенчук // Літаври. – 1947. – № 4–5. – С. 88–89.
153. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры ХХ века. Ключевые понятия и тексты / В. Руднев. – М. : АГРАФ, 2001. – 608 с.
154. Савченко З. В. “Романтика вітаїзму” (активний романтизм) в українській прозі першої половини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / З. В. Савченко. – К. : ІЛ ім. Т. Шевченка, 1999. – 20 с.

155. Савченко З. Біблійно-християнські мотиви та образи в романі “Сад Гетсиманський” / Зоя Савченко // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 57–61.
156. Савченко З. В. Стильові особливості роману Івана Багряного “Людина біжить над прірвою” / З. В. Савченко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 55–61.
157. Сартр Ж. -П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр ; [пер. с фр., предисловие В. И. Колядко ; примеч. В. И. Колядко, Р. К. Медведевой]. – М. : Республика, 2000. – 639 с. – (Мыслители XX века).
158. Сартр Ж. -П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Жан-Поль Сартр // Проблема человека в западной философии : сборник переводов с англ., нем., фр. ; сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 207–228.
159. Сартр Ж. -П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр // Сумерки богов ; [сост. и общая ред. А. А. Яковлева]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 207–228. – (Библиотека атеистической литературы).
160. Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова / Жан-Поль Сартр ; перекл. з фр. В. Борсука та О. Жупанського ; післямова Н. Білоцерківець. – К. : Основи, 1993. – 464 с.
161. Сартр Ж.-П. Пьесы. Мухи. Мертвые без погребения. Почтительная потаскушка. Дьявол и Господь Бог. Только правда. Затворники Альтоны / Жан-Поль Сартр ; [пер. с фр. ; сост. Г. С. Брейтбурд]. – М. : Искусство, 1967. – 672 с.
162. Сартр Ж.-П. Что такое литература? / Жан-Поль Сартр ; пер. с фр. Н. И. Полторацкой. – СПб. : Алетейя, 2000. – 466 с. – (Gallicinium).
163. Сварог В. Про мертве і про живе (“Маруся Богуславка” І. Багряного) / Вадим Сварог // Нові дні. – 1958. – Ч. 100, травень. – С. 6–11.
164. Святовець В. Магічний кристал / Віталій Святовець // Київ. – 1993. – № 12. – С. 107–109.
165. Семенова Т. В. Экспрессионизм и современное искусство авангарда / Т. В. Семенова. – М. : Знание, 1983. – 64 с. – (Эстетика).
166. Сероштан С. И. Трансформация топоса маски / С. И. Сероштан // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 734. – Серія Філософія. “Філософські перипетії”. – Х., 2006. – С. 194–200.
167. Силантьев И. В. Поэтика мотива / И. В. Силантьев ; под ред. Е. К. Ромодановской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 296 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
168. Славутич Я. Сила Івана Багряного / Яр Славутич // Твори. У 5 т. Т. 4. Українська література й мова на Заході. – К. : Дніпро ; Едмонтон : Славутич, 1998. – С. 360–362.
169. Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває. Ч. 2. Дещо з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті / Юрій Смолич. – К. : Радянський письменник, 1969. – 284 с.
170. Сологуб Н. М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н. М. Сологуб // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43–47.
171. Сподарець М. П. Екзистенціальні пошуки української людини в романі І. Багряного “Людина біжить над прірвою” / М. П. Сподарець // Акт. проблеми

- слов'ян. філ.-ї. Міжвузів. зб. наук. статей. – Серія Лінгвістика і літ.-во. – Вип. XI. – Ч. II. – К., 2006. – С. 263–269.
172. Сподарець М. Особливості структури образу героя романів І. Багряного / М. Сподарець // Пд. архів. Зб. наук. праць. – Філол. науки. – Херсон. – 2001. – Вип. IX. – С. 284–288.
173. Сподарець М. П. Філософські аспекти світоглядної концепції І. Багряного в структурі образу головного героя / М. П. Сподарець // Вісник ХДУ. – № 394. – Серія Філософія. “Філософські перипетії. – Вип. 97. – Х., 1997. – С. 138–139.
174. Сподарець М. П. Поетика потойбіччя (міфологічні моделі в романі І. Багряного “Сад Гетсиманський”) / М. П. Сподарець // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 448. – Серія Філологія. – Х., 1999. – С. 226–231.
175. Сподарець М. П. “Скелька” І. Багряного в контексті української історичної белетристики 20-х років ХХ століття / М. П. Сподарець // Літературознавство. Бібліографія. Інформатика. Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х. : Око, 1996. – С. 140–145.
176. Сподарець М. П. Іван Багряний – письменник і громадянин (До дев'яносторіччя з дня народження). – Х. : ХДУ, 1996. – 104 с.
177. Сподарець М. П. Ідеї Г. Сковороди в романах І. Багряного / М. П. Сподарець // Тези доп. Міжнар. наук. конф., присвяч. 200-річчю з дня смерті українського філософа Г. Сковороди. – Х., 1994. – С. 473–479.
178. Сподарець М. П. Фольклорні елементи в романі І. Багряного “Скелька” / М. П. Сподарець // Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів: Зб. тез міжвузівської наук. конф. – Х., 1996. – С. 33–34.
179. Стрельбицький М. Сізіф із СІЗО, або Посоромлення спрощувачам життя / М. Стрельбицький // Літ. Україна. – 1990. – 22 лютого. – С. 5.
180. Супиханов Ш. Кьеркегор. Екзистенціальна диалектика Серена Кьеркегора / Шункар Супиханов. – Х. : [Інститут монокристаллов], 2005. – 384 с.
181. Табачковський В. Г. Новітня українська філософія / В. Г. Табачковський // Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К. : Либідь, 2001. – С. 381–405.
182. Тавризян Г. М. Проблема человека во французском экзистенциализме. Критический анализ / Г. М. Тавризян ; [под ред. Б. Т. Григорьян]. – М. : Наука, 1977. – 141 с.
183. Тарнавський М. “Невтомний гонець у майбутнє”. Екзистенційне прочитання “Міста” В. Підмогильного / Максим Тарнавський // Слово і час. – 1991. – № 5–6. – С. 56–63.
184. Тарнавський О. Письменник 1957 року / О. Тарнавський // Листи до приятелів. – 1958. – Ч. 3, березень. – С. 6–8.
185. Тарнавський О. Творчість Івана Багряного – одіссея людини над прірвою / Остап Тарнавський // Багряний І. Вибрані твори / Іван Багряний ; упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький ; худ. оформл. У. Мельникової. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 600–609. – (Розстріляне відродження).
186. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства : [підручник для гуманітаріїв] / Анатолій Ткаченко. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 448 с.

- 187.Ткачук М. Художній нарратив прозових текстів Івана Багряного / Микола Ткачук // Наративні моделі українського письменства. – Т. : [ТНПУ] : [Медобори]. – С. 363–383.
- 188.Токмань Г. Чи знав Євген Плужник, що він екзистенціаліст? / Ганна Токмань // Слово і час. – 1999. – № 4–5. – С. 63–65.
- 189.Українка Леся. Бояриня : драматична поема ; Нечуй-Левицький І. Гетьман Іван Виговський : роман. – К. : Наук. думка, 1997. – 336 с.
- 190.Финкелстайн С. Экзистенциализм и проблема отчуждения в американской литературе / Сидни Финкелстайн ; пер. с англ. Э. Медниковой ; предисловие А. Аникста. – М. : Прогресс, 1967. – 320 с.
- 191.Філатова Л. В. Категорія свободи в естетичній концепції Лесі Українки / Л. В. Філатова // Вісник ЛДПУ ім. Т. Шевченка. – № 5. – Вип. 61. – Луганськ, 2003. – С. 145–155.
- 192.Філософія. Курс лекцій : [навчальний посібник] / [І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін.]. – К. : Либідь, 1991. – 456 с.
- 193.Фіськова С. “Я як інший”. Мотив двійника як особливий варіант експресіоністичної проекції особистісного “я” / С. Фіськова // Експресіонізм. Збірник наукових праць ; упоряд. Т. Гаврилів. – Львів : ВНТЛ : Класика, 2004. – С. 81–99.
- 194.Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева и др. ; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева ; вступ. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. : ил. – (Библиотека зарубежной психологии).
- 195.Фромм Э. Пути из больного общества / Эрих Фромм // Проблема человека в западной философии : сборник переводов с англ., нем., фр. / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 443–482.
- 196.Хаддад К. А. До питання розрізнення термінів “екзистенційний” та “екзистенціальний” / К. А. Хаддад // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 557. – Серія Філологія. – Вип. 35. – Х., 2002. – С. 360–365.
- 197.Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – 2-е изд., испр. – СПб. : Наука, 2002. – 452 с.
- 198.Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер // Проблема человека в западной философии : сборник переводов с англ., нем., фр. / сост. и послесл. П. С. Гуревича ; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 314–356.
- 199.Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. Т. В. Васильевой и др. ; под ред. А. Л. Доброхотова ; послесловие З. Н. Зайцевой]. – М. : Высш. шк., 1991. – 192 с. – (Библиотека философа).
- 200.Хализев В. Е. Теория литературы : [учебник] / В. Е. Хализев. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 2002. – 437 с.
- 201.Хвильовий М. Твори. У 2 т. Т. 2. Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи / Микола Хвильовий ; [упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майдаченка ; прим. П. І. Майдаченка]. – К. : Дніпро, 1990. – 925 с.
- 202.Хмель О. С. Екзистенціалістські мотиви в “Сибірських новелах” Б. Антоненка-Давидовича : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Хмель Ольга Сергіївна. – Х.,

2006. – 208 с.

203. Хом'як Т. “Людина – це найвеличніша з усіх істот” (художнє осмислення українського національного характеру в романах Івана Багряного) / Тамара Хом'як // Вісник Запор. осередку вивч. укр. діаспори. – Вип. 2. – Запоріжжя : [б. в.], 2004. – С. 42–48.
204. Храмова В. До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа : [збірка оригінальних досліджень української ментальності]. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–34.
205. Хрестоматия по истории философии. Западная философия. Вторая половина XIX – начало XX века. На пороге XXI века : [учебное пособие для вузов]. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 528 с.
206. Хюбшер А. Мыслители нашего времени. Справочник по философии Запада XX века / Артур Хюбшер ; пер с нем. И. А. Саца ; общ. ред. А. Ф. Лосева. – М. : ЦТР МГП ВОО, 1994. – 312 с.
207. Цибенко Л. Усвідомлення катастрофи у вимірах міту: відгомін експресіонізму в Австрії / Л. Цибенко // Експресіонізм. Збірник наук. праць / упоряд. Т. Гаврилів. – Львів : ВНТЛ : Класика, 2004. – С. 138–160.
208. Цюп'як І. Екзистенціал смерті як вимір буття в прозі М. Хвильового / Ирина Цюп'як // Слово і час. – 2001. – № 3. – С. 72–75.
209. Чапленко В. Вимушене пояснення / Василь Чапленко // Багряний І. Листування. У 2 т. Т. 2. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 501–506.
210. Череватенко Л. “Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ”. Життя і творчість І. Багряного (Лозов'ягина) (1907–1963) / Леонід Череватенко // Дніпро. – 1990. – № 12. – С. 61–76.
211. Черемська О. Філософський аспект проблеми автентичності буття у творчості Василя Стуса / Ольга Черемська // Молода нація. – 2006. – № 1 (38). – С. 44–61.
212. Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника / Олександра Черненко. – [Б. м.] : Сучасність, 1989. – 280 с.
213. Чижевський Д. Український народний характер / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. Філософські твори У 4 т. Т. 1. Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди / за заг. ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 14–18.
214. Черногай В. Поема всепереможного оптимізму / Василь Черногай // Нові дні. – 1953. – Ч. 41–42. – С. 19–26.
215. Чуркіна Л. О. Війна як ціннісний вектор для екзистенціального осмислення феномену буття людина у творчості І. Багряного та Ю. Косача / Л. О. Чуркіна // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 742. – Серія Філологія. – Вип. 48. – Х., 2006. – С. 134–143.
216. Чухина Л. А. Человек и его ценностный мир в религиозной философии / Л. А. Чухина. – 2-е изд., перераб. и доп. – Рига : Знание, 1991. – 304 с.
217. Шварц Т. От Шопенгауэра к Хейдеггеру / Т. Шварц ; пер. с нем. Ц. Г. Арзаканьяна и др. ; общ. ред. и послесловие Т. И. Ойзермана. – М. : Прогресс, 1964. – 358 с.
218. Шерванидзе В. В. От романтизма к экзистенциализму. Творчество Андре Мальро и Альбера Камю : учебное пособие. – М. : РУДН,

2005. – 157 с.

219. Шерех Ю. Оболонь між порогами: відступ / Юрій Шерех // Шерех Ю. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. – К. : Дніпро, 1993. – С. 343–348.
220. Шерех Ю. Прощання з учора. “Коли ж прийде справжній день?” / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. У 3 т. Т. 1. / Юрій Шерех ; [за ред. В. О. Шевчука та ін. ; упор. та прим. Р. М. Корогодського ; худ. оформл. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича ; світлини І. Юрчука]. – Х. : Фоліо, 1998. – С. 500–541. – (Українська література ХХ століття).
221. Шерех Ю. Року Божого 1946 (Замість огляду українського письменства 1946 р.) / Юрій Шерех // Арка. – 1947. – № 2–3. – С. 1–8.
222. Шерех Ю. Року Божого 1947 / Юрій Шерех // Нові дні. – 1951. – Ч. 15. – С. 14–20.
223. Шерех Ю. Стилї сучасної української літератури на еміграції / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. У 3 т. Т. 1. / Юрій Шерех ; [за ред. В. О. Шевчука та ін. ; упор. та прим. Р. М. Корогодського ; худ. оформл. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича ; світлини І. Юрчука]. – Х. : Фоліо, 1998. – С. 161–195. – (Українська література ХХ століття).
224. Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945 – 1949 / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. У 3 т. Т. 1. / Юрій Шерех ; [за ред. В. О. Шевчука та ін. ; упор. та прим. Р. М. Корогодського ; худ. оформл. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича ; світлини І. Юрчука]. – Х. : Фоліо, 1998. – С. 196–235. – (Українська література ХХ століття).
225. Шерех Ю. Я – мене – мені (і довкруги) / Юрій Шерех. – Х. ; Нью-Йорк : Видання часопису “Березіль”, 2001. – Т. 2. – 304 с.
226. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия / Лев Шестов // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М. : АСТ, 2000. – С. 621–829. – (Классическая философская мысль).
227. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич ; [передмова В. Храмової]. – К. : Фенікс, 1992. – 168 с.
228. Шлемкевич М. Проводжаючи Івана Багряного / Микола Шлемкевич // Сучасність. – 1976. – № 1. – С. 34–44.
229. Шопенгауэр А. Под завесой истины : [сборник произведений] / Артур Шопенгауэр. – Симферополь : Реноме, 2003. – 496 с. – (Интеллектуальная библиотека).
230. Шугай О. Іван Багряний або Через терени гетсиманського саду : роман-дослідження / Олександр Шугай. – К. : Рада, 1996. – 480 с.
231. Шугай О. Одиссея української людини, або джерела епічного мислення Івана Багряного / Олександр Шугай // Багряний І. Вибрані твори. У 2 т. Т. 1. [Буйний вітер. Маруся Богуславка : роман ; Держіть поїзд! : уривок] / Іван Багряний ; [упоряд. О. Коновал, О. Шугай ; за ред. О. Шугая ; худ. оформл. В. Василенка]. – К. : Юніверс, 2006. – С. 5–78.

232. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич ; [сост. и подгот. текста А. И. Абрамова, И. В. Борисовой ; вступ. ст. и примеч. А. И. Абрамова]. – М. : Правда, 1990. – 670 с.
233. Янів В. Соціальні інстинкти українців / Володимир Янів // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 5. – Ч. 5–80, травень. – С. 35–42.
234. Ярмолинський І. Іван Багряний. Скелька / Іван Ярмолинський // Багряний І. Вибрані твори / Іван Багряний ; [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький ; худ. оформл. У. Мельникової]. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 503–505. – (Розстріляне відродження).
235. Ясперс К. Введение в философию / Карл Ясперс ; [пер. с нем. Т. Щитцовой ; под ред. А. А. Михайлова]. – Мн. : Пропилеи, 2000. – 192 с. – (Схолия).
236. Ясперс К. Комунікація / Карл Ясперс // Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії : навчальний підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – С. 132–148.
237. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; [пер. с нем. М. И. Левиной ; вступ. ст. П. П. Гайденко ; сост. М. И. Левиной, П. П. Гайденко ; коммент. В. Н. Катасонова]. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX века).
238. Ятченко В. Національна ментальність і модель історичного розвитку / Володимир Ятченко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 78–83.
239. Ящук Ж. “... я справжнім болем догорів...” (Особливості екзистенціальної художності Є. Плужника) / Жанна Ящук // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 67–72.
240. Schneider Kirk J. The psychology of existence: an integrative, clinical perspective / Kirk J. Schneider, Rollo May / Copyright ©1995 by Mc-Graw Hill, Inc. 330 p.